

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

У НОМЕРІ:

ТАРАС
МЕЛЬНИЧУК
Поезії

БРУНО ШУЛЬЦ
Проза

НЕСТОР
ДУМАНСЬКИЙ
Самопізнання
суспільства

ІГОР
КАЧУРОВСЬКИЙ
Гумор
української еміграції

АНАТОЛІЙ
СВІДЗИНСЬКИЙ
Крим учора і сьогодні.
А завтра?

АРСЕН
ЗІНЧЕНКО
Подільська сторінка
відродження
національної церкви

ISSN 0585-8364

10

ЖОВТЕНЬ 1992 р.

НАЙНОВІШЕ З БІБЛІОТЕКИ “ПРОЛОГУ” І “СУЧАСНОСТІ”

Патріарший архимандрит о. Іван ГРИНЬОХ:

ПРАВОСЛАВ'Я І КАТОЛИЦТВО / ORTHODOXY AND CATHOLICITY
Ньюарк (Нью-Джерзі): В-во “Пролог”, 1991, 2 вид., 32 стор.; з ілюстрованими обкладинками. Ціна: 4,00 долари (плюс порто)

Наша найновіша публікація — друге поширене видання праці о. д-ра І. Гриньоха українською та в перекладі англійською. В “Передньому слові” монсеньйора о. Степана Гриньоха, між іншим, читаємо: “Після 73 років релігійного переслідування і невимовного терпіння Свята Церква-Мати в Україні знову страждає з приводу більшої дійсності: Її діти — поділені, сваряться з приводу назв — “православний” і “католицький”. Мета праці о. І. Гриньоха — вказати на шлях до порозуміння між вірними Христової Церкви на Україні та в діяспорі. А переклад англійською робить її доступною для широкого світу вірних і зацікавлених осіб українського чи неукраїнського роду на Заході.

СВІТИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Редактори: Лариса М. Л. Залеська-Онишкевич, Л. Рудницький, Б. Певний, Т. Гунчак. Передня стаття — Ю. Шевельов.

Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто—Львів: Записки Наукового товариства імені Шевченка (Філологічна секція, т. 214), Бібліотека “Прологу” і “Сучасності” (ч. 191.4), 1991, VIII+488 стор.; у твердій обгортці, оформлення — Б. Певний; наклад: 2.000.

Ціна: 29,95 ам. доларів (плюс порто)

Спільне видання Наукового товариства імені Шевченка в США та В-ва “Пролог”, зготоване до друку головно членами редакції журналу “Сучасність”. Цей збірник до справ шевченкознавства містить праці, більшість яких “... були зачитані на кількох останніх шевченківських конференціях [організатори: НТШ, Українська Академія Наук у США, Український науковий інститут Гарвардського університету]. Деякі з них були надруковані у шевченківських числах журналу “Сучасність”...” До збірника увійшли ілюстрації, покажчик імен, додатки.

Люба Комар: ПРОЦЕС 59-И

Ньюарк (Нью-Джерзі): В-во “Пролог”, 1991, 2 вид., 75 стор.; безкислотний папір. ISBN 0-9628724-1-5 Ціна: 5,00 ам. доларів+порто.

Спогад підсудної з розправи у Львові “караючою рукою радянського правосуддя” 17—19 січня 1941 над 59 молодими українцями, членами ОУН. Авторка дає перебіг політичного процесу, описує ув'язнення, транспорт на схід і втечу з тюрми в Бердичеві.

Замовлення на публікації В-ва “Пролог” висилати на адреси:

В Європі:

Prolog / Mr. T. Kuzio
74 Nibthwaite Road
Narrow, Middx. HA1 1TG
GREAT BRITAIN

У всіх інших країнах:

Prolog / Mr. Y. Smyk
744 Broad St., Suite 1116
Newark, NJ 07102—3892
USA
(201) 622—0545 Fax: (201) 622—1933

На першій сторінці обкладинки:
Генерал-губернатор Канади Рамон Гнатишин
під час візиту на Україну.

1992 жовтень 19

СУЧАСНІСТЬ

**ЛІТЕРАТУРА, НАУКА, МИСТЕЦТВО,
ПОЛІТОЛОГІЯ, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ**

Журнал видається з 1961 р. (378)

Спільне видання
національної асоціації
українознавців
та видавництва "ПРОЛОГ"
(США)

РЕДАКЦІЯ:

Тарас Гунчак, Іван Дзюба — головні редактори
Микола Чубук — відповідальний секретар
Вадим Скуратівський — редактор відділу науки і культури
Володимир Кулик — редактор відділу політології
Микола Рябчук — редактор відділу літератури
Лариса Онишкевич — співредактор відділу літератури
Богдан Певний — редактор відділу мистецтва
Сергій Полос — виконавчий директор
Олександр Чабаненко — технічний редактор
Олег Коспа — художній редактор
Оксана Поліщук — оператор комп'ютерного набору
Оксана Пархоменко — оператор комп'ютерного набору
Галина Єрмоєнко — коректор
Тамара Кравченко — коректор

Усі матеріали до редакції “Сучасності” просимо надсилати: з України і республік колишнього СРСР на адресу в Україні, а із західних держав — у США:

УКРАЇНА / UKRAINE
254071, Київ-71,
вул. Костянтинівська, 5
“СУЧАСНІСТЬ”

SUČASNIST
744 BROAD ST., SUITE 1116
NEWARK, NJ 07102—3892
USA
Тел. ред : (201) 622—0545
телефакс: (201) 622—1933

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором.

Видавництва та авторів просимо присилати по два примірники нових публікацій для рецензії.

Статті, підписані автором, висловлюють їхні власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й видання.

Видає спільно:

Національна асоціація українознавців (Київ) та видавництво “Пролог” (США).

SUČASNIST (ISSN 0585-8364), established in 1961, is published monthly except July and August, which is published as a combined issue. The annual subscription is \$ 85 (US). Sučasnist is co-published by Prolog Research and Publishing Corporation, 744 Broad Street, Suite 1115/16, Newark, New Jersey 07102—3892. USA. Second-Class Postage paid at Newark, New Jersey.

POSTMASTER: Send address changes to Sučasnist, 744 Broad Street, Suite 1115/16, Newark, New Jersey 07102—3892.

Представник редакції у Польщі — **Степан Козак**

Представник редакції в Чехо-Словаччині — **Мікулаш Неврлі**
(**Микола Неврлий**)

ЗМІСТ

ЛІТЕРАТУРА

- 5 *Тарас Мельничук. Жертовний вогонь*
- 13 *“Я зі світом хочу розмовляти на рівних...”*
- 18 *В'ячеслав Медвідь. Князь роси*
- 23 *Бруно Шульц. Птахи*
- 25 *Друга Осінь*
- 28 *Санаторій “Під Клепсидрою”*

ПОЛІТОЛОГІЯ

- 42 *Сергій Грабовський. Федеративна Україна: міф чи реальність?*
- 53 *Анатолій Свідзинський. Крим учора і сьогодні. А завтра?*
- 65 *Нестор Думанський. Самопізнання суспільства*

ЕКОНОМІКА

- 71 *Михайло Лаврієвський. Приватизація української промисловості*
- 82 *Іван Розпуганко. Багаті теж бувають бідняками*

РЕЛІГІЯ

- 91 *Арсен Зінченко. Подільська сторінка відродження національної церкви*
- 98 *Валерій Горовий. Взаєморозуміння: сподівання і реальності*

КУЛЬТУРА

- 101 *Андрій Кравченко. Гуманізація шкільної освіти*

БІБЛІОГРАФІЯ

- 107 *Володимир Жила. Українське судівництво протягом віків*
- 110 *Микола Сулима. Українці і Нобель*
- 114 *Валеріан Ревуцький. Маєстро української драматургії*

З ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ

---

116 *Ярослав Дашкевич*. Пам'яті Юрія Меженка

124 *Григорій Кочур*. Неординарна особистість

МИСТЕЦТВО

---

127 *Станіслав Бараньчак*. Обличчя Бруно Шульца

143 *Малгожата Кітовська-Лисяк*. Бруно Шульц — “Книга бовванізму”

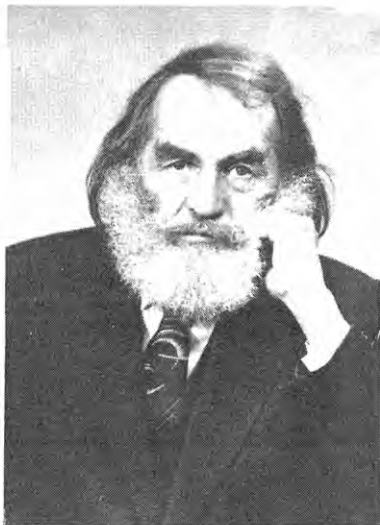
КРИТИКА

---

152 *Ігор Качуровський*. Гумор української еміграції

163 *Лев Гольденберг*. Українська літературна бібліографія: нові умови, нові завдання

168 Про авторів

Тарас МЕЛЬНИЧУК

ЖЕРТОВНИЙ ВОГОНЬ

* * *

*Лебеді небо закрили,
На чумацький присіли ліс,
Візьміть мене, білії крила,
У білу свободу беріз.*

*Долоні до ґрат прикипіли,
Одірвеш — кров'ю стечеш.
Опустися, лебідонько біла,
Неволі моїй на плече.*

*За те, що любив я і вірив
Свободі, неначе Христу,
Хай твої лебединії крила
До рук моїх приростуть.*

*За ґратами воля зелена,
Березове біле вино...
Б'ються крила до мене —
Та не пускає вікно.*

* * *

*забирали карали
мордували
і катували
щоб згасло останнє
сонце
щоб згасла
щоб трісла людина
як тріскає у печі
поліно
синьооке
сину мій сину
чи три чи п'ять
чи сім років
чи ночі зелені чорні
чи сині
тюрма є тюрма
лічи щодень
скільки кроків
від тебе замкнули*

в бетонний карцер
в неволі усі
пригнічені
в'язні —
не королі в палаці
та доки живемо —
ми вічні
але настане час
і година
коли не вижебрати
і крихти життя
прийдуть заберуть
запакують
у човен що зветься
так весело —
домовина
.....
Господи
я твій зброєносець
і я — людина
дозволь мені
випити
келих світу
перед відплиттям
а вина я вже випив
і вип'ю вип'ю
ще там!

18.III.1992, Ірпінь

* * *

губи рік
задиhaються
від спраги
міста цвіркониками
хапають пошерхле
повітря
в гніздах веселок
зеленокрилі
запахи трав
вони пролетять
над морями
а моря пролетять
над нами
на крилах
риб'ячої луски
і водорощі
ідуть по дні
морському
зеленими
довгими ногами
і смерть затріщить
як сойка
і втече в жовту гречку
жовта гречка
предтеча
сонця

жовта гречка
предтеча

життя

ми народилися
із лазурових
пер сойки
ми царство сонця
замкніть в'язницю! —

тільки не
нас! —

у білому царстві
зими

— М И ! —

ми царство життя
у жовтому царстві
гречки і забуття

17.III.1992, Ірпінь

* * *

міради людей
що жили задовго
до нас
стали землею
глиною стали
піском
то ж яке це щастя
над піщаним безмов'ям
тисячоліть
привітатись за руку
з кленовим листком

* * *

де мій вітряк?
та він же був
ходив
мав крила вишиті
ще мама вишивали
і так ото на нього
в сорочечці біленькій
летиш летиш
і тільки страшно
жовтих блискавок
у високих
як ведмеді
(режуть!)
високовольтних проводах
страшно
впадеш згориш
ворона он згоріла
лелека впав
і лелечат лишив
і все
і більше не летиться
й вітряк лежить
стікає кров'ю

* * *

пісок спить
розкинувши
волосся золоте
до моря
у чашах криниць
болючі нерви
плаче плаче
небо
а трави вчора іще
зрячі —
сьогодні без очей

* * *

це я!
а де це я ?
та це ж моя
моя ти земле
колискова
вже не світає кінь
ані людина
ні підкова

* * *

поздоровляю
всіх самиць
на світі
а ми були
заштабельовані
вапном посипані
бетоном замуровані
по всіх туреччинах
росіях
німечинах
і навіть в ніжному
як дитинча
Івано-Фран-
ківську
і досі в чоботях
енкаведиста
хлюпає
моя кров

* * *

час
перебрав нас
як ми перед Різдом
перебирали
таку зіркасту
наче Україна
батьківську пшеницю

в червону й зелену неділю
в калоші
у гроші —
плачуть
в бездонне море долонь
ми сиротіємо
не кидайте нас
на жертвний
в о г о н ь

* * *

ромен упав на траву
розкинувши метелики

окраєць лиха
сів на стріху

коріння стогне
протинаяє череп

і очі нам
як нагорода.
за Траву

* * *

косар одсік
росині ноги

втопилось небо
у крилі

ріка спіткнулась
об каміння

гніздо махає
крилами

попіл закричав
пташкою
нагадавши світові
вогонь

* * *

Вечір вороном — в чорну безодню,
В златокиєві спить Богдан,
А в зоні а в зоні —
мені сняться
вкраїнські зорі
і вишнева українська вода.

Місяць млинове колесо крутить,
Меле на питель життя.
Безшумно спускаються трупи
в землю
сходами небуття.

В печерах камер
щури і люди
ковтають ночі миш'як,
а місяць питлює,
місяць петлює —
світ
на червоний мак.

* * *

живуть у мені
ріки
живуть у мені друзі
громом
могутні міста
з каміння
стоять на якорі
у мені
як у кров'ю
розбурханім океані
світ сховався —
(боїться!) —
в мені
побудь в мені світику
я твоє вільне
я вічне коло
я не віддам тебе
утопити
ніколи

I

побили
Василя
Герасим'юка
б'ють людину
немов бика
дубиною
б'ють Україну
Україною

II

роде
народе
родино
б'є Україна
Вкраїну
місто звивається
з болю й відчаю
звільніть моє місто
від убивчого чаду
Києве-самоцвіте
не бий нас

“Я ЗІ СВІТОМ ХОЧУ РОЗМОВЛЯТИ НА РІВНИХ...”

Правду кажучи, я не в силі визначити жанр цих нотаток: за формою вони нагадують інтерв'ю (але без інтерв'юера), за змістом — щоденникові записи (але без писемного їх підтвердження).. Зрештою, не так уже й важливо, у якій саме “одяганці” виходить на розмову із читачем, якщо ти певен, що така розмова необхідна. Або, принаймні, загальноцікава.

Утім, і про це судити не мені; краще я окреслю змістові овиди того, що чекає на читача одразу після преамбули. Їх — овиди — ущерть виповнює дух Тараса Мельничука, яким той вибухував упродовж тижневого (після вручення Тарасові диплома сьогорічного шевченківського лауреата) нашого сидіння в геть спорожнілому Ірпінському Будинку творчості. Пережиті (чи просто перебуті) урочистості спонукали одного з найколеритніших їхніх призвідців до чогось схожого на сповідь. Зрозуміло, без сповідника, але при слухачеві, який вряди-годи дещо з почутого нотував. На всяк випадок. Так само, як на всяк випадок сідав щоранку до машинки, аби передрукувати написані упродовж ночі вірші. Теж Тарасові, які той де тільки — і в якій кількості! — не губив, лишав чи спересердя нищив. І все тому, що за більш як півстоліття життя так і не навчився бути задоволеним собою.. Однак не зазіхатиму на чужу долю авторства, з обопільної згоди поділеного нами за принципом: усі без винятку подальші думки й висловлювання Тарасові, а клопоти з ними (сюжетні, прояснювальні та — зрідка — евфемістичні) мої.

Григорій Штонь

Я знав напам'ять свого часу, чоловіче, всі, “Гайдамаки”... Я довго думав, відки цей Шевченко? Камера-одиночка — це є вбивство: після неї, хоч би яким був міцним, однаково стаєш інакшим. І раптом — Тарас. Уві сні чи серед білого дня — вже не пам'ятаю. Знаю добре, що не з'явився, а каже з м е н е: “Ти мусиш залишитися! Бо покликаний зробити ще не зроблене — врятувати Україну. Я — це ти ...” Десь у такому плані, розумієш?.. Як мене те закрутило! Я ж перед тим великі роки кружляв довкола його віршів. І десь так само почав розуміти, що поезія — то не ямби і не хорей. На художника він вчився. І на заслання пішов цілком сформованим у тому плані майстром. А як поет багато чого не прорвав. Проте знав твердо, що тут для нього Учителя немає. Поки йому не відкрилося: єдиним його Учителем є і пребуде ота Богородиця Україна. “Марія” — це в Шевченка не випадково, а закономірно. Він осягнув її з пісні. І лиш після того почав рости. Як Ісус стрімко і богоподібно. З того часу його вірш не лише протестує чи звеличує, а й будує. Її — Україну, матір пророка і генія. Богоматір...

Ти дивився, як він зумів зупинити слово? Ї його переозброїти. Скільки в нього рядків, прямо взятих із пісні. Без змін. Але під його пером ті рядки робилися зовсім іншими, іншої поетичної і духовної вартості... Або коломицькові розміри. У цей дзбан, у цю форму він влив зміст, абсолютно не коломицьковий. Наспівай швидко “Заповіт”... От-от, це і є божий дар: з глини одразу людину... Те ж саме робив і робить Тарас — будує словом народ. Спершу

— в людині... Україною... Тою самою — з пісні. Але й не тою: матір'ю генія...

Щораз більше кортить здибатися з молодими поетами. Їх послухати і самому дещо сказати. Приміром: “Якщо ви, хлопці, до Слова проберетесь і воно піде вам назустріч — тоді ви непереможні. Слово — то Бог. Воно — живе, воно — воля! У кожному нашому слові заचाївся Господь або його сподвижники. А Ісус — у серці. Тому якщо ти через Слово не контактувався з якимись вищими світами — злізай з воза. Притому Слово це повинно стати і лишатися тільки твоїм. Другий дасть інше Слово. А ти дай це! Це!..”

У ріках, у морях теперішнього словоплину є багато, я не кажу, нерозумного, але якогось вареного. Я, скільки не вдивляюся, бачу, що то не Ісус іде до мене, а якийсь попик чи піп. Занудливо балакучий і дуже рідко — мудрий. Але й ця його мудрість іде не од святості, а од гордині: їх розрізнить навіть дитина. А Слово має бути осяяне лише Духом с в я т и м! Для цього, правда, і душу треба тримати святою. Бодай на години письма... Тоді почнуть отворятися світи... До того вони завжди замкнені. Для всіх — від рядкогона до генія включно: він реалізує свою геніальність лише по тому, як відчує с и л у Слова. Нема в світі грат, яких би вона не зламала. Отож коли тою силою опанував — л а м а й! І ті грати, що в собі, і ті, що довкола, не шукаючи серед них легших чи крихкіших. Зрештою, крихких грат на дорозі до Світла нема...

Мені раз по разу сниться гноївка. Велетенська, в якій я од когось ховаюся. Мушу в ній задихатися, бо як тільки висуну голову, той, що мене пантрує, на мене кинеться. І він, коли я не витримую і хапаю ротом повітря, справді кидається, хапає за голову і в гноївку її назад... Гадаю, то страх. Я вже давно загнав його у собі якнайдалі, а треба було вигнати. Раз і назавжди. Перед всім і всіма, окрім Бога і його краплі у мені — совісті... Я зі світом хочу розмовляти на рівних. А світ же не боїться бути таким як є. То чого я маю боятися? Нічого, якщо з тої гноївки врешті-решт виборсаюся. А мушу. Особливо тепер, коли остаточно прозрів, простяг з духовних своїх нетрів руки до Бога і сказав: “Боже, я ж твій!..” Скільки хлопців, у яких душа перестраждала не менше мого, це зробити встидаються. І якби ж то тільки на людях — у собі теж тримаються власних страждань, як найбільшого свого достоїнства. Тоді що ми по собі залишимо? Самі страждання? А кому ж передовіriamo Любов, яка на них прирікала?.. Я писав, пишу і — доки в грудях не всохне — буду писати про неї, бо вона в мені готить. Вогнем, що саме тому й печеться, що він вогонь, а не файка під носом для форсу. Він тільки й тримає на ногах...

У мене ніч в очах. Кажуть: “От і знайшло тебе визнання — найвищу національну премію отримав. То потіш своє серце...” Не тішиться. Передавали, що у газеті “Водник” навпроти мого прізвища як лауреата стояла примітка: “Посмертно”. Я розсміявся, коли про це почув. Вгадала газета — справді посмертно, бо хоч би іскорка радості у душі. Може, то лише зараз, поки не звик? Хоч до чого тут звикати? Преміями тебе заганяють до загального гурту... все, що у Слові було людського, стає загальнолітературним. А це і є смерть. Моя, Тараса Мельничука, якого перед собою бачиш. Кому я саме таким потрібний? І такі, як я?.. Он Микола Жулинський уже зараз лаштує мене поруч із хлопцями, чії вірші

нібито впливали на мене. І називає тих, кого я не те що не знав, не читав, а й читати (навіть після особистого з ними знайомства) не збирався. І не буду, бо знаю, що таке тиранія поезії, під гіпноз якої попасти легше, ніж з-під того гіпнозу вийти. Я будував себе сам. Сам себе ростив, сам себе тесав. І якщо я себе (а кожен вірш — то я) витесав сокирою, то най так і буде. Хто різцями та рубанками доводив себе до блиску, а я — сокирою... Не випускав її з рук, аби захистити заодно і себе. Як поета, як того, хто засвічує свій Дух і Слово, щоб ті, що йдуть позаду, не заgrimіли в провалля... Бо вже так, як Слово, ніякий смолоскип, чоловіче, не годен засвітити. А воно ж іще б'є. Не згірше снаряда. Недаремно до зубів озброєний Союз судив мене за Слово. Воно ж — через гласність — його й доконало. Слава тобі, Господи, що хоч цього дочекався. Бо багато, багато не дочекались. Вічна їм пам'ять! Не забудь про них, Україно, як станеш вільною. Бо ти ще не вільна, ще на тебе чатує, на тебе чекає багато потвор, упирів, фарисеїв — твоїх же перевертнів. Багато з них в очі тобі усміхається, а позаочі гострить ножа... Поки що постинали латаття зверху. А спрут живе. У намулі, залишеному після соціалізму. І щупальця його не обрубані...

Не розумію, звідки така віра в нами ж придумане добро? Щогодини з екрана й по радіо чуєш: “Спільність інтересів, однакова історична доля...” — “З ким, — аж пече закричати, — ви ту спільноту шукаєте? Покажіть мені москаля, який ладен чимось поступитися, забути про зідіотизоване своє старшинство?” Винятки, знаю, є, але я не про них. Христос он теж був серед своїх винятком. Хто мене вдома, отут, на Україні, судив за Україну? Він, москаль, і його виплодки. Хто не встидається зневажати відверто землю, яка для когось рідна? Знову він. А хто чекає, щоб народ мій якнайскорше на чомусь посковзнувся? Скажете, іспанець? Ні — москаль. Я зла йому і його домові не бажаю, але тут, у себе, маю право вимагати і від себе, і від свого уряду відвертої і повсюдної непримиренності щодо хамовитого чужинства. Бо господар тут я, а не хтось. А той, кого це не влаштовує, — мій ворог, хоч би як називався: великоросом чи арійцем... Будеш солодким — злижуть. Хай роззброюються сильні; вони волю не відстоюють, бо її мають. Яку — то вже справа їхня. А нам свою волю ще боронити й боронити. Її, я певен, вже зараз готуються в нас забрати. А ми: “Тільки разом...” З ким разом?

...Згадається, і душа терпне... Були приниження, після яких думав: “Краще б я вмер”. І просвітку — ні докола, ні попереду. Три рази я писав і просив поміняти мені табір на розстріл. У відповідь — ні слова. Смерть і ту зробили своєю спільницею... Під'юджували: “Губи душу сам...” А збирався. Не раз...

Уперше ще в шостому класі. Написав я тоді братові, що служив у війську, листа. А про брата я тобі не розказував? Їх було три в мене. Найменший, Федунько, вмер ще дитиною, середульший, Дмитро, пішов зі світу, як і тато, од раку. А то Василь, найстарший. Повчає мене, як треба жити, ще й досі... Його в 45-му гнали носачами й прикладами до Яблунова. Серед зими, снігами, яругами, бо в горах прямої дороги нема. Хіба — повітрям. Тато йшов позаду, не витримав і закричав: “Краще застрельте! Най дитина не мучиться!” Комусь в Яблунові (там тоді був район) треба було знайти і викрити молодіжну націоналістичну організацію. От її й придумали. А Василеві було п'ятнадцять років. Катували

його там, у Коломиї, в області більше як півроку. А потім викинули на сніг. Домерзати, бо не підписав жодного звинувачення. Але люди підбрали, дали знати батькам, і хлопець прийшов поволі до себе. Ще й сподобився потім служити Родіне. Артилеристом у Слонімську, в Білорусії. Ото туди я й написав про те, що в селі нашому вже колгосп, і хто, і як у тому колгоспі порядкує. В'їдливий вийшов лист, бо писати я любив і вмів — з третього класу вкладав уже самописне своє “Вибране”... Але дитина лишається дитиною: хлопці ганяли на шкільному подвір'ї м'яча, і я побіг до них. А книжку, в якій той лист берігся (вона була не моя), ткнув у руки двом учителькам, що приїхали до нас зі Сходу. З проханням повернути її вчительці географії, яку до того шукав і нігде не знайшов.

Вони й віддали. Разом із прочитаним листом. Але не своїй колезі, а директорові школи. З вимогою зібрати негайно батьківські збори і на них зачитати, що учні про колгосп і колгоспних активістів пишуть.

Я, коли про ті збори почув, одразу уявив тата. Як він там сидить і про що думає. Зрозуміло — про Сибір; туди, аби якась зачіпка, вислали в той час одразу. І про тих двох “патріоток” теж думалось. Безсило й гірко: вчительки ж, мали б якусь жалість відчувати до дитини. А вони й дитину ладні втопити, аби перед кимось там вислужитися. Чи захистити ідею, якій щодня треба було крові й плачів по всіх горах... Як звечоріло, я пішов поволі за село. Там, пам'ятав, була криниця, занехаяна, без господаря й дашка з відром, але — глибока. Може, найглибша на тому кутку... Зупинився біля неї, подивився на світ, де збирався жити розумно і гарно, і нагнувся за камінцем. Аби кинути його і почути, що там, куди зараз полечу? По якомусь часі ледь-ледь сплеснуло: значить, місце є... Думкою (та й тілом, де страху не було ніякого) я був уже на дні. Але у мозок враз пропхалася думка, безнадійна, як хрест: “Ну й що? Гадаєш, Сибір своєю смертю од батьків забереш? То ж не люди, катюги...” І я відклав свою затію на завтра. Щоб переконатися, потрібна вона чи ні? Переночував у корчах, їв, чого не шкодували дерева й земля. І прислухався до села, яке в передчутті біди видавалось мертвим. Проте ніхто в нім сторонній не з'являвся ні завтра, ні позавтра. А через кілька днів я здивався з учителем фізкультури, потім — з бібліотекарем, якого добре знав, бо з бібліотеки не вилазив. Вони й розповіли, що директор школи виявився не таким уже й полохливим, вирішив те письмо до району не передавати, а донощиць переконав, що винуватити в поганій виховній роботі будуть їх самих. Після того я наважився з'явитися вдома, де ніхто до мене не одізвався, але й не били. Видно, тато теж мав свої вуха в школі і вже знав, що біда лише черкнула нас своїм крилом, але дзьоба цього разу не розкрила. Повіриш, середина не забула тої криниці по сей день. І сплеску на її дні од зроненого з рук камінця. Так і життя могло збвтнути. І — по хвильці — ні звуку од нього, ні сліду. А ті ідейні жили б у наших горах далі... Одну з них стрічаю, бува, й тепер. Вітається і то — приязно... Хіба од такої терплячості Бога і світу до всіх нас жужмом душа дочасно не посивіє? Через те я й чуюся лише ледь молодшим од Бога, бо зрідка шаленію. А так — закаменило мовчу ... вірші пише той у мені, що людям і світові ще вірив; по таборах і тюрмах його не носило... Він жив собі у Слові, а його не замуруеш. І — не заморозиш...

Слово хоче волі. Як дитина і птаха. Ба й ангел... Що ж ти ангела в курятник посилася? Так я питав і питаю зараз... не знаю вже й кого. Невже його місце вночі — на сідалі, а вдень — у порохах? І — по ячку господарю, по ячку... Господи, як же я ненавиджу і того, хто мислить себе моїм господарем, і його вірнопіддану челядь. Хоч би у що вона вірила й кому молилася... Вона й досі не перестає радити, як мені треба писати, у що словом цілити. Так наче слово — стріла і більше нічого. Яка має один шлях — від тятиви до жертви... Мною аж кидає од тих віршів-солдатів, од яких тхне духовною муштрою і вояцьким вишколом. Так ніби потічок, галузка чи квітка не борються, не воюють і не перемагають. Але як перемагають? Іменем життя, що аж ніяк не втискується в прямі якісь лінії, параграфи, приписи, не слухається нічиїх команд, окрім тої, що робить дерево — деревом, а потічок — рікою.

Хіба не так само має жити слово у вірші? Гранично розкуто, природно й життєво цілеспрямовано? Балакаємо про космос, усесвітню гармонію, її таїну, гадаючи, що до них далі, ніж до Бога. А вони є й у мові. Особливо у тій, первісній, якою творяться замовляння, закляття, від яких до поезії ближче, ніж од поезії до них. Але то ніяка не закономірність, а лише наслідок довготривалої муштри слова Розумом, а не Духом. У тім числі й Духом Землі і народу, з якого ти вийшов. Відродження цього народу — щоразу і в кожному — відбувається лише через мову ж и в у. Поезія мала б її плекати, мала б сама бути тією мовою, а що ми маємо насправді? Якесь псевдоукраїнське язичіє, яким поет повідомляє читача про те, що й коли він думав, що відчував у тій чи тій ситуації як свідомий себе українець. Зараз таких віршиків особливо багато: вилізаних, обримованих, обряджених добірно-національними епітетами. Про екзальтовано-національні ламентатії у віршованій формі вже не кажу — я сприймаю їх як надгріб'я над природним життям Слова... Взагалі не розумію, як можна вірш придумати? Або сконструювати. З мене вони випорскують, як ото з-під ніг перепілка: фу-р-р-р, і тільки встигай роздивитись... Або як камінець у горах. Поки стоїш спокійно, роззираєшся, про щось думаєш — довкола тиша. І раптом з тебе одне слово, друге... Це коли ти вже стоїш високо, біля вершин. Власних, зрозуміло: нащо мені чужі!.. А далі — загуркотіло... словоспад набирає сили, розмаху, залежить уже сам од себе, йому не треба ні розмірів, ні рим. Досить самої гори. І мови, яка чекає в тобі таких хвилин у с я. Або не чекає, якщо в тобі замість неї — визубрений словник і граматика... Не забувай, що і середина, яка той словоспад перетворює на поему чи вірш, теж має бути завбільшки з мову. З усіма її сонцями, вітрами, вітряками, вітрилами... І маховиками духу, що двиготять максимально потужно й тоді, коли твориться лірична мініатюра, й коли народжується епос... У спілці з папером. Найкраще — білим. Як сніг; я привчений тільки на ньому лишати автографи. Як пес або вовк. Притому — поранені, з облогою з усіх сторін. Тоді шаленієш, робиш стрімкі стрибки вбік, уперед, рвешся до волі. І все те означається кривавицею на білому... Десь так...

Березень, 1992

В'ячеслав МЕДВІДЬ

КНЯЗЬ РОСИ

Есе

Якраз на пору повернення в нашу літературу мовби й знайомого давно, та забутого й тепер явленого в новій іпостасі книжкою “Князь роси” Тараса Мельничука розвидніло на поетичному небосхилі. З його приходом-поверненням стало можливо говорити про українську поезію не у контексті, не в порівнянні, не в противазі, а яко про духовне всесвітнє явище. Сказати, що Мельничукове вертання в Україну було трагічне (“їду я конем до тебе на весіллячко”), замало, бо ж вертається і не жебраком, і не блудним сином, та й не караючим пророком. Та є ж тут і “зоря сиротою ходе”, і “журба на мене позирає”, і “серце краю”, — мовляв, увесь традиційний спектр української туги-трагічності; є ж бо й оце, тужливе, плач-нарікання немов, та ж і — змах караючої десниці (“бо десь мій рід на Україні лебедоньки стріляє”); і все ж — зоря сиротою ходе, журба на мене позирає (а не я в журбі серце краю), їду з кам'яної гори скраю; і мовби ж знову “серце краю, що десь мій рід...”, — все ж бо серце крається од того знання, що рід стріляє. А може, взагалі ніхто і нікуди не вертається; далєбі, це зовсім не марення знудьгованого за матір'ю сина, не зойк сина-пророка, якого було одірвано од матері землі, — це достеменне вертання “до тебе на весіллячко” (хіба ж бо нам не зрозумілий цей трагічно-іронічний підтекст?) Поет, може, “водить” нас шляхами марення-вертання, може, навіть тішить можливістю зустрічі з... весіллячком, а згодом трагічно-іронічно одводить нас від такої можливості, бо про яке весілля може бути мова, коли на те подвір'я скапує кров лебедоньок, і що то за весілля, і що то за рід, і хто, зрештою, я сам, котрий їде, й не як собі, а конем, і що за кінь, і чий він. І — яка потреба їхати. Поетове вертання-марення кидає нас у нурт буття й небуття, потреби й недоцільності, ба навіть моторошить свідомість неможливістю будь-якого шляху; і разом з тим він означений — ступай на нього, ходи, куди тобі назначено долею (недолею), бо куди ж подітися в цьому світі із зорею, конем, тополею білою, кам'яною горою, які — й світять тобі, і везуть, і затишком утішають, ще й дають твердо ступати, — куди подітися, коли мовбито й нема з чого вибирати, коли й вибір-бо неможливий, і той, кому належить вибирати, не є ані жебраком, ані богом, ні блудним сином; ані жертвою, ані месником, та й узагалі чи є. Загнана в такий кут наша свідомість аж приневолюється до розпачу: є ж таки позначки вертання, хай і абсурдного, то здолаймо і цю

абсурдність, уповаймо бодай на позачасовість, позаісторичність, позаможливість неможливого. Не даєш нам, поете, жодного порятунку, — гаразд, нам не первина блукати манівцями хай і позачасся; стверджуєш-бо чіткі познаки, але одбираєш право користатися ними, а чи й лукавиш з нами — отими, що весілля справляють, і ще живуть родами, і (бо єсьми грішні — жити ж треба) лебедоньки стріляють... проживемо якомсь і під машкарою не-буття; а хто ти такий, що можеш бачити, чути, врешті — вертатися? Той, котрий був серед нас та одбився нашого роду (хай і не із своєї вини), вигарцьовуєш коником, зазіхаєш на чуже весілля, журбою нашою не переймаєшся, сам собі серце краєш (а не воно тобі крається) та ще й дорікаєш, що ми не тут, а — десь. Коли ти є наш, то будь з нами, нами і тоді обіллеш свою душу гарячою сльозою, і вичавиш із себе слово жалю чи прокляття; нарешті, скажеш: ви отакі, а будьте однині такими, — усе те ми зрозуміємо й навіть приголубимо; так велось споконвіку й інакше як же може бути. Та для поета вибір зроблено: угрунтовуючись в екзистенції не-пророка, не-судії (кого ж?), — бодай того, хто їде на весіллячко, він менш усього хоче вказувати на чийось занпащеність, менш усього хоче вбутіти в ролю відстороненого судії; він-бо вертається й до самого себе (ще нема знаття, чи в самого себе, ще нема знаття, чи він є сам собою), туди, де ще недавно або й давно усе було спільним і для нього в тому краї, й для тих, хто зостався там; бо й справді, як не бачити всього того, колись десь марив одно тільки ним. Вбутівши в екзистенції десь (це єдино можливий вирахунок у позатекстуальній реальності, що з'ясовує нам сенс-абсурдність вертання на весіллячко), поет унеможливує вертання у десь (на Україну), унеможливує ані тотожність десь — десь, ані взаємовиймовність їхню, тобто промовляє з буття-небуття реальності-позареальності, що так само унеможливує нам вирахунки з терену вічності-позавічності. Тобто він є поетом позаекзистенціальним (враховуючи тут і перейдену міру екзистенціальності), що свідчить про виняткове місце його мисленої з'яви в тому вимірі, про який нам випадає лише здогадуватися; але оскільки ми лише переймаємося здогадом, бо й сам поет не означає себе доконечно у з'явленому вимірі, то ми осмілюємося гадати про свою рівність з поетом у тому вимірі. Цим він є поетом, явищем, буттям безпомилково українським, але українським у безперечно новій якості традиції. До такої українськості нам треба звикнути спершу як до відкриття, зати́м і усвідомлення; справжній-бо поет на те й приходить, аби не таврувати нас, не плакати над нашою долею (здаймо, що й така поезія була поштовхом до самоусвідомлення, але оскільки простувала в річищі заземленої духовності, тобто була складником тієї духовності, то непомітно переростала на стилізацію спотвореної історичності та духовності, а відтак і сама ставала безпорадною в самосутності і в стосунку до загального), — справжній-бо поет розтавровує і розпросторює своє насамперед ество; і то вже не суттєво, чи бути йому всеобіймаючим началом, чи зрікатися й себе, й цілого світу, в кожному разі залишаючись началом божественним, — для нас є незбагненним. Бо, зрештою, те, що влягає у розуміння божественного, ще якомсь притаманне нашому глуздові; тут ми голінні похизуватися надбаними світовою цивілізацією абетковими істинами, істинами, доволі зачовганими,

які нас приневолюють час од часу вдаватися до кумедних повторень та тлумачень про день сущий; ото ж бо через таку зужитість примітивів ми й незгледжуємося, коли само стріляється в лебедоньок, коли справляємо несправедливі весілля, а вже коли наскочить котрийсь демон-піит та зачне метати в нас блискавками гніву та обливати наші спаскуджені душі сльозами, то й беремося гадати: таки ж люди, що коїмо, де наша історія, рід де, мова? Та й знов поринаємо в зачовгані примітиви тисячоліть, знов обвішуємо нашу недоладність гучними істинами, мовби й не тямлячи, що кожна нова, хай геть новісінька істина — чи то вона з кореня-примітиву древності, чи зроджена на новітньому терені світової безтямності — завжди породить антиістину. Мельничукова поезія геть і близько не підступається до таких повзучих клопотів наших; вона ні до чого себе не примотує, навіть до наших мовбито божественних замірів, ні в чому не дозволяє собі переступів — ані в бік нашої божественності, ані в бік повзучості. Вона є доторком — нізвідки мовбито й ні до чого; вона є виявом не спізнаної ще світом власної площини душі, але й не названої самим поетом; та світ безпорадний у своїй непізнанності, поет же незглибимий (чи, на догоду нашій-таки наївній усвяченості — божественний) цією неназваністю. Така поезія не згуртовує юрби народу на праведні битви за волю і хліб, не стає і в поставу цнотливо-герметичних розумувань, натякаючи бодай на право примітивно-егоїстичної та слинькуватої осібності, що мимоволі виростають в отруйну квітку серед лану духовної резервації; вона є тим доторком, земним, коли авторське я, переймаючись усім, ніде й ні в чому з ним не зливається. Вона є (чом би й не вдатися до такого “здогаду”), може, просто поезією, у зумисності котрої найменш винуватий сам поет, бо виріс, на відміну од когорт і когорт українських соловіїв, не з усвідомлення потреби слова яко обсервуючого феномена, яко знаряддя накидання на час і культуру, яко першооснови (“спершу було слово”) мистецької самореалізації. Комусь треба вичавити героїку з історії, — нате вам поему-персоналію; є в когось потреба з’ясувати історично-безглузду невстаткованість, — ось вам монолози на тлі народних (за кулісами) хорів; коли й цього замало, — готові лягти в труну, поклавши зверху брилу твоєї долі, народе. Чи цікавить Мельничука така історична реальність — зміфологізована, спародійована, притягнена, словами П. Мирного, на дибку сучасних високих матерій, — ні-бо; він і далі обирає субстанцію доторку-натяку (“чиї це човни пливуть по степу”, “чиї це предки клекочуть кістками за нами”, “чиї це вікна дивляться в воду”). То що ж, нам накидається воля (авторова) і доля (наша власна) самоспоглядання (бодай це на противагу традиційному мотузуванню і традиційній екзальтованості), — знесиленим і знеславленим історично, етнічно, нам роковано долю народу-міфа (“чиї це ілюзії стенають плечима — якого народу?”)? І в цьому не доберемо жодної відповіді, яка б удоволила чи то нашу національну пиху, чи поклала трунок на рани здичавіння. Його нібито не обходить наша історична буденщина, замало йому й наших зазирань у дзеркало історії, у якому, бува, й прозирає крізь машкару сюрреалістичних спотворень чиєсь правдешне око, вухо, палець; він безжальний до нашого блазнювання перед всевидящим оком всесвіту (чиї... чиї... чиї... якого народу?). Та він усе ж натякає нам, усе ж рівним собі, на клетотання кісток (чиїхось), бо ж не

всі лелеки вивелись в Україні, не всі гнізда зруйновано, бо ще не настільки спотворено наші душі, не настільки скаламутніла наша свідомість, щоб ми, при звичаєні стріляти лебедоньок, вп'яли своє знесамовитіле око у приціл, крізь який так звабливо височить у гнізді лелека. Безтямність стріляє в нікуди, у безмір всесвіту, і тому жертвами можуть ставати лебедоньки; спрямована ж у лелеку цівка є вже зумисність незумисної збожевленості; і це, напевне, єдина віра поетова, якої він, до речі, не знаменує жодним рядком, але яка є слабким означником дотичності до нашої “божественності”: людина в лелеку поки що не стрілить; поки що. Було б наївно пробувати видлубати з цієї метаморфози влюдиновірчу й людинолюбну філософію в Мельничуковій поезії, — отут-то ми, нарешті, спіймали тебе на гарячому — ставай-но з нами в ряд, ряд гуманістів і гуманоїдів; та ба, він не втовплюється в цей ряд уже тим, що є просто поет, котрий (і не обороняючись, і не стверджуючи — навіть! — свого кредо, як то й водиться за кожним митцем) виголошує майже пошепки, по-дитячи щемливо свою сутність: “в цих горах я засипав комори неба зірками, в цих горах я росу не ударив і не зламав пасткою крил жодній птасі, жодному звіру і людині в цих горах на Україні”. У сенсі такого буття, у колі якого (не еліпси) ми вільні чи не вільні перебувати, — бо коло передбачає не замкненість геометричну, а цілісність духовно-будівничу, — поетова доля, виповідана в наступних поезіях книжки, є настільки ж дотична й до нашого буттєпочування, наскільки наш демократизм чи навіть потуга до божественності, навіть з міри нашої (поки що) ненаважуваності стріляти в лелек, дотягується цим-таки буттєпочуванням до поетової долі, яка в жодному разі не є дидактично-провісницькою домінантою, напоумляючою нас, натякаючою на невідворотність трагізму. Тим, що є поет, Мельничук здобувається на бешкетницький іронізм, пересилуючи й домінанту антитрагізму: “такий туман спробував розігнати — не йде, / тоді заїхав трьома возами і давай накидати”; цей-бо іронізм упростовується мовби й зненацька у химерію чи то поетового, чи нашого, а може, спільного катаклізму, за якого “туман перемішаний із годинниками з шипшиновими вогниками-гадузюльками” і... “з пташиними крилами голубими”. Надалі наша розгубленість коли не потроїться, то подвоїться — кого ж ми маємо в особі поета Мельничука: трагічного іроніста, безстороннього позасвітового спостерігача, для котрого та таки нитка іронізму все ж не дає відірватися од землі, од атмосфери духовності, якою ледве чи дихає зубожіла земля, але яка ще дає дихати самому поетові? Заглиблена у його поезію людина може зненарошне і вгавити оті “пташині крила голубі”, які “ніяк не влягаються на віз у драбини”; вона швидше прикипить спрагло до чогось іншого, такого мовби знайомого і напівзабутого: “хоч прощайся з ними забудь своє поле і горе і вези туман з України поза синє море”. Може, вчуються їй Шевченкові мотиви, інтерпретовані так по-сучасному; хоча мотив України у Мельничука не є тим шевченківським космосом, у якому обертається поетова душа, з'ядрена на болючий метеор, — певніше, Україна у нього стає повноцінною планетою космосу, і орбіта поетової душі ніде начебто не перехрещується з орбітою планети Україна (то мовби взаємоуникність болючих зіткнень-катаклізмів), а лише посилають одна одній м'яке світло як ознаку своєї невмирущості (як і попереду, то й далі: “щоб

нагріти хату і Україну”, “дитятко колише на всю Україну”, “золотий ставок зорі купає Україну”, “і звір у лісі, і люд у хатині (... на Україні)”, “струни з-під пальців тікають на Україну”, “... і ось я на Україні, звісно, у сні”, “а дай мені серце солодке, як Україна”). Та все ж зборимо свою зненарошність і візьмімо на око одну увагу: Мельничукові підтексти не є в жодному разі випадковими; щось таки скоїлося у світі — і з народом, і з Україною, коли вже туман упереміш із пташиними крилами “не влягаються на віз” (“хоч прощайся з ними навіки”). Так він аж немов прощається жартома з якоюсь ілюзією, не обкрадаючи, однак, ні себе, ні нас якимось сподіванням; зрештою, вертання-марення в Україну з весіллячком, лебедоньками, лелеками і... пташиними крилами є прерогативою навіть не ілюзії, не певного навіть історичного часу, а — прерогативою вічності. Звідси й потреба означення України; і тлумачення саме цього означення ми донесочу знаходитимемо в цілій книжці; водночас і звабливо-загадкове, але й суворо-утаємничене, — отож і в тому, і в тому разі воно далеке і від реального феномена, і від бажаного ідеалу (які в сучасній поезії так переплелися й обросли бур’янами екзальтацій, що крізь них годі й продертися до чогось суттєвого), — Мельничукове означення України є бажаним і реальним хіба що у плоті нашого сприйняття цього феномена, та в поетичному бутті його поезії живе тим значущо неперебутним і сформованим (і вибореним на шляхах марення-вертання) з’явищем, з котрим поетове єство, також і слово його співіснують як рівновеликі та рівнонезалежні величини. Ця рівновеликість та рівнонезалежність знеможлиблює будь-які впадання в національну екзальтацію, знеможлиблює й витворення іконостасу, перед яким молилося й молиться не одне поліття в українській поезії.

Бруно ШУЛЬЦ

ПТАХИ

Настали жовті, повні нудоти зимові дні. Поруділу землю вкривала дірява, заяложена і куца скатерка снігу. На всі дахи її не вистачало, тому подекуди ще zostалися чорні або іржаві гонтові покрівлі та арки, що ховали у собі закурені горища — чорні звуглілі собори, наїжачені ребрами крокв, платв і бантин, — темні легені зимових буревіїв. Кожен досвіток відкривав нові, вночі вирості, видуті вихором, комини й димарі, чорні труби диявольських органів. Сажотруси не могли збутися ворон, котрі ввечері живим чорним листям обсідали гілля дерев під костьюлом, потім знову відривалися, тріпотіли, аби врешті пригорнутися кожна до свого місця на своїй гілці, а вдосвіта відлітали великими зграями — хмари сажі, клапті кіптяви, розхвилені і фантастичні, цяткуючи мерехтливим карканням каламутно-жовті смуги світання. Дні задубіли від стужі й нудьги, як торішні буханці хліба. Починено їх тупими ножами, без апетиту, з лінивою сонністю.

Батько вже не виходив з дому. Палив у грубах, студіював незбагненно-глибоку суть вогню, смакував металеву солоність і вуджений запах зимових пломенів, холодних пестоців саламандр, що лижуть блискучу сажу в пащі комина. Все тоді щось задоволено майстрував під самою стелею. О кожній порі дня можна було бачити, як він, присівши на вершечку драбини, порався угорі — коло карнизів високих вікон, біля куль і ланцюгів висячих ламп. Звичаем малярів послуговувався драбиною як величезними дибамми і чувся добре у тій пташиній перспективі поблизу мальованого неба, арабесок і птахів стелі. Від практичного життя він віддалявся щораз більше. Коли мати, зажурена і стурбована його станом, намагалась говорити про ділові інтереси, про найближчі невідкладні виплати, слухав неухважно, сповнений неспокою, з відсутнім виразом зсудомленого обличчя. Траплялось, раптово перебивав її заклінальним жестом руки, щоб побігти в кут кімнати, припасти вухом до шпари в підлозі і з піднесеними вказівними пальцями рук, які означали найвищу міру важливості досліду, — наслуховувати. Тоді ще ми не розуміли смутного тла цього дивацтва, невідрадного комплексу, котрий зрів усередині.

Мати не мала на батька ніякого впливу, він зате дуже шанував Аделю. Прибирання кімнат було для нього великою і важливою церемонією, спостерігати за якою ніколи не забував, зі страхом і дрозем насолоди слідкуючи за всіма Адєлиними маніпуляціями. Усім її діям надавав глибшого, символічного значення. Коли дівчина молодими і сміливими рухами посувала щітку на довгім держаку по підлозі, це було ледь не понад його сили. З очей батькові текли тоді сльози, обличчя променилося тихим сміхом, а тілом

теліпав розкішний спазм екстазу. Був до шаленства вразливий на лоскоти. Досить було Аделі наставити йому пальця, ніби для лоскотання, а вже наполоханий утік, голосно хрюскаючи за собою дверима, через усі кімнати, аби в останній упасти долічерева на ліжку і забитись у конвульсіях сміху лишень від самого уявного образу, якому не міг опиратися. Завдяки цьому Аделя мала над батьком владу майже необмежену.

Тоді ж у батька вперше зауважено палке зацікавлення тваринами. Спочатку це була пристрасть мисливця і художника водночас, а можливо, глибша, зоологічна симпатія людського створіння до споріднених, хоч і відмінних форм живого, експериментування в незанихтих реєстрах буття. Допіру в пізнішій фазі справа набрала того несамовитого, заплутаного, глибоко грішного й осоружного природі вигляду, якого ліпше не витягати на денне світло.

Почалося з висиджування пташиних яєць. Коштом великих грошей і праці спроваджував батько з Гамбурга, з Голландії, з африканських зоологічних станцій запліднені пташині яйця, які давав висиджувати величезним бельгійським курям. Це заняття було вельми захоплюючим і для мене — оте викльовування пущівірінків, справжніх чудовиськ кшталтом і забарвленням. Неможливо було розгледіти у монстрах із здоровенними фантастичними дзьобами, що одразу після народження широко роззявлялися й ненажерливо сичали, у ящерках з кволими, голенькими тільцями горбанів — майбутніх пав і фазанів, глухарів і кондорів. Розміщений у кошиках, у ваті, драконячий отой виплід підносив на тонесеньких шийках сліпі, більмакуваті голівки, безголосо квакаючи німими горлянками. Мій батько ходив уздовж полиць у зеленому фартусі, як садівник уздовж парників із кактусами, і виманював із небуття пульсуючі життям сліпі пухирці, недолугі пузця, що сприймають зовнішній світ лише у формі харчу, паростки життя, що навпомацки пнуться до світла. По кількох тижнях сліпі пуп'янки розбруньковувалися, і кімнати сповнював кольоровий гамір, миготливий щебет новоселів. Вони обсідали карнизи фіранок і шаф, гніздилися у гущавині олов'яного гілля та арабесок велеруких висячих ламп.

Коли батько вивчав великі орнітологічні посібники і гортав кольорові таблиці, здавалось, наче з них вилітають оці пернаті химери і сповнюють кімнату кольоровим тріпотінням, шматками пурпуру, клаптями блакиті, мідянки і срібла. Під час годівлі вони утворювали на підлозі барвисту, хвильну грядку, живий килим, котрий при чийсь необачливій появі розпадався, розлітався рухомими квітами, що лопотіли у повітрі, аби врешті розташуватися десь попід стелею. У пам'яті мені особливо закарбувався один кондор, величезний птах з голою шиєю, зморшкуватим, пухирчастим видом. Це був худий аскет, буддійський лама, що керувався залізним церемоніалом свого великого роду, у всьому поведженні сповнений незворушної гідності. Коли він сидів навпроти батька, нерухоми у монументальній поставі правічних єгипетських богів, з оком, заповолоченим більмом, яке зсував збоку на зіниці, щоб замкнутися зовсім у самотогляданні власної достойної самотності, то видавався завдяки своєму кам'яному профілю старшим братом мого батька. Така сама тканина тіла, сухожилля і зморщеної твердої шкіри, таке саме обличчя, зсохле і кощаве, такі самі закруглені, глибокі очні впадини. Навіть руки — дужі, вузлуваті, худі долоні батька з опуклими нігтями теж були схожі на кігті кондора. Коли я бачив його дрімаючого, то не міг позбутися враження, що маю перед собою мумію — висохлу і тому поменшену мумію свого батька. Гадаю, і матеріної уваги не минула та дивна схожість,

хоча ми з нею ніколи про це не говорили. Характерно, що кондор уживав спільного з моїм батьком нічного горщика.

Не припиняючи виведення щораз нових екземплярів, мій батько влаштував на горищі пташині весілля, вислав сватів, припинав у дірках та щербинах покрівлі звабливих і журних наречених і досяг тим того, що дах нашого будинку, величезний двосхилий гонтовий дах, став справжнісінькою пташиною господею, Ноевим ковчегом, до якого злітали різного роду крилаті з далеких сторін. Довго ще навіть по знищенні пташиного господарства утримувалась у пернатому світі традиція нашого дому, і в пору весняних мандрів не раз спадали на наш дах цілі хмари журавлів, пеліканів, пав та сила іншого птаства.

Однак згодом — по нетривалій пишності — справа повернула на смутне. Незабаром батькові забаглося переселитись до двох кімнат на піддашші, що слугували за комірчини. Звідти вже раннього досвітку доносилося змішане курликання пташиних голосів. Дерев'яні коробки кімнат дзвеніли від шуму, тріпотіння, піяння, токування і гелготу, підсилюваного резонансом просторого горища. Так батько щез нам з очей на кілька тижнів. Лиш інколи він сходив до помешкання, і тоді ми могли зауважити, що він наче зменшився, схуд і скорчився. Інколи, забуваючись, зривався зі стільця при столі, махав руками, як крилами, та протяжно піяв, а очі заходили йому млою більма. Потім, засоромлений, сміявся разом з нами і намагався звести інцидент на жарт.

Якось несподівано під час генерального прибирання з'явилася у пташиній державі батька Аделя. Ставши у дверях, заламала руки від смороду, який здіймався в повітря, і куп посліду на підлозі і меблях. Не довго вагалась, відчинила вікно, потім довгою щіткою зняла в повітря всю масу птаства. Збився пекельний туман пір'я, крил і крику, в якому Аделя, схожа до шалючої Менади, танцювала танок руйнації. Разом з пташиною громадою, тріпочучи руками, намагався піднятися у повітря і мій батько. Крилатий туман потроху рідшав, аж врешті на бойовиську zostалися тільки змучена, засапана Аделя та батько, зажурений і засоромлений, готовий до прийняття повної капітуляції.

По хвилі сходами зі свого домену спускався мій батько — спустошений чоловік, король-баніт, що втратив трон і королівство.

ДРУГА ОСІНЬ

З чималого наукового доробку, якому мій батько віддавав такі нечасті хвилини спокою та внутрішньої рівноваги поміж рясними ударами поразок і катастроф бурхливого авантюрного життя, наймилішими його серцю були праці з порівняльної метеорології, зокрема дослідження специфічного, повного найсвоєрідніших особливостей клімату нашої провінції. Саме він, мій батько, заклав основи фахового аналізу кліматичних явищ. “Нарис загальної систематики осені” витлумачив раз і назавжди суть пори року, яка в нашому провінційному кліматі набирає зтяжної, розгалуженої, паразитично розрослої форми, що під назвою “китайського літа” простягається далеко вглиб наших кольорових зим. Що тут ще казати? Він перший визначив похідний, вторинний характер цього пізнього явища, котре було не чим іншим, як певного гатунку отруєнням

клімату міазмами перезрілого і звироднілого барокового мистецтва, позгромаджуваного у наших музеях. Музейне мистецтво розкладається в нудзі й забутті, цукруватіє, застоюється, наче старі варення, пересолоджує наш клімат і спричиняє малярійну пропасницю, кольорові шаленства, якими агонізує затяжна осінь. Краса — то недуга, повчав мій батько, то якийсь дрож таємничої інфекції, темне віщування посталого з глибин досконалості розкладу, вітаного зітханням найглибшого щастя.

Нехай кілька принагідних суттєвих зауважень про наш провінційний музей прислужаться до ліпшого зрозуміння справи... Початки його сягають XVIII століття і пов'язані з дивовижним колекціонерським запалом отців василіанів, які нагородили місто паразитичним наростом, що обтяжував місцевий бюджет надмірним і непродуктивним видатком. По низці років скарбниця Республіки, відкупивши за безцінь зібрання в зубожілого ордену, великодушно розтринькувала кошти на його опіку, демонструючи гідне королівської резиденції меценатство. Але вітці міста вже наступної генерації були значно практичніші і не затуляли очей на господарські потреби: після марних переговорів з кураторією колекції архієпископа, котрій силкувалися відпродати музей, вони замкнули його й ліквідували правління, призначивши останньому хранителю довічну пенсію. Під час переговорів експерти без усякого сумніву ствердили, що вартість зібрання грубо переоцінена місцевими патріотами. Поштиві отці набули у хвалебному завзятті немало фальсифікатів. Музей не мав жодного твору першорядного майстра, зате цілі колекції третьо- і четверторядних, цілі провінційні школи, відомі лише фахівцям, забуті глухі завулки історії мистецтва.

Дивна річ: поштиві монахи мали мілітарні уподобання, більшість картин була баталістичного змісту. Спалені золоті сутінки меркли на зітлілих від старості полотнах, де флоти галер і каравел, старі забуті армади трухлявіли в затоках без відпливу, гойдаючи на понадиманих вітрилах велич давно щезлих республік. Під закіптюженими й потемнілими лаками вгадувались ледь помітні обриси кінних сутічок. Крізь пустку погорілих кампаній, під темним і трагічним небом тяглися в грізній тиші поперемішувані кавалькади, охоплені зусебіч купчастою висипкою артилерійського вогню.

На картинах неаполітанської школи без кінця старіється смаглий і вуджений післяполудень, немов побачений крізь темну пляшку. Потемніле сонце, здається, в'яне на очах у тих пропащих краєвидах, як у переддень космічної катастрофи. І тому такі жалюгідні усмішки і жести золотавих рибачок, що з манірною чарівністю продають в'язки риб мандрівним комедіантам. Цілий той світ давно рокований і давно минулий. Звідтіля та безмежна насолода останнього жесту, котрий ще триває — незрозумілий самому собі, все ще повторюваний, уже неповторний.

А далі ще в глибині цього краю, заселеного безтурботним племенем блазнів, арлекінів та птахоловів з клітками, у цьому неповажному і нереальному краї малі турчанки розпляцковують пухкими руками розкладені на дошках медівники, двоє хлопців у неаполітанських капелюхах носять повного галасливих голубів коша на палиці, що злегка вгинається під воркітливим кривлатим вантажем. А ще глибше на самому крайчику вечора, на останньому відтинку землі, де на межі тьмяно-золотистої порожнечі хитається прив'ялий пучок аканту, — все ще точиться картярська гра, остання людська ставка перед великою ніччю.

Весь той розпродаж старої краси піддано болісній дистилляції під тиском літ, повних нудьги.

— Чи зможете зрозуміти, — питав мій батько, — розпач приреченої краси, її дні і ночі? Знову безупинно поривається вона до облудних торгів, інсценізує вдалі розпродажі, галасливі і юрмісті аукціони, захоплюється диким азартом, грає на baisse, шпурляє жестом марнотрата, гайнує своє багатство, щоб, тверезіючи, зауважити, що все це даремно і не виходить поза замкнене коло приреченої досконалості, і не гамує болісного надміру. Не дивно, що нетерплячість, безпорадність краси мусила врешті відзеркалитися у нашому небі, розгорітися полум'ям над нашим обрієм, виродитись в атмосферні фокуси, у велетенські і фантастичні хмарні аранжменти, які я називаю нашою другою, нашою псевдоосінню. Ця друга осінь нашої провінції — не що інше, як хворобливий міраж, випромінений у гігантській проекції на наше небо вмираючою, ув'язненою красою наших музеїв. Ота осінь — то великий мандрівний театр, оманливий своєю поетичністю, величезна кольорова цибуля, що лушчиться лушпина за лушпиною щораз новою панорамою. Ніколи не досягти ніякої суті. За кожною кулісою, коли вона зів'яне і згорнеться із шелестом, з'явиться нова осійна картина, якусь мить жива і правдива, поки, гаснучи, не зрадить свого паперового походження. І всі перспективи виявляться мальовані, і всі панорами — з картону, і лише запах справжній, запах в'янутих куліс, запах великого гардероба, повного гриму і ладану. А в присмерку — великий розгардіяш і мазанина лаштунків, покидані жужмом костюми, серед яких без кінця вештаєшся, як серед шурхоту зів'ялого листя. Велике безладдя, і кожен тягне за шнури завіс, і небо, велике осіннє небо, висить у клаптях картин і повніться рипінням блоків. Поспішна гарячка, задиханий і пізній карнавал, паніка досвітніх балних залів та вавілонська вежа масок, які не можуть втрапити до своїх справжніх шат.

Осінь, осінь, александрійська епоха року, що згромадиш у своїх величезних бібліотеках ялову мудрість 365 діб сонячного оберту. О старечі світанки, жовті, як пергамент, солодкі від мудрості, як пізні вечори! Передполудні, усміхнені хитро, як мудрі палімпсести, багаточарові, як пожовклі старі книги! Ах, день осінній, той старий пройдисвіт бібліотекар, що лазить у вицвілому халаті по драбинах і куштує конфітури всіх віків і культур! Кожний краєвид для нього — це вступ до старого роману. Як же чудово бавиться він, випускаючи героїв давніх повістей на прогулянку під те задимлене й медяне небо, у тьмаву, смутну й пізню солодкавість світла. Яких нових пригод зазнає Дон Кіхот у Сопліцові? Як укладеться життя Робінзонів після повернення до рідного Болехова?

У задушливі й застигли, золоті від зірниць вечори вичитував нам батько уривки зі свого манускрипта. Поривчий політ ідеї дозволяв йому хвилями забувати про грізну присутність Аделі.

Прилинули теплі молдавські вітри, насунуло велике жовте одноманіття, те солодке ялове віяння з півдня. Осінь не відступала. Наставали дедалі кращі й легкі, наче мильні бульбашки, дні і кожний видавався так до краю шляхетним, що всяка хвиля тривання була чудом надмірним і ледь не болісним.

У тиші глибоких і гарних днів змінювалась непомітно тканина листків, аж певного дня дерева постали в солом'яному вогні цілком здема матеріалізованого листя, в красі легкій, як відцвілі пелюстки, як наліт кольорових конфетті — прекрасні пави й фенікси, котрі мусять лишень схитнутись і затріпотіти, щоб струсити те досконале, легше від папірчика, злиняле і непотрібне вже пір'я.

САНАТОРІЙ «ПІД КЛЕПСИДРОЮ»

I

Подорожували довго. Бічною, забутою віткою, де потяг курсує лише раз на тиждень, їхало всього кілька пасажирів. Ніде більше не доводилося мені бачити таких архаїчних, вилучених з інших ліній вагонів, просторих, як кімнати, темних та з багатьма закапелками. Заламані під різними кутами коридори, лабіринтові порожні й зимні купе чаїли в собі якесь дивовижне занехаяння, щось зовсім моторошне. У пошуках затишного кутка я переходив з одного вагона до другого. Скрізь дуло, холодні протяги просвердлювали наскрізь увесь поїзд. Подекуди на підлозі сиділи люди з клунками, не насмілюючись зайняти дуже високі порожні лавиці. Зрештою, випуклі цератові сидіння були холодні, як лід, і липкі від старості. Ніхто не сідав на безлюдних станціях. Без гудка, без пихкання, поволі й ніби в задумі потяг рушав далі.

Трохи підтримував мені компанію мовчазний замислений чоловік у подертому залізничному мундирі. Притискав хустку до підпухлого зболілого обличчя. Потім і він щезнув десь, непомітно зійшов на котрійсь зупинці. Тільки й залишилося по ньому — втиснене в соломі місце та знівечена чорна валізка, яку забув.

Хитаючись, я брів у соломі та покидьках крізь усі вагони. Гойдалися на протягах навстіж відкриті двері купе. Ніде жодного пасажира. Нарешті стрів кондуктора у чорній уніформі цієї залізничної лінії. Він завивав грубою хусткою шию, пакував свої манатки, ліхтарі, службову книжку.

— Доїжджаємо, пане, — мовив, глянувши на мене зовсім безбарвними очима. Потяг поволі, без сапання і стукоту, спинявся, немов з останнім подихом пари з нього виходило життя. Стали. Тиша і пустка, ніяких станційних будівель. Кондуктор, сходячи, показав, у якому напрямі санаторій. З валізою у руці я пішов вузьким білим гостинцем, що ховався у темній гущавині парку. Краєвид зацікавив мене. Дорога, якою я ступав, здіймалася на узгір'я, звідки проглядався увесь виднокіл. День був зовсім сірий, без акцентів. І, може, під впливом важкої й безбарвної атмосфери так виразно темнів великий амфітеатр горизонту з розлогим лісовим пейзажем, кулісами з чимдалі сіриших пасем та верств лісу, які спливали обабіч пологими схилами. Темний величний пейзаж, здавалося, ледь помітно плив сам у собі, пересувався, як сповнене прихованого руху хмарне і розбурхане небо. М'які паси й лямівки лісів шуміли, і шум наростав, як морський приплив, що непомітно наближається до суходолу. Біла серед темної динаміки лісу дорога, здіймаючись угору, виляса, мов мелодія, низкою широких акордів, стискувана потужними музичними масами, які її врешті поглинали. Я відчахнув з придорожнього дерева галузку. Зелень листків була дуже темна, аж чорна. Якась дивно насичена чорнота, глибока і добродчинна, як сон, повний сили й наснаги. І всі сірі відтінки краєвиду були похідними цієї єдиної барви. Такого кольору набуває інколи у нас краєвид у просякле дощами, похмуре літнє смеркання.

Така ж глибока і спокійна відчуженість, така ж збайдужіла й остаточно заціпенілість, що вже не потребує потіхи барв.

У лісі було темно, як поночі. Я ступав навмання тихою глицею. Коли дерева порідшали, під ногами у мене задуділи колоди мосту. На його другому кінці серед чорноти дерев мріли сірі багатівіконні стіни готелю, рекламованого як санаторій. Подвійні скляні двері входу були відчинені. Входилося в них просто з містка, охопленого обабіч хиткими балюстрадами з березових жердок. У коридорі панували півсутінь та урочиста тиша. Я почав посуватися навшпиньки від дверей до дверей, читаючи у темряві виписані над ними номери. На повороті нарешті спіткав покоївку. Вибігла з покою, мов вирвалася з чийхось нахабних рук, задихана і збуджена. Ледве розуміла, що я до неї говорив. Мусив повторити. Безпорадно крутилася.

— Чи ви мою депешу отримали?

Розвела руками, її погляд помандрував убік. Чекала тільки нагоди кинутись до напіввідчинених дверей, на які косувала очима.

— Я приїхав здалеку, я замовив покій телеграфом, — сказав я дещо роздратовано. — До кого мені звернутися?

Не знала.

— Може, зайдіть, пане, до ресторану, — плуталась. — Зараз усі сплять. Коли лікар устане, покличу вас.

— Сплять? Але ж день, до ночі ще далеко...

— У нас завжди сплять. Хіба не знаєте? — Звела на мене зацікавлений погляд. — Зрештою, тут і не буває ночі, — додала кокетливо. Вже не збиралася утікати, вертілася, торсаючи пальцями мереживо фартушка.

Лишив її. Увійшов до напівтемного ресторану. Столики, великий буфет на цілу стіну. По тривалій перерві я знову відчув апетит, утішившись самим видом тістечок і тортів, якими щедро були заставлені буфетні полиці. Поклав валізу на один столик, решта стояли порожні. Лягнув долонями. Ніхто не озвався. Я заглянув до сусідньої зали, більшої та світлішої. Широким вікном чи лоджією вона відкривалась на знайомий уже пейзаж, що в обрамленні ніші поставав із глибоким смутком і самозреченням, як жалобне темпенто. На скатерках столів виднілися рештки недавнього частування, відкорковані пляшки, недопиті чарки. Де-не-де лежали ще чайові, не підібрані челяддю. Я повернувся до буфета, придивляючись до здоби на паштетів. Виглядали дуже смаковито. Я задумався, чи випадає самому обслужитись: Відчув приплив незвичної зажерливості. Особливо один гатунок пісочного печива з яблучним мармеладом нагонив мені оскому. Я вже збирався підхопити одне тістечко срібною лопаткою, коли відчув когось позад себе. Покоївка тихо ввійшла у м'яких пантофлях і торкнулася пальцями мого плеча.

— Пан лікар запрошує вас, — мовила, оглядаючи свої нігті.

Ступала переді мною і, певна магнетизму, спричиненого грою її стегон, зовсім не оглядалася. Бавилася підсиленням цього магнетичного впливу, регулюючи віддаль між нашими тілами, поки ми минали десятки нумерованих дверей. У цілковитій тиші прихилилася на якусь мить до мене.

— Це лікареві двері, — шепнула, — заходьте.

Лікар Готар прийняв мене, стоячи посеред покою. Був малого зросту, широкоплечий, чорноволий.

— Ми отримали вашу депешу ще вчора, — сказав. — Вислали на станцію санаторського візка, а ви приїхали іншим потягом. Ба! Залізничне сполучення не найліпше. Як почуваетесь?

— Батько ще живий? — запитав я, зводячи неспокійний погляд на його усміхнене обличчя.

— Живий, звичайно, — спокійно витримав він мій тривожний погляд. — Зрозуміло, в зумовлених обставинами межах, — додав, мружачи очі. — Ви ж бо знаєте, як і я, що з погляду вашого дому, з погляду вашої вітчизни — батько помер. Цього не можна повністю відшкодувати. Та його смерть дещо затьмарює й тутешне буття.

— А сам батько не знає, не здогадується? — спитав я пошепки. Лікар Готар заперечливо похитав головою.

— Не хвилюйтеся, — мовив притишеним голосом. — Наші пацієнти не здогадуються, вони не можуть здогадатися... Адже весь фокус полягає в тому, — додав, готовий на пальцях, уже піднятих, демонструвати його механізм, — що ми поточили час у зворотному напрямку. Маємо тут відставання у часі на певний інтервал, величину якого неможливо визначити. Вся справа у звичайному релятивізмі. Тут просто батькова смерть іще не настала — та смерть, яка спіткала його у вашій вітчизні.

— У такому разі, — сказав я, — батько зараз або вмирає, або й цілком при смерті...

— Ви не розумієте, — поблажливо й водночас нетерпляче Готар відрік. — Ми відновлюємо тут минулий час з усіма його можливостями, тобто і з можливістю одужання. — Він дивився на мене з усміхом, тримаючися за бороду. — А зараз, напевне, захочете побачитися з батьком. Згідно з вашим розпорядженням, ми зарезерували друге ліжко у батьковій кімнаті. Я проведу вас.

Як тільки ми вийшли до темного коридора, лікар Готар почав говорити пошепки. Я ще зауважив, що він, як і покоївка, має на ногах повстяні пантофлі.

— Це ми дбаємо, щоб наші пацієнти добре висиплялися, ощаджуємо їхню життєву енергію. Зрештою, вони й так не мають тут жодного ліпшого заняття. — Він спинився під котримись дверима, приклав пальця до вуст.

— Заходьте тихо, — батько спить. Ви теж лягайте. Це найкраще, що можете зараз зробити. До побачення.

— До побачення, — шепнув я, відчуваючи шалене серцебиття. Натиснув влямку, двері подалися, відхилилися, як беззахисно розкриті уві сні вуста. Я ввійшов досередини. Кімната була майже порожня, сіра і гола. Під маленьким віконцем у пишній постелі на простому дерев'яному ліжку спав мій батько. Його глибокий віддих видобував із глибини сну цілі поклади хропіння. Вся кімната, здавалося, була викладена тим хропінням від підлоги до стелі, а тим часом прибували нові й нові партії. Я, зворушений, дивився на скулде й змізерніле батькове обличчя, поглинуте працею хропіння, обличчя, котре, покинувши у глибокому трансі свою земну оболонку, десь на далекому березі сповідалося урочистим відлічуванням миттєвостей свого буття.

Другого ліжка не було. Од вікна віяло пронизливим холодом. І грубка теж не була напалена.

“Не надто тут піклуються пацієнтами, — подумав я. — Таку хвору людину покинуто на поталу протягам! І ніхто, певно, тут не прибирає. Грубий шар пилу встеляв підлогу, вкривав тумбочку з ліками та склянкою охололої кави. У буфеті лежать стоси тістечок, а пацієнтам замість чогось поживнішого дають саму чорну каву! Втім, проти їхнього головного благодіяння — обернення часу — це нікчемна дрібничка...”

Я поволі роздягнувся і всунувся до батькового ліжка. Він не збудився. Тільки його хропіння, мабуть, зависоко вже згромаджене, зійшло на октаву нижче, зрікшись своєї декламаційної високольтності. Хропіння стало мовби приватним, як для власного вжитку. Я підгорнув довкола батька перину, якомога оберігаючи його від протягу з вікна. Невдовзі заснув біля нього й сам.

II

Коли я прокинувся, у кімнаті запали сутінки. Батько сидів уже вбраний при столі і пив чай, умочуючи в ньому глазуровані сухарики. Був убраний у ще новий чорний костюм з англійського сукна, який справив собі минулого літа. Мав трохи недбало зав'язану краватку.

Зауваживши, що я не сплю, батько мовив із приємною посмішкою на зблідлому від хвороби обличчі:

— Юзефе, я щиро втішився, що ти приїхав. От несподіванка! Я почувуюсь таким самотнім. Правда, у моєму становищі не гоже скаржитися, я пройшов уже й гірші речі, так що коли б упав у facit з усіх справ... Але досить того. Уявляєш, уже першого дня мені тут подали чудовий *filet de boeuf* із грибами. Юзефе, це був пекельний шмат м'яса. Застерігаю тебе якнайнастійливіше — якби тобі коли-небудь подали *filet de boeuf*... Досі чую вогонь у животі. І бігунка за бігункою... Зовсім не міг собі дати ради. Але мушу тобі оповісти одну новину, — продовжував він. — Не смійся, я тут винайняв приміщення для крамниці. Так. І вітаю себе з тою ідеєю. Знаєш, я дуже нудився. Ти навіть не уявляєш, що за нудьга тут панує. А так маю принаймні приємне заняття. Не вигадуй собі жодних розкошів. Де вже там. Приміщення далеко скромніше за нашу давню крамницю. Просто буда у порівнянні з тим. У нас у місті я б посоромився такої ятки, але тут, де ми настільки змушені поступитися своїми претензіями — чи не так, Юзефе?.. — він гірко всміхнувся. — Але й так якимось живеться.

Мені зробилось не по собі. Я засоромився батькового зніжковіння — він зауважив, що невірно висловився.

— Бачу, ти ще сонний, — сказав мені перегодом. — Проспися ще трохи, а потім відвідаєш мене у крамниці, еге ж? Кваллюся, власне, туди, подивитись, як справи. Ти й не уявляєш, як було важко з кредитом, з якою недовірою ставляться до старих купців, до купців із солідним минулим... Пригадаєш місце оптика на ринку? Наша крамниця саме збоку. Вивіски ще нема, але ти й так потрапиш. Помилитися важко.

— Чому виходите без пальта, тату? — запитав я занепокоєно.

— Забули запакувати його, уявляєш — не знайшов його в кофрі, але воно й не потрібне тут. Такий помірний клімат, таке солодке повітря!

— Візьміть моє пальто, — наполягав я, — візьміть, прошу.

Але батько вже вбрав капелюха. Махнув мені рукою і вислизнув із кімнати.

Ні, я вже не був сонним. Відпочив і зголоднів. З приємністю пригадав заставлений тістечками буфет. Одягався, уявляючи, як догоджу собі розмаїтими ласощами. Найперше віддам перевагу пісочній здоби з яблуками, не забуваючи також про бачений там чудовий бісквіт із цукатами. Став перед люстром, аби зав'язати краватку, але його поверхня, як дзеркальна сфера, зачала мій образ десь у глибині, у каламутній хлані. Надаремне підходив і

відступав — жодного відображення не виринали зі срібної плінної мли. “Мушу попросити інше дзеркало”, — подумав я і вийшов із кімнати.

У коридорі було зовсім темно. Враження урочистої тиші посилювала ще й слаба газова лампа, що палахкотіла блакитнуватим племінчиком на повороті. У лабіринті дверей, ніш і закапелків важко було пригадати, де вхід до ресторану. “Вийду до міста, — вирішив я нараз. — Поїм десь там. Знайду, певно, якусь гарну цукерню”.

За брамою мене поглинуло тяжке, вільготне і солодке повітря особливого місцевого клімату. Хронічна сірість атмосфери зменшилась на кілька відтінків. Днина стояла мовби побачена крізь жалобний крєп.

Я не міг намілуватися оксамитною, соковитою чорнотою найтемніших партій, гамою пригашених плюшево-попелястих сіростей, що перебігали пасажами стиснених тонів, зламаних натиском клавіші, — який ноктюрн пейзажу! Пишне і вируюче повітря огорнуло мені лице м’якою плахтою. Було млаво-солодке, як відстояна дошівка.

Знову цей звернений сам до себе шум чорних лісів, глухі акорди, що збурюють роздолля вже поза межами слуху! Я був на тильному дворі санаторію. Оглянувся на високі мури вигнутого підковою головного корпусу. Всі вікна були закриті чорними віконницями. Санаторій міцно спав. Я минув браму із залізних прутів. Збоку від неї стояла собача буда, незвично велика й порожня. Знову мене обійняв і поглинув чорний ліс; у лісових потемках я йшов наосліп по тихій глищі, немов із заплющеними очима. Коли трохи розвиднілося, між деревами вималювалися контури будинків. Ще кілька кроків — і я на просторій міській площі.

Дивна оманлива схожість із ринком нашого рідного міста! Які подібні, по суті, всі ринки на світі! Майже ті самі будинки та крамниці!

Хідники були зовсім безлюдні. Жалобний і пізній відблиск невизначеної пори порошив із невизначеного сірого неба. Всі вивіски й афіші легко читались, однак я не здивувався б, якби мені сказали, що зараз глуха ніч! Тільки окремі крамниці були відчинені. Інші мали напівзаслонені жалюзі, замикались у поспіху. Повітря, туге і буйне, п’янке й багате повітря поглинало подекуди частину краєвиду, змивало, немов мокрою губкою, пару будинків, ліхтарі, шмат вивіски. Часом важко було підняти повіки, підпадаючи дивній розслабленості чи сонливості. Я почав шукати магазин оптики, про який згадував батько. Він говорив про нього як про щось мені знане, мовби апелював до моєї обізнаності з тутешніми справами. Чи не знав, що я вперше тут? Без сумніву, в голові йому плуталось. Але що можна очікувати від батька, лише навпіл реального, котрий жив таким умовним, відносним життям, обмеженим стількома застереженнями! Чого там таїться, треба було багато доброї волі, аби визнати за ним певний рід існування. Жалюгідний сурогат життя, залежний від загальної поблажливості, від того “consensus omnium”, з якого черпав свої мізерні соки. Зрозуміло, що тільки завдяки солідарному поглядові крізь пальці, масовому заплуощенню очей на очевидні й разючі недоліки того стану справ могла утримуватись якусь мить у тканині реальності жалюгідна видимість життя. Найлегший спротив міг його похитнути, найслабший подмук скептицизму міг повалити. Чи міг санаторій лікаря Готара запевнити йому тепличну атмосферу прихильної толеранції, вберегти

від холодних подмуків раціоналістичності й критицизму? Можна лише дивуватися, що за такого загрозливого стану справ батько зберігав іще такий добрий вигляд.

Я втішився, уздрівши вітрину цукерні, заповнену бабками і тортами. Апетит мій розгорівся. Я відчинив скляні двері з табличкою “Морозиво” й увійшов до темного приміщення. Там пахло кавою і ваніллю. З глибини крамниці вийшла панянка з розмитим смерканням лицем і прийняла замовлення. Нарешті за такий довгий час я зміг досита підкріпитися пампушками, які вмочав у каву. У темряві, обтанцьований вируючими арабесками смеркання, я ковтав усе нові й нові тістечка, відчуваючи, як вирування сутіні втискається під повіки, опановує нишком мою утробу своїм теплим пульсуванням, мільйонним роївиськом лагідних дотиків. Накінець уже тільки прямокутник вікна світив сірою плямою у цілковитій темряві. Даремно я стукав ложечкою по столу. Ніхто не з’явився, аби прийняти рахунок за наїдки. Я залишив срібну монету на столі і вийшов на вулицю. У книгарні поруч ще світилося. Продавці були зайняті сортуванням книжок. Я запитав про батькову крамницю. То, власне, сусідній заклад, пояснили мені. Люб’язний хлопчина підбіг навіть до дверей, щоб показати. Скляний портал, вітрина ще не готова, заслонена сірим папером. Ще від дверей я зауважив із здивуванням, що у крамниці повно покупців. Батько стояв за лядою й рахував, слинячи олівець, пункти чималого рахунку. Пан, якому цей рахунок призначався, стояв, похилившись, біля прилавка і, посуваючи вказівний палець від цифри до цифри, лічив упівголоса. Батько глянув на мене поверх окулярів і мовив, притримуючи графу, на якій зупинився: “Тут якийсь лист тобі лежить на бюрку між паперами”, — і знову поринув у лічбу. Продавці тим часом відкладали куплені товари, загортали їх у папір, обв’язували шпагатом. Полиці були тільки частково виповнені сукном. Більша їх частина була ще порожня.

— Чому не сідаєте, тату? — спитав я тихо, зайшовши за ляду. — Ви зовсім не бережете себе, хоч такий хворий. — Він підніс категорично долоню, мовби відсував мої зауваження, і рахував далі. Вигляд мав дуже змарнілий, відчувалося, що тільки штучне збудження, гарячкова діяльність підтримують його сили, віддаляють мить остаточного краху.

Я пошукав на бюрку. То був швидше пакунок, ніж лист. Кілька днів тому я написав до книгарні з приводу певної порнографічної книжки, і от мені вислано її сюди, знайдено мою адресу, тобто адресу батька, який щойно відчинив крамницю, ще без вивіски й імені. Дивогідна обізнаність, вражаюча запобігливість і незвиклий поспіх!

— Можеш собі почитати у конторці позаду, — сказав батько, кинувши на мене невдоволений погляд, — сам бачиш, тут нема місця.

Конторка за крамницею була ще порожня. Через скляні двері туди потрапляло трохи світла з магазину. На стінах висіли пальта продавців. Я відкрив листа і в слабкому світлі від дверей почав читати.

Інформували мене, що замовленої книжки немає, на жаль, на складі. Почато її пошуки, але, не маючи певності у їхньому успіхові, фірма дозволяє собі тим часом прислати, ні до чого не зобов’язуючи, певний товар, який, на їхній здогад, мав би мене зацікавити. Далі йшов розлогий опис розкладного астрологічного рефрактора великої світлової сили та різноманітних добрих якостей. Зацікавлений, я видобув із конверта зроблений із чорної церати

чи цупкого полотна інструмент, складений плоскою гармонійкою. Завжди відчував слабкість до телескопів. Почав розкладати багаторазово складену оболонку інструмента. Зафіксований тоненькими прутиками, розбудовувався під моїми руками величезний міх далекогляду, витягаючись на довжину цілої кімнати своєю пустою будою, лабіринтом чорних коморок, довгим комплексом камер-обскур, усунутих одна в одну до половини. Це було щось на кшталт довгого автомобіля з лакованого полотна, якийсь театральний реквізит, який імітував у легких матеріалах — папері та цупкому тилу — масивність дійсності. Я подивився у чорну лічку окуляра і побачив, як у глибині ледве маячать обриси задвіркової сторони санаторію. Зацікавившись, я всунувся глибше до тильної камери апарата. Стежив тепер за покоївкою, що йшла з тацею в руках півтемним коридором санаторію. Обернулася і посміхнулася. “Чи вона мене бачить?” — подумав я. Невідпорна сонливість заслонила мені очі. Я сидів у тильній камері рури, наче у лімузині. Легкий порух двигуна, й апарат зашелестів лопотінням паперового мотилія, я почув, що він рушає зі мною й повертає до дверей.

Як велика чорна гусениця, виїхала рура до освітленої крамниці — многочленний тулуб, величезний паперовий тарган з імітацією двох ліхтарень спереду. Покупці з’юрилились, відступаючи перед тим сліпим паперовим драконом, продавці широко відчинили двері на вулицю і я виїхав поволі паперовим авто, між шеренгами клієнтів, що супроводжували осудливим поглядом той справді скандальний виїзд.

III

Так якимось живеться у цьому місті, і так спіливає час. Більшу частину дня тут спить — і не лише в ліжку. Ні, надмірної вибагливості у цьому нема. У кожному місці і кожної пори дня людина готова поринути тут у смаковиту дрімоту. З головою, похиленою на столик у ресторані, у фіякрі і, навіть, навстоячки по дорозі, в сінях якогось будинку, куди повертається на хвилинку, аби скоритися на момент невідпорий потреби сну.

Пробудившись, запаморочені ще і хиткі, тягнемо далі перервану розмову, продовжуємо обтяжливу путь, точимо вперед складну справу без початку й кінця. Внаслідок цього губляться десь там мимохідь по дорозі цілі проміжки часу, втрачаємо контроль за тривалістю дня і врешті перестаємо звертати на неї увагу, відмовляємося без жалю від скелета безперервної хронології, за якою колись наглядали з поганої звички та прив’язаності до нудної щоденної дисципліни. Ми давно офірували невинну готовність складати рахунок за перебутий час та ретельність у відлічуванні до мідяка зужитих годин — гордість і амбіцію нашої економіки. Ми давно капітулювали, зрікшись найгоголівніших чеснот, у яких не знали колись вагання і не припускалися хиб.

Кілька прикладів хай проілюструють становище, що склалося. Якоїсь пори дня чи ночі — ледве помітний нюанс неба відрізняє ці пори — я пробуджуюсь коло балюстради містка, що провадить до санаторію.

Стоїть присмерк. Я мусив, знеможений дрімотою, довго несвідомо тинятися містом, поки доволіся, смертельно стомлений, до цього містка. Не можу сказати, чи в дорозі мене весь час супроводжував лікар Готар, котрий стоїть зараз переді мною, завершуючи якісь міркування виведенням остаточних висновків. Захоплений власним красномовством, він бере мене попід руку й тягне за собою.

Ступаю за ним і, поки переходимо громохкі дошки містка, знов засинаю. Крізь заплющені повіки ледве бачу проникливу жестикуляцію лікаря, усмішку в глибині його чорної бороди і марно намагаюся зрозуміти логічний виверт, остаточний козир, яким він триумфально завершує свої аргументи, завмерши з розведеними руками. Не знаю, як довго йдемо так поруч, заглиблені в повну непорозуміння розмову, коли в певний момент я таки остаточно пробуджуюся. Лікаря Готара вже нема, геть стемніло, але то тільки тому, що очі у мене заплющені. Відкриваю їх і знаходжу себе у ліжку, у власній кімнаті, до якої не знати яким чином потрапив.

Іще непристойніший приклад.

Обідньої пори входжу у місті до ресторану, в безладний гомін та сум'яття їдців. І кого ж надібую тут серед зали за столом, що вгинається від страв? Батька. Всі погляди спрямовані на нього, а він, блискаючи діамантовою шпилькою, незвично пожвавлений, розчулений до екстазу, нахилиється з афектацією навсбіч у відвертій розмові одразу з цілою залю. З неприродною бравадою, на яку не можу дивитися без глибокого зніяковіння, замовляє нові й нові страви, що вже здійснюються стосами на столі. Любо нагромаджує їх довкола себе, хоч не впорався ще навіть із першою. Прицмокуючи язиком, він жує і говорить одночасно, вдає жестами, мімікою крайнє вдовolenня бесідою, супроводжує захопленим поглядом пана Адася, кельнера, якому із закоханою усмішкою кидає все нові замовлення. І коли кельнер, маючи серветкою, біжить їх виконати, батько благальним жестом закликає усіх засвідчити невідпорну чарівність цього Ганімеда.

— Неоцінений хлопчина, — волає, заплющивши очі з щасливою усмішкою, — ангельський хлопець! Панове, погодьтеся, що він чарівний!

Я виходжу із зали, сповнений почуття несмаку, не зауважений батьком. Якби адміністрація готелю навмисне для реклами призначила його потішати клієнтів, він би й тоді не зміг поводитися провокаційніше. Із затуманеною оспалістю головою, заточуючись, я попростував вулицею додому. Прихилився на мить головою до поштової скриньки і влаштував собі коротку сіесту. Нарешті домацаяся в темряві брами санаторію і ввійшов. У кімнаті темно. Повернувшись вимикача, мережа несправна. Від вікна віє холодом. Рипить у п'ятому ліжку. Батько піднімає з-над постелі голову і каже: "Ах, Юзефе, Юзефе! Лежу тут уже два дні без усякої опіки, дзвоник не працює, ніхто до мене не заглядає, а власний син покинув мене, тяжкохворого, і волочитья по місті за дівками. Дивись, як мені гепає серце".

І як це узгодити? Чи батько сидить у ресторані, полонений нездоровою амбіцією зажерливості, а чи лежить тяжкохворий у своїй кімнаті? Чи, може, є два батьки? Нічого подібного. Всьому причиною швидкий розпад занедбаного, належно не доглянутого часу.

Відомо, що ця недисциплінована стихія утримується в певних рамках лише завдяки невпинному обробітку, пестливій турботі, старанній регуляції та коригуванню її вибриків. Позбавлена опіки, схиляється одразу до порушень і дикої аберації, до численних витівок і безглузкого блазнювання. Щораз виразніше вимальовується інконгруенція наших індивідуальних часів. Час мого батька і мій власний уже не збігаються між собою.

До речі, закид у моральній розв'язності, зроблений мені батьком, є безпідставною інсинуацією. Я не зблизився тут із жодною

дівчиною. Заточуючись, як п'яний, від одного сну до другого, я ледве звертаю увагу в тверезіші миті на тутешню прекрасну стать.

Зрештою, хронічний присмерк на вулицях не дозволяє навіть докладно розрізнати обличчя. Єдине, що я зміг зауважити як молодик, котрий має ще, хоч не хоч, у тій царині сякі-такі інтереси, — це особлива хода тих панянок.

Це хода по неблаганно прямій лінії, незважаючи на будь-які перешкоди, покірна лише внутрішньому ритмові, законіві, який вони розсотують, мов із клубка, у нитку прямолінійної рисі, сповненої акуратності й виваженої грації.

Кожна має в собі, як накручену пружину, власний закон руху.

Коли так простують, утуплені в той закон, зосереджені і поважні, здається, що їх цікавить лише, як би не випустити нічого з того закону, не помилитися в його складних правилах, не відступитися від його приписів ані на міліметр. І тоді стає очевидним, що з такою увагою і перейнятістю вони несуть над собою не що інше, як ідеє фіхе власної досконалості, котра, завдяки силі їхнього переконання, стає майже дійсністю. Це яесьь здійснюване на власний ризик покликання, винесений поза всякі сумніви недоторканний догмат.

А яких ганджів та вад, яких кирпатих чи плескатих носиків не протягується бравурно контрабандою під знаменом цієї фікції! Немає такої бридоти й пересічності, яких злети віри не поривали б за собою у фіктивне небо досконалості.

З благословення цієї віри тіло помітно ладніше, а ноги, справді стрункі й еластичні ноги, у бездоганному взутті самою своєю ходою проголошують, квапливо з'ясовують плавним, блискотливим монологом ступання багатство ідеї, яку через гордощі замовчує замкнуте лице. Руки вони тримають у кишенях своїх коротких, щільно прилягаючих жакетиків. У кав'ярні й театрі закидають одна на одну високо відкриті до колін ноги й багатозначно ними мовчать. Оце вам мимохідь про одну з особливостей міста.

Я вже згадував про тутешню чорну рослинність. Найбільше заслуговує уваги різновид чорної папороті, величезні пучки якої здоблять вази у кожному місцевому помешканні та громадському закладі. Це майже жалобний символ, погребовий герб цього міста.

IV

Стосунки у санаторії робляться дедалі нестерпнішими. Схоже, ми потрапили в пастку. З часу мого приїзду, коли прибульцеві ще виказували сяку-таку запопадливість, управління санаторію не лишило нам жодних ілюзій щодо якоїсь опіки. Ми просто покинуті напризволяще. Нікого не хвилюють наші потреби. Я вже давно впевнився, що дроти від електричних дзвоників нікуди не ведуть — обриваються зразу над дверима. Челяді не видно. Коридори вдень і вночі темні й безмовні. Я твердо переконаний, що ми єдині клієнти у цьому санаторії і що таємничі і делікатні міни, з якими покоївка причиняє двері кімнат, входячи чи виходячи, є звичайнісінькою містифікацією.

Мав би я охоту колись відчинити широко двері всіх по черзі кімнат і залишити їх так навстіж відкритими, аби здемаскувати нищу інтригу, в яку нас уплутано.

А проте я не до кінця упевнений у своїх підозрах. Інколи бачу пізно вночі, як лікар Готар у білому операційному халаті з клістиром у руці поспішає десь коридором, супроводжуваний

покоївкою. Важко його затримати тоді у поспіху і приперти до стіни рішучим питанням.

Якби не ресторан і цукерня в місті, можна б умерти з голоду. Досі не допросився другого ліжка. Про свіжу постіль можна й не говорити. І треба визнати, що загальна розгнuzданість звичаїв не оминула й нас.

Лягати в ліжко одягненим та в черевиках завше видавалося мені, як людині цивілізованій, річчю просто неймовірною. А зараз приходжу додому пізно, п'яний від сонливості, у кімнаті півсутінь, фіранки на вікні підняті холодним подмухом. Безпритомний валюся на ліжко і загібаюся в перини. Сплю так цілі простори часу, дні чи тижні, подорожуючи порожніми краєвидами сну, безугавно в дорозі, безугавно на крутих шляхах дихання, то з'їжджаючи легко та м'яко з пологих схилів, то знову пнучись на прямовисну стіну хропіння. Досягнувши вершини, охоплюю величезні горизонти скелястої та глухої пустелі сну. Якоїсь миті, у невідомій точці, десь на раптовому повороті хропіння я пробуджуюсь напівпритомний і відчуваю в ногах батькове тіло. Лежить він там, згорнутий клубочком, малий, як кошеня. Я засинаю знову з відкритими вустами, і вся здоровенна панорама гористого краєвиду хвилясто й велично посувається мимо мене.

У крамниці батько розвиває жваву діяльність, укладає угоди, скеровує все своє красномовство на переконування клієнтів. Щоби йому рум'яніють від похваллення, очі блищать. У санаторії лежить тяжкохворий, як в останні тижні вдома. І не приховати, що процес швидким кроком наближається до фатального кінця. Слабким голосом каже мені: "Ти повинен частіше заходити до крамниці, Юзефе. Продавці нас обкрадають. Бачиш сам, я вже не даю ради зі справами. Лежу кілька тижнів, а крамниця занепадає, покинута на божу ласку. Чи не було якоїсь пошти з дому?"

Я починаю вже жалкувати, що ми все це затіяли. Важко назвати щасливим помислом те, що ми, захоплені гучною рекламою, вислали сюди батька. Обернений час... по суті звучить гарно, але чим він є насправді? Невже це справжній, повноцінний час, мовби розмотаний зі свіжого рулона, час, що пахне новизною і фарбою? Цілком навпаки. Це до решток зужитий, зношений людьми час, протертий і дірявий у багатьох місцях, прозорий, як сито.

І нема чому дивуватись, цей час мовби виблований — прошу мене правильно зрозуміти — час із других рук. Змилуйся, Боже!..

Та ще вся ця на диво безтактна маніпуляція з часом! Ці загрозливі закулісні інтриги, підкрадання з-за спини до його механізму, ризиковане копірвання коло його дражливих таємниць! Інколи хочеться вдарити об стіл і загорлати: "Годі, гетьте від часу, він недоторканий, його не можна провокувати! Замало вам простору? Простір — для людини, у просторі можете сновигати донескочу, перевертатися сторчка, скакати із зірки на зірку. Але, ради Бога, не зачіпайте часу!"

А з іншого боку, чи можна вимагати від мене, щоб я сам виставляв умови лікареві Готару? Хоч яке нікчемне батькове існування, але все-таки я бачу його, ми разом, ми розмовляємо. Власне, лікареві Готару я мав би бути глибоко вдячний.

Кілька разів я хотів із ним відверто порозмовляти. Але лікар Готар невловимий. "Пішов саме до ресторану", — повідомляє мені покоївка. Коли рушаю туди, вона наздоганяє мене, щоб сказати, що помилилася, лікар Готар — в операційній залі. Поспішаю на другий поверх, міркуючи, які ж операції можуть тут робитися, входжу до передпокою й справді — мені кажуть чекати. Лікар

Готар вийде за мить, саме скінчив операцію, мие руки. Вже майже бачу його, невисокого, у розвіянім халаті, — великими кроками поспішає через шпитальні зали. Але що виявляється через мить? Лікаря Готара тут нема й не було, і, взагалі, тут роками не робилося жодних операцій. Лікар Готар спить у своїй кімнаті, і його чорна борода стирчить догори. Кімната повниться хропінням, як клубами хмар, які ростуть, громадаються, піднімають, скупчуючись, лікаря Готара разом із ліжком дедалі вище — велике патетичне вознесення на хвилях хропіння і здutoї постелі.

Трапляються тут іще дивніші речі, речі, які приховую сам від себе, речі фантастичні, абсурдні. Скільки не виходжу з кімнати, все здається мені, що хтось швидко віддаляється від дверей і звертає в бічний коридор. Або хтось іде переді мною, не обертаючись. Це не санітарка. Знаю, хто це. “Мамо!” — кричу тремким від хвилювання голосом, і вона повертає лице і якусь мить із благальним усміхом дивиться на мене. Де я? Що тут діється? У яку пастку я втрапив?

V

Не знаю, чи це вплив пізньої пори року, але дні поважнішають у своїх барвах, хмурнішають і тьмяніють. Відчуття — мовби дивисься на світ крізь геть чорні окуляри.

Весь краєвид — наче дно величезного акваріума — з блілого чорнила. Деревя, люди, будинки зливаються у чорні силуети, що гойдаються, як водорості, на тлі чорнильної товщі.

Околиці санаторію аж кишать чорними псами. Різного розміру й кшталту, пробігають вони унизу у сутінках усіма стежками й дорогами, заглиблені у свої собачі справи, лихі й насторожені.

Пролітають по двоє, по троє, з витягнутими чуйними шиями, вуха шпичасто настовбурчені, із жалібним тоном тихого скімлення, яке мимоволі вихоплюється з горлянки, засвідчуючи велику схвилюваність, заклопотані своїми справами, квапливі, завжди у русі, завжди захоплені незрозумілою метою, майже не звертаючи уваги на перехожого. Хіба що глипнуть на нього сердито, і тоді в чорному й мудрому зизуванні проглядає лють, погамована у своїх проявах лише браком часу. Інколи, даючи волю тій меті, повертають до вас із похиленою головою і зловісним гарчанням, але тільки для того, щоб дорогою занехаяти замір і податися далі у великих собачих танцях.

Немає ради на це собаче засилля, але от на яку біду управління санаторію тримає на ланцюгу величезну вівчарку, страхітливого звіра, справжнього вовкулаку просто-таки демонічної дикості?

Дрож проймає мене щоразу, як минаю його буду, при якій стоїть він сам, нерухокий, на короткому ланцюгу, з найжаченим дико загривком, шетинястий, вусатий і бородатий, з потужною машинерією неймовірно ікластої пащі. Не гавкає зовсім, лише його дикий писок на сам вид людини робиться ще страшнішим, риси застигають у виразі безмежної люті. Піднісши поволі страхітливу морду, заходиться в тихій конвульсії зовсім низьким і завзятим, з глибин ненависті видобутим виттям, у якому звучать туга і розпач безсилля.

Мій батько байдуже проходить повз цього звіра, коли разом виходимо із санаторію. А мене щоразу до глибини душі вражає ця стихійна маніфестація безсилої ненависті. Помічаю, що я зараз на дві голови вищий від батька, який обіч мене, малий і худий, тупцює дрібним старечим кроком.

Наближаючись до ринку, бачимо незвичайне поживалення. Юрби людей бігають вулицями. Доходять до нас неймовірні звістки про вторгнення до міста ворожої армії.

Серед загальної розгубленості люди подають одне одному тривожні і суперечливі відомості. Важко розібратися в цьому. Війна, не упереджена дипломатичними заходами? Війна серед мирної тиші, не затьмареної жодним конфліктом? З ким війна і за що? Сповіщають, що вторгнення ворожої армії підбадьорило у цьому місті партію недоволених, які вибігли на вулиці зі зброєю в руках, тероризуючи мирних мешканців. Ї справді, ми уздріли групи путчистів у чорному цивільному вбранні з перехрещеними на грудях білими ременями, які посувалися мовчки з наготовленими до стрільби карабінами. Юрба відступала перед ними, скупчувалась на хідниках, а вони йшли, кидаючи з-під циліндрів іронічні темні погляди, в яких вимальовувалося почуття зверхності, блиск зловтіхи і якесь змовницьке підморгування, мовби стримувалися, щоб не пирскнути сміхом, який здемаскував би всю цю містифікацію. Декотрих із них розпізнала юрба, але загроза наведених цівок тамувала веселі окрики. Вони проминули нас, нікого не зачепивши. Ї знову всі вулиці залила тривожна, понуро мовчазна юрба. Глухий гамір завис над містом. Здалеку, схоже, долинав гуркіт артилерії, брязкіт зарядних ящиків.

— Я мушу дістатися до крамниці, — сказав батько, блідий, але сповнений рішучості. — Не треба мене супроводжувати; ти лише заважатимеш, повертайся краще до санаторію.

Голос боягузтва порадив мені бути слухняним. Помітив лише, як батько втиснувся в щільну стіну юрби, і згубив його з очей.

Бічними вуличками квапливо скрадаюся до горішнього міста. Усвідомлюю, що крутими узвозами мені пощастить обійти півколом середмістя, забите людським юрмовиськом.

Там, у горішній частині міста, юрба була рідша і, зрештою, зникла зовсім. Я спокійно йшов порожніми вулицями до міського парку. Ліхтарі горіли тьмяним, блакитнуватим промінням, як жалобні лілїї. Навколо кожного танцювали рої тяжких, наче кулі, хрущів, підтримувані бринінням вібруючих крил. Деякі, впавши, недолуго повзали, намагаючись скласти ніжні півки крил під тверді випуклі панцирі. Газонами і стежками гуляли заглиблені в безтурботні бесіди перехожі. Розлогі дерева нависали над подвір'ями будинків, що лежали внизу, під парковим муром. З мого боку, вгорі, він ледве сягав висоти грудей, але зовні спадав до рівня дворів високими, з цілий поверх, кам'яними укусами. В одному місці поміж подвір'ями аж до висоти муру здіймалася глинобитна рампа. Я легко подолав бар'єр, протиснувся цією вузькою греблею поміж скупченими забудовами на вулицю. Мої розрахунки, підкріплені доброю просторовою орієнтацією, справдилися. Я знаходився майже навпроти санаторського будинку, оддалік у чорній оправі дерев невиразно білів флігель.

Ї ось я входжу звично через задне подвір'я, крізь браму у залізній огорожі, і вже здалеку бачу собаку на варті. Як завжди, проймає мене дрож осоруги на сам його вид. Хочу мерщій обминути його, щоб не чути глибинного, нутряного стогону ненависті, коли, на свій подив, бачу, ще не вірячи власним очам, що пес віддаляється підскоком від буди, біжить, не прив'язаний, через подвір'я з глухим, наче з діжки, кашлянням, наміряючись відтяти мені зворотний шлях.

Сам не свій від страху, відступаю у протилежний, найдальший закут подвір'я, де, інстинктивно шукаючи укриття, ховаюся до

малої альтанки, переконаний у даремності власних зусиль. Кудлатий звір підскоком наближається й ось уже його морда під входом до альтанки замикає мене в пастці. Лець живий зі страху, здогадуюсь, що він розмотав уже до кінця ланцюг, волочачи його за собою подвір'ям, і альтанка вже недосяжна для його зубів. Стероризований, розчавлений небезпекою, відчуваю слабку полегшу. Але ноги мені підкошуються, лець притомний підводжу очі. Ніколи не бачив його так зблизька і щойно допіру спадає мені з очей полуда. Яка велика сила упередження! Який потужний гіпноз страху! Що за засліплення! Та ж це людина! Людина на ланцюгу, яку я в спрощеному метафоричному відбитті нетямующо приймав за собаку. Прошу правильно мене зрозуміти. Це був собака — безсумнівно, — але в людській подобі. Собака якість — це якість внутрішня; вона може проявлятися однаково добре і в людській подобі, і в подобі тваринній. Цей, що став переді мною при вході до альтанки, з пашею ніби навиворіт, усі зуби вищирені у страшному гарчанні, був чорноволосим чоловіком середнього зросту, мав жовте, коцаве обличчя, гарні, злі й нещасливі очі. Судячи з чорного одягу й доглянутої бороди, його можна було прийняти за інтелігента, за науковця. Це міг бути старший брат-невдаха лікаря Готара. Але перше враження хибне. Його великі, забруднені клеєм руки, дві брутальні й цинічні борозни біля носа, що губилися в бороді, поперечні поодинокі зморшки на низькому чолі швидко розвіювали початкову ілюзію. Він був радше палітурником, крикуном, промовцем на зборах, партійцем, запальним чоловіком із темними вибуховими пристрастями. І, власне, у прірві жаги, в конвульсійному напруженні всіх жил, у шаленій люті, оскажено очікуючи на кінчик скерованої проти нього палиці, — був стопроцентним псом.

“Якби перелізти через задню стіну альтанки, — подумалося мені, — я був би вже недосяжним для його люті і міг би бічною стежкою дійти до брами санаторію”. Вже був перекинув ноги на другий бік, коли раптом затримався на півдорозі. Відчув, що було б надто жорстко просто так відійти і залишити його наодинці з його безпорадною люттю, що перейшла усі межі. Уявив собі його розпач, нелюдський біль, при моєму відході, утечі з пастки, зникненні раз і назавжди. І я залишився. Підійшов до нього й мовив спокійним щирим голосом: “Заспокойтеся, я вас відчеплю”.

На це його морда, спотворена судомою, збурена вібрацією гарчання, розпогіднюється, розгладжується і з глибини виринає майже людське обличчя. Підходжу вже без вагання і розціпаю на його шиї пряжку. Крокуємо поруч. Палітурник — у порядному чорному одязі, але босий. Намагаюся розмовляти з ним, але його уста белькочуть щось незрозуміле. Тільки в очах, чорних виразних очах, читаю несамовитий наплив прихильності і симпатії, від якого впадаю в трепет. Часом він спотикається на камінчику, на грудці землі, і тоді від струсу його лице одразу ж ламається, розпадається, жах виринає до половини, готовий до стрибка, а за ним і лютя, що чекає лише нагоди, аби знову перетворити обличчя в клубовисько змій. Закликаю його тоді до порядку шорстким дружнім нагадуванням. Поплескую його по плечу. І часом на його обличчі виникає здивована, підозрілива до всіх і до себе, силувана посмішка.

Ах, як мене обтяжує ця страшна приязнь! Як мене жахає ця несамовита симпатія! Як позбутись цього чоловіка, що крокує поруч, зачепившись поглядом з усією зажерливістю своєї собачої душі на моєму обличчі?! Не можу нічим зрадити своїй нетерплячості.

Дістаю гаманця й кажу діловим тоном: “Ви, певно, потрібуєте грошей, я б із приємністю вам позичив”.

У відповідь його лице набуває такого дикого виразу, що я хутчіше ховаю гроші. Він ще довго не може заспокоїтися й опанувати свого обличчя, спотвореного конвульсією виття. Ні, не знесу того довше. Все, що завгодно, тільки не це. Справа вже й так ускладнилася, поплуталась безнадійно. Бачу над містом заграву пожежі. Батько десь у вогні революції в палаючій крамниці. Лікар Готар недосяжний і, на додаток, незрозуміла поява матері, інкогніто, з якоюсь таємною місією! Це ланки якоїсь великої, незрозумілої інтриги, що стискається довкола мене. Втікати, втікати звідси. Куди завгодно. Скинути із себе цю нелюдську приязнь, цього смердячого псом палітурника, що не спускає з мене очей. Стоїмо перед брамою санаторію.

— Прошу до моєї кімнати, — кажу з увічливим рухом руки. Цивілізовані жести захоплюють його, присипляють дикість. Пропускаю його перед себе до кімнати, садовлю на стілець. — Піду до ресторану, принесу коньяку, — кажу йому. На це нажахано підхоплюється, хоче мене супроводжувати. З лагідною твердістю тамую його тривогу.

— Посидьте, пождіть спокійно, — промовляю глибоким проникливим голосом, на споді якого бринить непогамований страх. Він сідає, усміх його непевний.

Виходжу й поволі іду коридором, потім сходами вниз, ще одним коридором до виходу, мінаю браму, перетинаю подвір'я, захряскую за собою залізну хвіртку і без віддиху, із шаленим серцебиттям і ударами в скронях біжу темною алеєю, що веде до вокзалу.

У голові громадається образи, один страшніший від другого: нетерплячість монстра, його переляк, розпач — як тільки пізнає, що його ошукано. Повторний напад, рецидив люті вибухають з непогамовною силою. Тим часом мій батько повертається до санаторію, нічого не підозрюючи, стукає в двері і несподівано опиняється віч-на-віч зі страхітливим звіром.

Щастя, що батько, по суті, вже не живе, що його це вже не досягне, — міркую собі з полегшенням і бачу перед собою чорний ряд залізничних вагонів біля перону.

Сідаю до першого-ліпшого, і потяг, ніби чекав на мене, рушає з місця поволі і без гудка.

У вікні ще раз пересувається й обертається спроквола величезний амфітеатр горизонту, виповнений темними шелесткими лісами, серед яких біліють мури санаторію. Прощавай, батьку, прощавай місто, якого вже не побачу.

Відтоді я їду, усе ще їду, мовби оселився на залізниці, де мене терплять, коли тиняюся з вагона до вагона. У величезних, наче кімнати, вагонах повно сміття й соломи, у сірі безбарвні дні їх наскрізь просвердлюють протяги.

Мій одяг подерся й обтріпався. Ношу подарований кимось старий залізничний мундир. Обличчя маю обв'язане брудною ганчіркою, бо спухла щока. Сиджу в соломі й дрімаю, а коли голодню, виходжу в коридор і співаю. Ї кидають мені дрібняки до мого кашкета, до чорного кондукторського кашкета з обдертим дашком.

*З польської переклав
Микола ЯКОВИНА*

Сергій ГРАБОВСЬКИЙ

ФЕДЕРАТИВНА УКРАЇНА: МІФ ЧИ РЕАЛЬНІСТЬ?

На виборах першого президента України кандидати — прихильники федерально-земельного устрою набрали разом близько 30 відсотків голосів. Мало це чи багато? Достатньо, щоб зрозуміти, що ця проблема є реальною. Тож спробуємо — всупереч стереотипові як європейських, так і вітчизняних політиків — звернутися до проблеми: чи бути Україні федеративною? А для цього зробимо невеличкий екскурс в історію, оскільки саме історичні передумови, усвідомлюють це наші сучасники чи ні, визначають спрямування перебігу подій, оптимальний діапазон вибору способу дій.

ІСТОРІЯ РУСІ: МОСКВА ПРОТИ КИЄВА ТА НОВГОРОДА

“Країна міст” — так називали давню Русь іноземці. І це був не лише художній образ: саме міста були центрами життя. Духовного, релігійного, економічного, політичного. В містах концентрувалася професійна військова сила — дружинники. Князі також “сиділи” у великих містах. Але вони не були — аж ніяк! — всевладними володарями. Народне віче вирішувало найголовніші проблеми життя, нерідко (особливо — у Новгороді) виганяючи тих князів, котрі не влаштовували громаду, натомість запрошуючи інших. Але такі ситуації не регулювалися лише бажанням народного зібрання; існували правила, закони, котрі регламентували стосунки у суспільстві (так

звані “правди”, найзнаменитішою з яких, очевидно, є Ярославова). Сільські ж громади також не були безправними. Власне, абсолютна більшість як міських, так і сільських громад користувалася досить широкими можливостями самоуправління.

У радянських підручниках історії (і не лише у них, але й у більшості дожовтневих авторів) період так званої феодалної роздробленості Русі подається як безумовно негативний. Але ж чи так це насправді? Навряд. По-перше, історично зумовлений етап розвитку найменше можна затиснути до лабет моралізаторських оцінок. По-друге, централізована держава за тих умов можлива була лише при перетворенні всіх і вся на її холопів, при знищенні людських вольностей (як пізніше і сталося). Нарешті, існували і певні форми контакту та взаємоузгодження позицій давньоруських князівств: передусім за допомогою “з’їздів” Рюриковичів. При всьому тому зберігалася моральне старшинство великого князя Київського — аж до грабіжницького нападу Володимиро-Суздальського князя Андрія Боголюбського, після навали якого Київ так і не піднявся до попереднього рівня.

Отже, князівства, життя та взаємини яких регулювалися писаними та неписаними законами, стверджувалися як певні стабільні одиниці державно-суспільного устрою. Їхні межі здебільшого збігалися з розселенням літописних

сильні центри впливу: Новгород, Галицько-Волинська земля (яка найповніше перейняла традиції Києва) та Володимиро-Суздальська. Два перших центри мали безумовну європейську орієнтацію і органічно вписувалися до регіональних політичних та економічних спілок. Новгород передусім мав тісні контакти з Ганзою, торгово-політичним союзом Північної Європи, де провідну роль відігравали торговці, бюргери, ремісники; Галичина мала стосунки і з Польщею та Угорщиною, і з Візантією. Північно-Східна ж Русь починала спрямовувати свої зусилля на завоювання волзького басейну, на зв'язки з азіатськими державами. В цей органічний процес втрутилася Батиева нава...

Принагідно: невже професійним історикам не соромно знову і знову повторювати байку про “феодалну роздробленість”, яка, мовляв, була причиною “татаро-монгольського ярма”? Невже ж невідомо, що перед кіннотою Чингісхана впали дві велетенські централізовані імперії: Китайська та Хорезмська, кожна з яких за площею була принаймні вдвічі більша за всю Русь? Навпаки: лише ця сама “роздробленість” дозволила ледве не третині населення давньої Русі не знати “ярма”. Саме ординці були об'єктивно зацікавлені у сильних механізмах центральної влади у землях своїх данників: ці механізми дозволяли швидко грабувати підкорені народи. Саме тому Золота Орда й підтримувала централізаторські дії московського князя Івана Калити. Саме з нього починає стверджуватися самодержавство кремлівських владик, для яких закон та моральні норми були чимось надто обтяжливим. Саме з Калити у Північній Русі починається “симбіоз” (за характерністикою відомого історика Л. Гумільова) руських та золотоординських традицій, і європейська Русь там перетворюється на євразійську Московію. Іван Грозний продовжує цю тенденцію і доводить її до логічного етапу: створюється євразійська держава, де

викорінені права і вольності як простих людей, так і знаті, де всі безправні перед самодержавним деспотом, але й деспот не владен змінити спрямованість антилюдяної державності. Замість розвитку “угору”, тобто якісного зростання, держава росла “вшир”, приєднуючи територію за територією. Навіщо розвивати власне господарство, коли можна зібрати ясак з підкорених народів Сибіру (аж до нинішніх часів незмінною лишилася ця провідна орієнтація: вимінювати сибірську нафту на споживчі товари та зерно Заходу). За таких умов людина має лише обов'язки перед сильною державою, а якісь там “права людини” лишаються чужинською вигадкою. Держава монополізує духовне життя; у Європі друкарні з самого початку були приватні або ж громадські (міські, монастирські тощо), в Росії ж та Китаї — виключно державні. Держава ставить собі на службу церкву. Як вважає філософ Е. Гурін, вільне духом та організацією російське православ'я скінчилося на Сергії Радонежському. Іван же Грозний винищив і удільних князів, підірвав могутність боярства, роздав землю та селян служилим людям — дворянам. Тим самим він відкинув розвиток Росії на століття назад (всупереч тому, що писали радянські підручники), оскільки у вотчинах великих можновладців селяни вже були здебільшого переведені на оброк — і не лише натуральний, але й грошовий, а дрібнопомісні дворяни масово запровадили панщину — найпримітивніший тип феодального господарювання, який межував з рабським устроєм суспільства... Упокорена сільська община надовго стала опорою військово-бюрократичного деспотизму. Більшовики, створюючи колгоспи, пішли второваним шляхом. Тут надамо слово російському поетові — харків'янину Борису Чичибабину:

Ты, со злой татарвой
не боясь кумовства,
только силой сильна да могуча минутой,
русской вольности веси, воруга Москва,
прибирала к рукам с Калитой да с Малютой.

Ты на празднества лжи созывала детей,
оглашая полсвета малиновым зноном,
но в пределах твоих, но по воле твоей
с целым миром досель непривычно родство нам.

Зрозуміло, що така держава для свого ствердження повинна була аж двічі — за Івана III та Івана IV — дощенту спалити волелюбний Новгород, вирізати імениті новгородські сім'ї, зруйнувати все, що нагадувало про традиції Новгородської республіки, яка також рухалася на схід уздовж Льодовитого океану — але посилала не загони збирачів податків, а купців... Законірно, що така держава згодом так само безжально знищила гетьманську республіку на берегах Дніпра. І все це під прапором міфу “тисячолітньої Росії” (а може, саме тому? тому, що відчувалася і відчувається відрубність, ворожість давньоруському корінню?). Але яке там “тисячоліття”, коли саме слово “Росія” з'являється лише у XV столітті!..

Вся б история наша сложилась мудрей и бескровней, если б город престольный, лучась красотой и добром, не на севере хмуром возвел золоченые кровли, а над вольным и щедрым Днепром.

Це знову Борис Чичибабін. Уже з іншого вірша. Але — про те ж. Про інші засади життя, збережені Україною, де своєрідність та давнина “вписані” до європейських засад життя. Де сильна держава зі слабкою, пригніченою людиною ніколи не була культурним ідеалом — аж до скаженого XX століття, коли з'явилися-таки співці “сильної руки” й у нас — і з-поміж “наших” більшовиків, і з-поміж “наших” нацистів. Але наші часи — то вже особлива тема, сучасний тоталітаризм виникає навіть на найдемократичнішому ґрунті — вся справа у пропорціях, у вкоріненості до життя. Якраз українська історія, на щастя, свідчить про малу можливість встановлення тоталітарного устрою у нашому Краї.

ЧОМУ НЕМОЖЛИВА УКРАЇНСЬКА ІМПЕРІЯ?

Власне, така імперія теоретично можлива (хай і у формі диктаторської республіки) — на рік-два, але

вона абсолютно нежиттєздатна. Тому, що Україна (слава Богу!) ніколи не була і навряд чи буде якимось монолітом, де місце Москви заступатиме Київ чи Львів. “Що є Україна?” — на це питання дають різну відповідь в Одесі і Закарпатті, у Донбасі і Галичині. Не помічати економічної, культурної, національної специфіки регіонів сучасної України — таке саме безглуздя, як і абсолютизувати регіоналізм чи вважати, що України не існує. Своєрідна психологія і спосіб життя багатонаціонального Закарпаття, що стало на перехресті кордонів у самому географічному центрі Європи, ідея “порто-франко”, якою зачарована “Одеса-мама”, прокомуністичний “острів Крим”, що не дуже гостинно зустрічає своїх татарських дітей, дещо несподіваний пітет південних областей до потьомкінської Новоросії чи “зацикленість” Донбасу на проблемі перспектив шахтарської справи — всі вони не менше заслуговують на увагу, ніж галицьке месіанство чи централізаторські амбіції Києва.

Історія твердить: монолітної Української держави, тим більше на усій території Республіки, ніколи не існувало, племенні союзи давніх слов'ян, князівства часів Київської та Галицької Русі, уділи Великого князівства Литовського, польський, татарський, австро-угорський і російський історико-територіальний фактори, гетьмансько-полковий устрій держави Богдана Хмельницького, січові паланки, паралельні Правобережне та Лівобережне гетьманство, зрештою, одночасне існування у 1917—1921 роках ЗУНР, УНР, “червоної” України, махновського Гуляйполя та “білого” Криму й Одеси — все це доводить, що регіональний фактор був надзвичайно важливим на кожному етапі історичного буття України. Коли вдавалося досягти поєднання інтересів різних регіонів і різних етнічних груп, котрі мешкали в цих регіонах, тоді й були забезпечені злагода і вільний розвиток. На жаль, так бувало нечасто. Значно частіше буяли

рясним цвітом хуторянщина та отаманщина.

То, можливо, мають рацію ті, хто вважає: Україні нічого пнутися до державності, адже вона ніколи не була цілісною й самостійною тривалий час, адже її національний склад заперечує можливість сильної національної державності?

Але ж, по-перше, відсутність традицій сильної державності — не таке вже й велике лихо. До 1917 року Фінляндія не мала таких традицій, будши спочатку шведською, а потім російською провінцією з обмеженим і багаторазово порушуваним самоврядуванням. Власне, і зараз демократична Фінляндія не має “сильної державності”, але живе так, що кожен може позаздрити. По-друге — як бачимо — невміння жити за умов “монолітної єдності” — не мінус, а плюс для сучасної країни. Зупинимося на останньому докладніше.

На чільному місці в Україні завжди було прагнення до самоствердження особистості, вільного індивіда, вільної громади. Автономія особи (яка відстоювалася з шаблею в руках), автономія громад (останній ремісницький цех Києва, проіснувавши майже півтисячоліття, був знищений 1930 року), магдебурзьке право, яке визначало широкі міські самоврядування (Київ та Львів мали його ще у XV столітті, але не лише великі міста — і невеликі містечка отримали це право, навіть Чорнобиль), на решті, ставлення до держави як до суспільної угоди між рівноправними суб'єктами (саме так ставилося до Росії, Польщі, Литви, Туреччини та й власної гетьманщини і реєстрове, і низове козацтво) — все це засвідчує міцні соціокультурні підвалини демократії на правах широкого самоврядування. А права полків та сотень, куренів та сільських громад? Загалом можна впевнено стверджувати: ніколи на Україні не було самовідданого служіння державі. Саме тому й провалювалися всі спроби — від Мазепи

до Петлюри та Бандери — побудувати сильну Українську державу за зразком котроїсь із сусідніх імперій.

Тут, очевидно, слід зробити завагу, аби попередити можливі репліки певного кола читачів: “Як! Говорити про відсутність традиції державницького служіння як про перевагу української культури? Виступати проти сильної держави? Безвідповідальність!”

Хай буде безвідповідальність — автор не збирається переконувати запеклих “державників”, це справа безнадійна — чи йдеться про прихильників “третього Риму”, чи про адептів “соборної неподільної”. Тішить лише те, що компанія “безвідповідальних осіб” далєбі така гарна — від М. Драгоманова та І. Франка до В. Винниченка та М. Грушевського, — коли брати лише класиків української суспільної науки. Ось як останній характеризує, наприклад, політику Мазепи (одного з кумирів “державників”): “Часи Самойловича та Мазепи — разом сорок літ, це був той час, коли, маючи спокій від ворогів і поміч московську за собою, старшина козацька на лівобічній Україні взяла собі землю й зв'язала людей різними обов'язками та панщиною, так, як колись польські пани (...) Кріпкі та певні стали ті маєтки аж тоді, як ті пани-старшини підіставали грамоти царські на ті землі і на селян, котрих усякою неправдою загарбали, — або й на ті землі та селян, котрих ще не встигли загарбати. Діставали вони ті грамоти, мовляв, за свої “заслуги”, а заслуги їх були в тім, що ті пани-старшини прав українських не обороняли, ні в чім Москві не перешкождали. Так за ті “заслуги” загарбали вони землі й людей. Розуміється, ця нова панщина страшенно бентежила селянство, що ще в свіжій пам'яті мало часи безпанські, як собі на вільній землі господарило. (...) Особливим гнівом дихали люди на гетьмана Мазепу, підозріваючи, що то він, шляхтич і “поляк”, як його прозвали, напосівся завести на Україні польські панські порядки (...) Зайнявши місце польської

шляхти, козацька старшина вважала себе за панську верству, що має стати на місце шляхти. Старшинські роди приймають герби шляхетські, винаходять або й вдумують собі родоводи від різних шляхетських родів (...) Знаючи народні жалі і недовір'я, вони не звіялися навіть на козаків і побіч козацьких полків заводили собі полки наємні з усякої наволочі — так званих сердюків, компанейців, просили також московського війська на Україні. Але не робили нічого, щоб знищити причини народного невдоволення і їх відчуження від народу й простого козацтва все збільшалося”.

Так що трагедія Батурина та Полтави була закономірною крапкою процесу гвалтування демократичних традицій українського громадсько-політичного устрою. Мазепина державність була спрямована проти України; її підвалиною було прагнення гетьмана до самодержавної влади, до регалій на взірць чи то російських, чи то шведських. Відчайдушна спроба Мазепиною наступника, гетьмана у вигнанні Пилипа Орлика повернутися до демократичних традицій і онаочнити їхню сутність у “Виводі прав України” та “Конституції” була запізнілою.

Щось схоже, як на мене, відбулося і у 1917—1921 роках. Можна скільки завгодно таврувати “м'якотілість” Грушевського, Винниченка чи Туган-Барановського, а можна і спробувати зрозуміти тих інтелектуалів, той квіт нації, котрий не захотів стати “батьками-засновниками” держави, котра вимуровувала б себе на ґрунті військових трибуналів, заложництва та економічної диктатури. Тим більше можна зрозуміти їхню позицію стосовно того “кобищанського Наполеончика”, котрого нині також підносять на щит наші державники. На жаль, черговий раз претенденти на “український трон” витіснили з політики демократів; і не треба казати, що Україна була приречена на військово-автократичний режим — Чехо-Словаччина у ті ж роки

змогла відбити агресію комуністичної Угорщини, вибудувати національну державу при максимально можливому демократизмі. Але ж Масарик та Бенеш — це не Петлюра чи Тютюнник...

Зараз ми всі теж стоїмо перед подібною небезпекою. Тиск зовнішніх факторів, передусім політика російського уряду, просто-таки провокує прагнення до “сильної руки”; багато які внутрішні чинники також “тиснуть” у цьому ж напрямку. Власне, Президент Кравчук, орієнтуючись на французьку модель, не робить секрету зі своєї авторитарної програми. Як і український уряд, котрий прагне замінити собою все-союзний центр — щоб керувати всім самому.

Звичайно, прихильники сильної державності можуть на все сказане зауважити, що у всьому винні чи то селяни й козаки Мазепинських часів, які не пішли за гетьманом до останку, чи то несвідомі селяки та “гнилі” ліберальні інтелігенти Центральної Ради. Але ж чи не є ілюзією можливість побудови “своєї держави, аби була, потім розберемося, якої”? Чия вона буде, для кого — “своя”? Якщо для невеличкої купки вояків та урядовців, то цієї держави просто не буде. Вона зникне, не народившись. Трагедія інтелігентів Центральної Ради полягала в тому, що вони, з одного боку, не змогли протистояти “своїм” наполеончикам і очолити вибудову демократичної державності, з іншого — розуміли, що військово-бюрократична Українська диктаторська держава приречена, що вона є не менш антинародною, ніж влада Троцького чи Денікіна. Тому вони й відійшли від активної політики, тому й звернулися до галузі культурницької, де сподівалися принести реальну, а не позірну користь Україні. До речі, той самий “маленький корсиканець”, якого так намагалися наслідувати наші браві краяни, своїм найвидатнішим досягненням вважав не котрусь із виграних битв, а “Кодекс Наполеона”, — звід юридичних актів, який і зараз вважається одним із

класичних та “живих” джерел юриспруденції.

У ХХ столітті проблема “Вітчизна і свобода”, “демократія і тоталітаризм” виникали не лише в Україні. “Існують засоби, які не мають виправданя. І я хотів би, щоб любов до моєї Батьківщини була сумісна з любов’ю до справедливості. Я не бажав би моїй Батьківщині будь-якої величності, яка ґрунтується на крові та брехні. Я прагну служити Батьківщині так, щоб водночас служити справедливості”, — писав А. Камю саме в ті часи, коли Франція була окупована загарбниками. Слушні слова. Головне — що незалежність неможлива без свободи. Тим більше в Україні, де ніколи не було традицій тисячолітнього рабства. Але, люди добрі, увіть собі Україну, підведена під загальний знаменник: чи то під “середнього українця” (як показує світовий досвід, цим “середнім” завжди стає конкретна персона, яка має конкретне прізвище та ім’я); чи то під котрийсь з регіонів (Донбас під Галичину? Сіверянщину під Таврію? Так природа ж різна, не кажучи про все інше!). А що ж робити у монолітній унітарній державі з багатоконфесійністю? Прагнути до створення єдиної національної церкви? Створювати її силою держави? Так уже сталося, що нині маємо чотири основні конфесії: греко-католики, протестанти (головним чином Євангельські християни-баптисти) і дві православні Церкви. Плюс старообрядці, плюс католики, плюс мусульмани, плюс іудаїсти, плюс християни-вірмени, плюс нові для нас східні вчення... Оскільки провідні конфесії досить тісно пов’язані з певними регіонами, то тут без федеративних засад ми просто-таки будемо приречені нескінченно розв’язувати міжконфесійний “вузол” проблем. А от у Федеративній Німеччині спокійно уживаються католицька Баварія та протестантська Північ.

Ще один соціально-культурний фактор, від якого неможливо відмахнутись. П’ять областей України з двадцяти п’яти

століттями перебували у складі Австро-Угорщини, потім — Польщі, Чехо-Словаччини, Румунії. Решта були складовою частиною Росії — які довше, які (Волинь) не так і багато. Тому, очевидно, саме утворення Федеративної Республіки Україна надасть можливість врахувати і мовні особливості тієї чи іншої землі, і її історичну близькість до сусідів. У такій державі зможуть відновитися субетноси української нації — подоляни, волиняни, поліщуки, полтавці — і субетноси інших націй. Бо ж, незважаючи на всі зусилля Центру, росіянин-одесит принципово відрізняється від росіянина-уральця (хоча всіх і “рівняли” свого часу Колимою).

ФЕДЕРАЛІЗАЦІЯ: ЗА І ПРОТИ

Всі окреслені вище історичні, соціальні, культурні чинники, на думку автора, засвідчують необхідність руху незалежної Української держави до федерально-земельного устрою як оптимальної моделі державного будівництва. Втім, існують і протилежні точки зору. Більше того: за останні два роки проблема, поставлена В’ячеславом Чорноволом, стала настільки заплутаною, що вже й незрозуміло, що саме мають на увазі прихильники та противники федеративності. Наприклад, секретар УРП В. Овсієнко, відвертий антипатик федералізації України, у своїх полемічних виступах вживає нехитрий прийом: підмінює федеративність автономізацією і... кількома ударами розправляє з останньою, роблячи висновок: “вважаємо, що ідея федералізації (автономізації, регіоналізації), яка пущена в обіг, об’єктивно спрямована проти створення української держави, розриває Україну на шматки, створює загрозу відторгнення від неї цілих областей” тощо. Але ж федералізація має на увазі якраз не протиставлення окремих регіонів, а їхню рівноправність при широкому врахуванні місцевих особливостей; автономізація ж означає виокремлен-

ня певних частин держави і виникнення національних утворень у цих регіонах. Не випадково зараз у Росії серед парламентаріїв зростає кількість прихильників федералізації Росії, тобто зрівняння у правах областей та автономних республік, аби запобігти... відторгненню від держави цілих областей! Отже, в Росії “державники” вважають, що федералізація — засіб проти розтягування держави; лише пан-товариш В. Жириновський прагне унітарної держави. Зрозуміло, що достатня кількість “націоналів” з автономій виступає проти реалізації подібної концепції, чудово розуміючи принципovu різницю між федерально-земельним устроєм та автономіями. Різницю, яка, здається, навіть не потребує коментарів.

В. Овсієнко зауважує, що “росіяни мають свою державність у Росії, поляки у Польщі, євреї в Ізраїлі” (йдеться про ці національні групи в Україні). Пробачте, але саме це і є руйнівна для української державності постановка питання! Громадяни України, незалежно від походження, повинні мати свою державність саме тут, в Україні (можливий і варіант подвійного громадянства для бажаючих, яких — сукупно — за оцінками експертів не буде більше кількох мільйонів). Як поляк з походження політолог Бжезінський, чи німець генерал Шварцкопф, чи негр адмірал Пауел — всі вони, не забуваючи свого коріння, є громадянами і патріотами США.

Але коли п. В. Овсієнко веде достатньо аргументовану й логічно обгрунтовану полеміку проти федерального устрою України (інша річ, що ми вбачаємо в тій логіці помилковість і навіть пряме порушення логічних законів), то інший противник федералізації, Ярослав Дашкевич, переводить нас у царину фантастики. Інакше ніяк не можна оцінити, наприклад, його відому статтю в газеті “Слово” за червень 1991 року. Я. Дашкевич зазначає, що зі світової практики відомо три типи федеративності. Як перший з них він виокремлює таку федеративність, “що складалася

історично знизу, коли до первісного державотворчого ядра поступово приєднувалися дальші землі, делегуючи частину своїх прав центрові федерації, — так було з кантонами Швейцарії, Штатами США”. Проби, але ж обидві ці держави і виникли як конфедеративно-федеративні, без ніякого “центру” (для останнього американцям довелося навіть спеціально будувати столицю). І права новоутворювані штати чи кантони делегували перелюдимі в Вашингтону чи Берну, а іншим партнерам по федерації (так, поправка до Конституції США вважається дійсною, коли за неї проголосують законодавчі збори кваліфікованої більшості штатів; тому цих поправок за 200 з гаком років “аж” 26 і ніякий “центр” не може “витиснути” потрібні йому перелицювання Основного Закону; а коли Президент надто розприндиться, на нього є Конституційний (Верховний) суд та Конгресс...

Безалаберність та децентралізованість Швейцарії такі дикі для читача, який звик з радянських часів до “сильної” державності, що про них колись іншим разом. Зауважу лише, що це був один з головних факторів, який спинив у 1942 році гітлерівські війська — справді, як можна воювати з чудово навченим і озброєним народом, який без зайвих команд за півгодини розгортається у сучасне військо. Якось не узгоджується цей історичний факт з рішучим висновком пана Дашкевича: “Не підлягає сумніву, що жодна федералізована гола демократія утворити ефективний організований захист од чужого тоталітаризму не здатна”. Здатна, ще й як! Федеративна Німеччина виграла справжнє історичне змагання з унітарною тоталітарною НДР. Але п. Дашкевич твердить щодо Німеччини протилежне: є вид федеративності, яка “накинена згори, наприклад, окупаційною владою, аби штучно перешкодити утворенню міцного центру, який міг би стати загрозою для сусідів (сучасні Федеративна Німеччина, Австрія, сформовані під диктатом на федеративній підставі,

щоб не допустити відродження німецького імперіалізму — цілком зрозуміло, що федеративність тут ознака не сили, а слабкості держави). Але ж федеративність Німеччині ніхто не “накидав”, вона виросла історично! Згадаємо “пивний путч” 1923 року, коли нацисти спробували скинути уряд Баварії, аби потім розповсюдити свою владу на всю країну; згадаємо і незаконне відсторонення від влади соціал-демократичного уряду Пруссії у 1932 році, яке розв’язало штурмовикам руки в Берліні. Гітлер, прийшовши до влади, негайно скасував федеративний устрій, ввів новий територіальний поділ, аби створити “сильну державу”. Федеративна Німеччина, зрештою, відновила самоврядування своїх земель; і сказати, що це “слабка держава”, якось не повертається язик.

Розглянемо далі аргументи п. Дашкевича. Він вважає, що осетини, гагаузи, абхазці є знаряддями Москви в боротьбі проти відповідних держав. Начебто так. Але — згадаємо — хіба не було можливості зробити ці народи, гноблені московським імперіалізмом, союзниками нових держав? Активними учасниками процесів демократизації? Ну не можна ж вважати, що осетини та гагаузи генетично запрограмовані на прихильність до серпа, молота та червоного прапора! Антиімперська демократія — ось що може об’єднати всіх жителів колищнього СРСР. Принаймні, потенціально. Оскільки в кінцевому рахунку імперії, надто військово-бюрократичні, позбавляють свободи як колонії, так і метрополію. Втім, ще Гегель розкрив діалектику панування та рабства.

Можна було б послідовно розглядати і далі контраргументи п. Дашкевича, але всі вони, на наш погляд, виходять з якогось страхітливого апокаліптичного уявлення про федеративну Україну у московських лабетах, з уявлення про абсолютну нездатність народу жити вільним, демократичним життям без спонукання до “правильної” дії з боку “сильного центру” (тепер уже —

київського). Виходячи з цього і конструюються такі абсолютно фантастичні висновки, як те, що федералізація призведе до “стимулювання фінансового краху, бо утримання додаткових і зайвих, великою мірою фіктивних автономно-федеративних (знов це абсурдне словосполучення! — С. Г.) структур ляже додатковим тягарем на українського платника податків”. Пробачте, мати замість 24 областей вдвічі менше земель — означає відповідне зменшення структур і, відповідно, видатків. Земельна адміністрація фінансуватиметься не з Києва, а своїми платниками податків (вони ж виборці), отже, у випадку не те що краху — серйозного дефіциту буде замінена шляхом виборів.

Зрештою, всі аргументи проти федерально-земельного устрою України базуються на недовірі до політичної зрілості народу і свідомого чи підсвідомого прагнення “ощасливити” краян, спрямувавши життя мільйонів наших співгромадян у “правильне”, а тому єдине русло. Можна впевнено стверджувати, що це — пережиток моністичного світогляду, не має значення, в якому варіанті — гегелівському, марксовому чи візантійському, де визнається можливість чийогось виключного наближення до абсолютної істини. У поліфонічному демократичному світі нині навіть відносно мононаціональні держави зі значною територією та населенням будуються переважно на федеративних засадах, аби зробити “єдність різних”, злагоду і діалог джерелом свого поступу. США й Австралія, Мексика і Бразилія, Канада і Німеччина — здається, приклади переконливі. Не в останню чергу так відбувається внаслідок того, що, як свідчать фахівці з соціальної та економічної географії, більшість людей здатна сприймати чуттєво як свою Батьківщину лише спільноту з 10—12 мільйонів людей, що мешкають не на такій уже значній території. Розумом — будь ласка, а почуттями, без яких немає людини, — важко. От амери-

канські штати майже ніколи і не перевищують цього правила (очевидно, в даному випадку знайденого інтуїтивно, шляхом практики).

Унітарна держава більш здатна до засвоєння вірусу тоталітаризму. Не випадково Гітлер, доп'явшись влади, одразу знищив самоврядування регіонів тодішньої Німеччини, перетворивши державу на унітарно-централістську. Не випадково Сталін виступив з планом "автономізації" і провів його у життя, створивши під фальшивою вивіскою Союзу тоталітарну унітарну імперію. Група "Союз", "ліберальний" фірер Жириновський, ультракомуніст Кургінян — всі вони за "єдиную, неделимую" державу, як за (начебто) найефективнішу. Справді, всі тоталітарні режими "третього світу" панують саме в унітарних державах. Унітарна держава, як зазначає Б. Гаврилишин, ефективна лише за певних умов і певного рівня розвитку. Ось деякі з цих умов:

—спільнота позбавлена досвіду життя в інших системах або їх глибокого розуміння;

—народ визнає владу однієї особи або олігархії з релігійних, моральних, прагматичних причин;

—наявність групи освічених і маси неписьменних;

—панування досить однорідних культур, у яких переважна більшість поділяє цінності і прагнення;

—обіцяне краще майбутнє здатне переважити жертви (в основному індивідуальні свободи), яких вимагає унітарний тип правління".

Як бачите, унітарність могла б мати якесь історичне виправдання на попередніх етапах розвитку, до середини ХХ століття. А тепер, як зазначає Гаврилишин, серйозну орієнтацію могла б для Європи та світу давати Швейцарія, де "система правління сконструйована таким чином, щоб зберегти розмаїття культурних, мовних, регіональних, релігійних і політичних відмінностей". Власне, Швейцарія є більше конфедерацією, ніж федерацією. Цікаво, що минулого століття такі різні мислителі, як К. Маркс та О. Гер-

цен, також вважали Швейцарію за зразок державної будови.

Як бачимо, історія України "працює" на федеративність — той устрій, який вважається найоптимальнішим для великої країни. Точно таким же є прагнення української культури до "повернення до європейськості", власне, до самої себе.

ОБЛИЧЧЯМ ДО ЄВРОПИ

Ще Київська Русь була тісно пов'язана з усією Європою і економічними, і культурними, і династичними зв'язками. Українські землі у складі Литви та Польщі не зазнали тієї трансформації у бік держави азіатського типу, якої зазнала підвладна ординція Московська Русь (власне, Україна європейзувала кримських татар). У нас ніколи не існувало "третьоримських" амбіцій (з яких потім, до речі, постали й амбіції Третього Інтернаціоналу). Високий рівень культури, майже повсюдне письменність характерні для держави Богдана Хмельницького. Києво-Могилянська та Острозька академії, численні братські школи, широкий розвиток незалежної від держави видавничої справи, — все це було. Як і "християнська козацька республіка" (К. Маркс) запорожців, серед провідників якої були люди з європейською освітою.

Європейськість тісно, нерозривно пов'язана з християнством. Точніше, не просто з християнством — а з такими його напрямками, які пройшли певну модернізацію й одночасно очищення, повернення до витоків, якщо хочете, евангелізацію, — хай то католицтво чи протестантизм, ці процеси у Європі тривали останні півтисячоліття. Треба сказати, що Україна не стояла осторонь них. Професори Києво-Могилянської академії напружено осмислювали духовні процеси. Григорій Сковорода створив цілком оригінальну й неортодоксальну філософську концепцію. Тарас Шевченко, який, звісно ж, ніколи не був "війовничим атеїстом", також об'єктивно міг би

належати до реформаторів християнства. Нарешті, такі різні мислителі ХХ століття, які сформувався на терені України, — Бердяєв, Луначарський, Шестов, Винниченко, Грушевський, Лем — також засвідчують їхнє не dogматичне, не “назадницьке” бачення християнства. Українська автокефальна церква у 20-і роки намагалася — цілком свідомо — реформувати в антивізантійському напрямку церковні традиції. Вона не встигла зробити цього, бо стала воістину “церквою розстріляних”, і проблеми лишилися нам...

Економічний розвиток, національні типи господарювання також засвідчують європейськість України. Не община, яка розчиняла особистість і протистояла розвиткові товарно-грошових відносин, а значно більш вільна громада визначала сільське життя. Три знамениті європейські автономії — цеху, монастиря, університету, — чинні в Україні, але відсутні в Росії (аж до ХІХ століття) чи в Туреччині (до ХХ), спрямовували міське життя. Якби це все свідомо не руйнувалося імператорсько-генсеківським Центром на Східній Україні, зрозуміло, ми б зараз мали зовсім інший спосіб життя. Але... Що є, то є. Проте остаточно підвалини національної культури, національного способу існування зникають лише разом з нацією. Вони здатні відродитися. Тому просто-таки щастя, що значно більше європейського збереглося (і розвинулося) на Галичині та Закарпатті. І коли зараз дехто хоче звинуватити в усіх лихах “западенців”, коли певна частина колишньої так званої центральної преси (і не лише компартійної) змальовує Західну Україну мов якесь змієне кубло — як, наприклад, філософ О. Ціпка, котрий швиденько перефарбувався з відповідального працівника ідеологічного відділу ЦК КПРС на дуже дуже великого демократа — то тим самим маскується істинна причина конфлікту. А вона в тому, що, попри незугарні, а інколи просто-таки безглузді форми боротьби, — це боротьба європейської сутності української культури, збереженої значним чином західніше Збруча, з

євразійсько-візантійськими традиціями імперії. До речі, така боротьба точиться і в самій Росії. Не випадково ж у 30-і роки ідейні білоемігранти — “євразійці” стали (майже всі) штатними співробітниками НКВС. Не випадково ж Сталін 1934 року “вичистив” Петербург — Ленінград від носіїв “чужої”, “буржуазнодворянської” (насправді — європейськи спрямованої) культури, а владу над ними передав “вологдському конвою”, від якого, як пише О. Солженіцин, годі було сподіватися пощади. Не випадково і тепер у Росії — від Пітера до Колими, оскільки “батько народів” добряче-таки перемішав усіх, — зіткнулися демократичні і тоталітарні структури. Бо ж ніякі Івани Грозні та Петрушенки з Алкснісами не здатні до кінця вичавити з російської культури те, що у ній є — як одна з ліній: споконвічне, з давнього слов’янства, помножене на прагнення до модернізації, до гідного входження у великий світ. У тому числі — і з євразійства, що не відновлюватиме знов і знов імперську жадобу, прагнення територіальних загарбань, а буде історично унікальним і потрібним людству “мостом” між континентами.

Але все це — боротьба різних начал і різних тенденцій всередині російської культури. Для нас вони і не погані, і не хороші — вони не наші. Можна було б, звісно, жити і нам за тими принципами (і згодом увійти до цивілізованих держав), але попередньо довелося б знищити нашу культуру, знищити українськість. Навіть з суто прагматичних міркувань таке неможливо виправдати. Бо на ліквідацію одного і вибудову іншого типу культури потрібні сотні років. А доти пануватимуть “проміжні” люди, не вкорінені ні до якої традиції, для яких однаково чужі Дніпро і Байкал, яким усе одно, що руйнувати, а що будувати.

Європейська орієнтація — те, що може реально об’єднати абсолютну більшість в Україні суцільних — і українців, і росіян, і білорусів, і євреїв, і вірмен... Бо це — їхнє.

Тією чи іншою мірою — але їхне (не забуваймо при цьому про згадану вище відмінність російського субетносу нашого Краю від, припустимо, сибіряків). Це — своє для всіх, окрім прихильників імперства і вибудови власного світлого майбутнього за рахунок інших. Безумовно, подібні особи є серед усіх націй. І серед українців можна знайти прихильників такої собі “Української імперійки” під червоно-синім чи червоно-чорним прапором, де всі маршируватимуть струнками лавами. Де ніяким Закарпаттям і Буковинам і не снитиметься ніяке самоврядування. Де жоден сепаратист не підніме голови... Цікаво, чим боротимемося з останніми? “Наших” ЗМОПівців пошлемо? Десантників? Чи створимо комітети національного порятунку, які діятимуть проти “сепаратистських” Рад?

“Насильство насправді є виразом внутрішнього почуття слабкості”, — казав Махатма Ганді. Держава як інструмент злагоди — такою потрібно нам (сміливо пишу це “нам”) вільна Україна. Держава як поєднання різних, як синтез протилежностей. Виходячи з цього, ідею федералізації України чи не найпершим висловив В’ячеслав Чорновіл. Ось уже чотири роки і автор цих рядків обстоює у пресі українську федеративність. Тепер уже її підтримує ряд нових політичних партій: Партія Зелених України (“ПЗУ виступає за відновлення у майбутньому федеративно-земельного устрою України як запоруки гармонійного і самобутнього розвитку всіх її регіонів”), Об’єднана соціал-демократична партія, Партія демократичного відродження України та деякі інші. Зрозуміло, що конкретна кількість земель, їхні межі — то предмет великої роботи.

Така Україна могла б успішно рухатися до Європейської конфеде-

рації разом з тими сусідами, котрі також оберуть цивілізованість, а не місіонерські амбіції. Зрозуміло, можливі і зворотні процеси, навіть тимчасове відновлення Російської імперії з президентом-імператором на чолі. Проте, вважаю, логіка об’єктивних процесів спрямовує цивілізовані країни до інакшого об’єднання, — такого, при якому не втрачається обличчя жодної з них, а є співдружність, діалог різних і рівних.

...Процеси, що загрожують територіальній цілісності України, на жаль, набирають сили. Окрім абсолютно очевидного прагнення імперії зберегти свою могутність, що виливається у страхітливому інформаційному, економічному й політичному тискові на Україну, їх, на мою думку, спричинила ще й недолугість (пробачте на міцному слові) значної частини української політичної еліти. Замість того, щоби зробити федеральний принцип загальним принципом розбудови держави і поступово (дуже поступово, протягом 5—8 років) втілювати його у життя — проголосили унітарну президентську республіку і отримали рух знизу за автономізацію, тобто за унікальність певних регіонів і їхню окремість в Україні...

Але, здається, ще не пізно. Треті півні ще не проспівали.

Від редакції: У своїй програмній декларації (див. “Сучасність” № 1 за 1992 р.) ми, зокрема, проголосили таке: “Забезпечуватимемо можливість висловлення всього спектру думок і поглядів на проблеми українського життя і надаватимемо сторінки для відповідних дискусій” Дотримуючись цього принципу, публікуємо статтю відомого прихильника досить широко обговорюваної нині ідеї можливої федералізації України Сергія Грабовського.

Анатолій СВДЗИНСЬКИЙ

КРИМ УЧОРА І СЬОГОДНІ. А ЗАВТРА?

Хоч і не вперше звертаюся до кримської теми, але не вважаю попередні публікації, мої чи інших авторів, скажімо, В. Буткевича (Літературна Україна. — 1991. — № 47—50; 1992. — № 7), Я. Дашкевича (Ратуша. — 1991. — 11—14 листопада), достатніми. Бо спливають нові події, життя іде і подає можливість нових ракурсів для розгляду цієї теми. Проте можна констатувати підтвердження основних положень і висновків, зроблених у цих статтях, новими фактами та подіями.

Найважливіші події минулого року — розпад СРСР, утворення незалежної України та інших держав на теренах колишньої комуністичної імперії. У Криму, почасти і за його межами — активізація політичних авантюристів, які прагнуть до влади у спілці із старими, на сьогодні так-сяк прихованими владними структурами, і зростаюче усвідомлення широкими верствами населення того, що інтереси цих авантюристичних кіл не мають нічого спільного з інтересами трудового люду.

Загалом можна сказати, що якби не нав'язливість тих сил, які прагнуть до перегляду результатів референдуму від 1 грудня, коли населення Криму схвалило незалежну Україну і цілком погодилося з подальшим його розвитком у складі України на вельми широких правах автономії, можна було б уже чимало зробити у напрямку конструктивної розбудови нашого життя. А цієї роботи за нинішніх умов серйозної економічної та екологічної кризи дуже багато. На жаль, знову доводиться витрачати час на подальше роз'яснення питань, які життя та історія розв'язали вже давно: Крим і Росія, Крим і Україна, міжнародні відносини у Криму.

Тож спершу короткий екскурс у не дуже далеке минуле. 1774 р. — укладення миру між Росією та Туреччиною і визнання незалежності Кримського ханства. Під цією важливою міжнародною угодою — підпис Росії. Але не минає і 9 років, як Росія порушує цю угоду і здійснює анексію Криму. Ще до анексії, у 1778 р., сталася перша депортація кримського населення, поки що християнського, яку здійснив Суворов. А далі — створення нестерпних умов для кримськотатарського народу, що примушує його масово покидати Крим. Як наслідок, за сторіччя народ, державність і незалежність якого були так урочисто проголошені у 1774 р., стає у Криму меншістю, його частка у чисельності населення падає до 25%.

Що ж стоїть за цією сухою історичною довідкою? Про це можна довідатись, прочитавши свідчення різноманітних істориків та мандрівників, які залишили описи Криму до і після його загарбання Російською імперією. Деякі фрагменти з таких описів я вже мав нагоду

цитувати за статтею С. Бахрушина “Основные моменты истории Крымского ханства”, 1936 р. Тепер наведу опис катастрофи, яка спіткала Крим унаслідок його анексії Росією, що дає видатний поет і художник М. Волошин. Він оцінює її як “затоплення Криму новою хвилею варварів. На цей раз це більш серйозно і тривало, оскільки ці варвари — росіяни, за їхньою спиною не хисткі, текучі води кочового народу, а тяжкі фундаменти Санкт-Петербурзької імперії”. Цитую статтю, написану видатним діячем російської культури у 1925 р., за її перевиданням у 1990 р.: М. Волошин. Коктебельские берега. — Таврія, 1990. — С. 212—219. У ній говориться про знищення кримськотатарської культури, про перетворення квітучого саду, яким був Крим, у пустелю, про вимирання кримських татар та їхню втечу з батьківщини. І ось висновок: “За весь час свого існування Крим, мабуть, не переживав жодного разу такого запустіння...” “Ось уже друге століття він задихається, як риба, яку витягли на берег”.

Читач має усвідомити, що свідчень такого роду можна наводити дуже багато, обмежені рамки статті не дозволяють подати красномовні цитати англійця професора Кларка (відвідав Крим 1812 р.) чи матеріали з герценівського “Колокола” (особливо № 117, 1861 р. — “Гоніння на кримських татар”). Повчальною є також стаття про Кримське ханство у БСЭ видання 1937 р., т. 35.

У поширених і досі радянських виданнях та навіть у деяких сучасних (див. методичний посібник “Наш Крым”. — Таврія, 1992) пропагується протилежна точка зору про нібито добровільне приєднання Криму до Росії, про те, що від північного володаря до Криму прийшла “вища культура” і т. ін. Звичайно, автори подібних тверджень не утруднюють себе ані їхнім обґрунтуванням, ані полемікою з тими, хто їх не поділяє.

Тож нехай читач, ознайомившись з цими чи іншими джерелами, сам вирішує: яке ж право має Росія на Крим?

Друга лінія — взаємини Криму з Україною. Певна річ, за довгу історію їхнього співіснування відносини складалися неоднозначно. З XV ст. починаються напади з Криму на Київ (1482), Поділля (1485—1487), Галичину (1498) та інші землі України з метою грабунку та здобуття невільників. Але мимо того започатковуються інтенсивні торговельні зносини. Напади покликали до життя Запорозьку Січ та морські походи запорожців головно для боротьби з турками, оскільки султанська Туреччина стимулювала кримські навали. Цього року можемо відзначити 500-річний ювілей українського козацького флоту та початок тривалої і успішної боротьби України з Туреччиною (Оттоманською Портою) за панування на Чорному морі. Щодо пізніших часів, то з донесень Потьомкіна Катерині II добре відомо про склад запорозького флоту у Севастополі, роль отамана Сидора Білого, що командував 20 000 запорозьких моряків, маючи більше 200 славетних чайок. У світлі цілком приступних кожному допитливому читачеві фактів, які легко знайти в офіційних російських історичних виданнях, очевидна абсолютна безпідставність твердження, що Севастополь — місто російської слави (лише російської!). Цілком ясно, що це місто російської та української слави і, звичайно, не тільки з огляду на давні військові битви, але й більш новітні, такі, як оборона Севастополя у 1853—1855 рр. та бої під час Великої Вітчизняної війни. Незрозумілим тут може бути лише одне: в ім'я чого в наш час знадобилося спотворювати історичну істину, роздмухувати ворожнечу між народами, які так часто ставали пліч-о-пліч у спільній боротьбі? Щоправда, спільними перемогами завжди користалася Російська імперія.

Щодо боротьби з Туреччиною на суходолі, то не можемо не згадати винятково напруженої 42-денної битви під Хотиним 1621 р., у якій з'єднані українсько-польські сили завдали тяжкої поразки турецькій армії, що наводила жах на всю Європу: взяття запорозькими та донськими козаками неприступної фортеці Озову у 1637 р. Ці перемоги прокладали шлях до незалежності Криму від Туреччини, але саме ними пізніше скористалася Росія для його загарбання.

Та повернімося до взаємин України з Кримським ханством. Захоплення українських бранців та їх вивезення до Криму спричинилося до тривалого перебування на півострові великої кількості українців. Як сенсація прозвучало 1990 р. на конгресі МАУ повідомлення професора Гарвардського університету О. Прицака про те, що в середині XVII століття у Криму було зафіксовано переписом 920 тисяч українців, тобто значно більше, ніж усіх інших народів, разом узятих (дані Е. Челебі). Цікаво, що реакція деяких кримських істориків на це була такою: “Цього не може бути, бо не може бути ніколи”. Ясно, що це не заперечення. До речі, незалежні оцінки Я. Дашкевича роблять наведену цифру цілком імовірною. Так чи інакше, наявність у Криму великої кількості українців за цієї доби незаперечна (піддавати сумніву можна хіба що їхнє конкретне число). Це спричинилося до певного генетичного та культурного споріднення кримськотатарського та українського етносів, а також до співпраці, передусім у сільському господарстві, хоч значною мірою примусової.

Звичайно, з усього сказаного не випливають якісь особливі права України на Крим: останній не став місцем формування українського народу, а лише регіоном певного етногенетичного змішування з іншими, перш за все — з кримськотатарським етносом. Але таке явище — звичайна річ в історії мало не кожного народу.

Подальша історія взаємин Криму з Україною та Росією набуває особливого драматизму у бурхливому XX столітті. Після лютневої революції 1917 р. з руїн Російської імперії постала Українська Народна Республіка. У Криму відбувся Курултай, був сформований уряд, який проголосив відділення від Росії. Відомо про його контакти з Центральною Радою. Зараз важко сказати, чим би завершилися ці події, найімовірніше — створенням кримської національної автономії у складі України. Але кримський уряд був знищений більшовицькими загонами, а його невеличка армія розігнана. Після цього у Криму близько місяця тривав жорстокий терор, аж поки більшовики не залишили півострів.

Слід підкреслити, що історія Криму, починаючи з 1917 р., дуже погано вивчена так званою радянською історіографією. Різні джерела суперечать одне одному, відчутна відверта фальсифікація. Україн потрібна ґрунтовна дослідницька робота з першоджерелами. Отож утримаюся від опису подальших подій.

Після низки військових переворотів (у Криму побували українські, німецькі, червоні, білі, потім знов червоні війська), після короткочасного правління різних урядів Крим стає з 18 жовтня 1921 р. автономною республікою у складі РРФСР. Україна ж втрачає державну незалежність, увійшовши як республіка до складу СРСР. Утім, як відомо, союзний договір у строгому значенні слова так і не був укладений ні 30 грудня 1922 р., ні пізніше.

Найближчим результатом форсованого будівництва соціалізму став голод 1921—1922 рр. не тільки в Криму і в Україні, але й усюди, де встановилась більшовицька влада. Далі, після короткочасної “передишки”, почалася насильницька колективізація, покарання непокірної України штучно створеним голодомором, жертвами якого стали за новішими оцінками близько 10 млн. чоловік. Нарешті, терор, який

почався з 1918 р. і не припинявся ні на один день, досяг у 1937—1938 рр. таких масштабів, яких ще не знала світова історія.

Але я хотів би докладніше зупинитися на одному епізоді з історії більшовизму, який часто згадується і загрозою якого часто лякають нині людей як у Криму, так і в Україні. Це політика “коренізації”; яка в залежності від терену, де вона розгорталася, називалася по-різному: у Криму — татаризацією, на Україні — українізацією. У чому сенс цієї політики? Її можна розглядати з точки зору різних сил. Точка зору вузького кола “комуністичних вождів”, на мою думку, визначалася такими цілями. Перша. Оскільки влада більшовиків була на початку 20-х років ще дуже слабка, особливо на територіях, де були поневолені імперією неросійські нації, не можна було негайно впроваджувати у життя гасло комуністів про злиття націй, не наражаючись на небезпеку серйозних непорозумінь з народом чи навіть на поразку. Отже, треба було т и м ч а с о в о зняти це гасло аж до зміцнення влади і проводити політику задоволення потреб народу у розвитку національної культури. Друга. Робити це звичайними для більшовиків примусовими методами, викликати незадоволення цими методами, щоб врешті дискредитувати усю цю політику і підготувати ґрунт для її заміни протилежною. Третя. Виявити тих людей у нації, які найактивніше брали б участь у відродженні, у розвитку національної культури, щоб потім їх винищити.

Точка зору націонал-комуністів. Це фанатики комуністичної ідеї, у більшості своїй щирі, які одночасно тією чи іншою мірою були патріотами свого народу. Як комуністи, вони приймали принцип: мета виправдовує засоби — з відповідними практичними висновками. Про тимчасовий характер політики, проголошеної центром, і про підступний його план вони здогадалися надто пізно.

Точка зору здорової національної інтелігенції та багатьох людей з народу: прийняття політики коренізації як свого завоювання, прагнення докласти усіх зусиль, щоб якомога швидше відродити націю та її культуру. У ці роки було багато зроблено у багатьох сферах розвитку мови, наприклад, розроблена українська науково-технічна термінологія. Але у цих верствах примусовий характер більшовицької політики викликав негативну реакцію. Українська творча інтелігенція чітко розуміла, що примус не тільки спотворює процес відродження української культури, але й принижує її. Насправді українська культура, мова, маючи внутрішню притаманну їй могутню силу, аж ніяк не потребувала жодного насильництва та примусу. І справді, саме в період українізації було відкрито багато шкіл, культурних установ на мовах національних меншостей.

Припинення українізації за вказівкою Сталіна у 1932 р. означало не просто зміну політичного курсу, але й масове винищення практично всієї української інтелігенції. У поєднанні з голодомором 1932—1933 рр. це означало широкомасштабний геноцид щодо українського народу.

Аналогічні явища спостерігаємо й у Криму, хоч голод не набув тут такої сили, як в Україні (кримськотатарське населення навіть подавало допомогу голодним утікачам з України). Але знищення націонал-комуністів та інтелігенції відбувалося й у Криму (варто згадати, скажімо, справу Вели Ібраїмова).

Звичайно, не може бути й мови про повторну примусову українізацію в Україні чи у будь-якому її регіоні. “Історія не повторюється, — писав О. Герцен, — їй не потрібне старе лахміття”. Нині ми живемо у зовсім інакших історичних умовах. Комуністична ідеологія

зазнала краху. Україна йде до розбудови правової демократичної держави. Така політика несумісна з примусовою українізацією.

Хоча росіяни України у своїй переважній більшості висловились за незалежність України, якась частина їх вважає відродження української культури, мови, усіх атрибутів державності чимось для себе вкрай небажаним. Ці нормальні процеси державотворення, що ніякою мірою не ущемляють їхніх культурних та інших прав, деякі особи сприймають як рецидив українізації 20-х років. Таке неадекватне сприйняття дійсності пов'язане із сповіданням імперської ідеології та не меншою мірою з певного роду соціально-психологічним неврозом, який розвивається у добу краху старих ідеологічних настанов та цінностей у суспільстві і неможливості швидкого прийняття нових. Але це вже проблеми кожної такої особи. Можна і треба полегшувати їх розв'язання терплячим роз'ясненням, а найбільше — конкретними досягненнями у галузі економіки, культури, розвитком правових засад в усьому нашому житті. На жаль, Україна нині хоч і не зовсім у такому ж, але у доволі скрутному становищі, як і всі інші держави колишнього Союзу. Те, чим ми й нині багаті, — це наше мистецтво, яке звертається до кожного мовою краси, миру, гармонії. Для хворого суспільства мистецтво є засобом соціальної психотерапії, і цю його властивість слід використати повною мірою.

Але повернімося до дальшої історії Криму. Напад фашистської Німеччини означав початок цілої смуги лихоліть. Зараз уже багатьом стало відомо те, про що свого часу здогадувались одиниці: війна була спровокована спільними зусиллями двох найбільших злочинців історії людства — Гітлером та Сталіним, бажанням обох перекроїти карту світу і встановити в ньому “новий порядок”. У вирі війни загинули десятки мільйонів людей, величезних людських втрат та колосальних матеріальних збитків (20 млрд. крб.) зазнав Крим. Але це була лише частина трагедії. Друга частина, за яку був відповідальний лише Сталін та його поплічники, — депортація з Криму кримських татар, німців, греків, болгар, вірмен — усього більше 276 тис. чоловік. Злочинна акція принесла загибель мало не половині вигнанців. У масштабі усєї історії хазяйнування імперії в Криму депортація постає як кульмінаційний момент понад півторастолітніх намагань “очистити” півострів від його корінного населення. Цього разу в основу був покладений людожерський принцип Сталіна: “Є людина — є проблема, нема людини — нема проблеми”. У реалізації цього принципу, поширеного на цілі народи, Сталін конкурував лише з Гітлером, що здійснював план повного винищення єврейського народу.

З того часу минуло вже близько півстоліття, але й досі далеко не всі люди повернені на свою батьківщину, не розв'язані проблеми відновлення їхньої державності. Це у повному сенсі слова — незагойна рана на тілі Криму. Наслідки депортації були жахливі не тільки для тих, кого вивезли, але й для тих небагатьох, хто залишився у Криму. Бо загальні втрати населення півострова досягли 1944 року 70% по відношенню до його чисельності перед війною. Крим був спустошений, його господарство зруйноване спільними зусиллями окупантів і власної антинародної влади.

Зараз опублікований (В. Буткевич.// Літературна Україна. — 1992. — № 7) цілком секретний партійний документ про стан у Криму на початку 1954 р., з якого кожен може довідатися, які злидні спіткали кримське населення, до якого розорення був доведений весь край. Прочитати його дуже повчально тим, хто й досі твердить, що “За Сталіна був порядок”. Але той, у кого очі незашорені, чудово знав про все безпосередньо з самого життя. Тому, шануючи читача, не

будемо наводити доказів: хто не вірить, хай прочитає вказаний документ.

А тепер — про ще одну історичну подію, сенсу якої багато хто не розуміє або не хоче зрозуміти — про акт 1954 р., за яким Крим перейшов від РРФСР до УРСР. З цього приводу у громадську свідомість, як цвяк, вбили думку, яка за своєю “мудрістю” варта хіба що думки про поряток за Сталіна. Ось її канонічне формулювання: “Хрущов зробив волонтаристський акт — подарував Крим Україні, нікого не спитавши...” Чудова фраза, як на мене, гідна книги рекордів Гіннеса. Більшого нагородження нісенітниці в о д н о м у р е ч е н н і я не знаю. Бо не Хрущов, не подарував, не волонтаристський, а щодо “не спитали”, то — рідкісний випадок — таки прислухались до волянь “з місць”. Аналіз цієї події викладений у статті І. Буткевича, процитованій мною на початку цієї статті, а також у моїй публікації (Літературна Україна. — 1991. — № 45). Що було до того, як Україні доручили підняти Крим з руїн, я вже казав.

А як ішов господарський розвиток Криму після 1954 року, мусить пам'ятати багато людей середнього віку. Із злиднями було покінчено за кілька років. І хоч “соціалістичний вибір”, нав'язаний усім народам колишнього СРСР, виключав можливість справжнього добробуту, кримчани, особливо ті, хто міг порівняти стан Криму із станом різних областей Росії, із задоволенням, змішаним із здивуванням, постійно констатували: “У нас усе є. Ми тут заїлися”.

Як і чому скінчилося це відносно благополуччя, ми обговоримо нижче, при аналізі сьогоденного економічного стану Криму і перспектив його розвитку.

Тепер про деякі політичні аспекти становища, яке склалося нині в Криму. Попри всі зусилля поставити під сумнів формальну чинність акту 1954 р. ніхто не висловив жодного спроможного аргументу. Не вдалося цього зробити і Росії, де спеціально для цього була створена парламентська комісія. Що ж до змістовних причин, то тут усе гранично ясно: цей акт виявився єдиним засобом виходу із українського становища. Але можна почути одне чудне міркування, яке варто навести як зразок дивовижної правової неграмотності; до речі, його висловлювали навіть деякі народні депутати. Вказують на те, що із жовтня 1917 р. у нас все було незаконне: сам більшовицький переворот, розгін Установчих Зборів, розстріл демонстрації на їхній захист, знищення усіх партій, крім, звичайно, більшовицької, яка внаслідок цього перестала бути партією, а перетворилася на “орден мечоносців”. Згадують і про те, що Союзний договір так і не був укладений (30 грудня 1922 р. була ухвалена пропозиція Фрунзе відправити його на доробку, чого так і не було зроблено). Слушно кажуть, що всенародні вибори (без вибору) були лише фарсом, що конституції приймалися в обстановці терору і т. ін. Усе це так, але чи впливає з цього, що СРСР усі роки до його скасування був і справді лише географічним поняттям, а всі його акти нечинні? Ті, хто так думає, могли б поставити запитання: то що, ми досі перебуваємо у стані війни з Німеччиною, не є членами ООН, не маємо жодних прав чи зобов'язань, що впливають з величезної кількості укладених договорів?

Справа в тому, що існує інший, а саме міжнародний, механізм надання державі правоздатності. Визнання її країнами світу, фактичне укладення з нею угод — ось що стверджує її у світі як суб'єкта права попри всі порушення законності на зразок тих, що були перелічені вище. Лише окремі акції держави, які були у прямій

суперечності з нормами міжнародного права, могли не визнаватися тими чи іншими країнами (так, США та деякі інші країни не визнали окупацію Радянським Союзом Прибалтійських держав). Те ж стосується і визнання держави де-факто зсередини, її населенням. Зауважимо у зв'язку з цим, що навіть діячі правозахисного руху наполягали не на невизнанні держави, а, навпаки, на послідовному дотриманні урядом і всіма громадянами діючої конституції.

Можна було б і не зупинятися на цьому очевидному питанні, якби воно не поставало нині у нових, сучасних обставинах. Розгляньмо під цим кутом зору нинішню автономію Криму.

При підготовці у 1990 р. нового союзного договору була висунута ідея про те, що в разі виходу союзної республіки з СРСР кожна автономна республіка, яка є в її складі, може самостійно вирішувати питання про свою приналежність до Союзу. В Україні такої автономної республіки не існувало, отож було вирішено її терміново створити для упереджуючого тиску на Україну. Ідея антиконституційна, бо (хоч і на папері) вихід республіки з СРСР передбачався вільним, а кордони її недоторканими. Для надання актові про автономію Криму хоч якогось виправдання провели референдум 20 січня 1991 р.

Цей референдум і прийнятий за ним Указ про автономію Криму суперечили Конституції. Справді, зміна політико-адміністративного статусу області не входить у її компетенцію. Питання, винесене на референдум, містило кілька незалежних складників, на які можна було відповідати по-різному: скажімо, за автономію Криму, але не як суб'єкта Союзу і т. ін. (можливі кілька комбінацій відповідей), тоді як вимагається дати відповідь лише "так" чи "ні". Слово "відтворення" було облудним, оскільки за буквальним сенсом означало точне відновлення тої автономії, яка існувала до указу від 30.06 1945 р., хоч пропаганда орієнтувала на інший варіант. І справді, після референдуму не було повернення до кримськотатарської державної символіки, не поновлена кримськотатарська мова як державна і т. ін.

Ще важливішими були змістовні заперечення проти референдуму. Його не можна було проводити до повного повернення на батьківщину кримських татар та інших депортованих народів. Абсолютною при підготовці до референдуму є також вимога надати всім громадянам можливість вільно висловлювати точки зору як за, так і проти, та й узагалі будь-які інші. Між тим, діяла таємна, але сувора вказівка Кримського обкому КПУ не дозволяти висловлювати у засобах масової інформації аргументи проти референдуму. А після нього не була розпущена обласна Рада і не обрана республіканська.

З огляду на сказане, рішення Верховної Ради України (тоді УРСР) затвердити кримську автономію — очевидно помилкове, як і подальша політика невизнання кримськотатарського Меджлісу, потурання місцевій владі в її постійних зволіканнях у справі повернення кримських татар.

Постає сакраментальне питання: "Що робити?" Мабуть, уже й Верховна Рада України, особливо після пікетування з боку кримських татар, починає усвідомлювати, що своїми невваженими рішеннями загнала сама себе у глухий кут. Треба чітко засвоїти: не може бути спокою і злагоди на півострові, поки на ньому за законами справедливості не буде вирішена центральна проблема у сфері міжнаціональних відносин — кримськотатарська.

Представники деяких демократичних партій висловлюють думку, що і можливо, і необхідно вимагати скасування постанови Верховної Ради України про визнання кримської автономії. Як доказ наводяться аргументи щодо правової необґрунтованості референдуму 20 січня 1991 р.

Самі собою ці аргументи я поділяю і поділяю, більше того — виклав їх до референдуму у статті (див.: Слово. — 1991. — № 1), але чи не залізнилися з ними наші демократи зараз, коли минуло більше року? Певно, що так. Час історії неоднорідний, політична істина не теорема Піфагора з притаманною їй вічністю, політично правильне вчора перестає бути таким сьогодні, а завтра може стати безглуздом. На мою думку, психологічно неприйнятно для величезної кількості людей повернутися до давноминулого стану. Правда, що кримська автономія нічого не дала населенню, була створена передчасно. Але спробуйте її зараз скасувати — люди запротестують. Даруйте за порівняння, у якому хтось неодмінно побачить спробу принизити “маси”, які, за старою догмою, володіють істиною в останній інстанції. Але воно досить точне. Ваша дитина не бавиться іграшкою. Скажіть, що треба викинути її, — і в дитині спалахне інтерес до неї.

Вважаю, що треба не скасовувати автономію, а наповнювати її іншим змістом. А саме: перетворити її на національно-територіальну, для чого реформувати структуру Верховної Ради Криму, зробити її двопалатною. Палата національностей має представляти і захищати інтереси кримськотатарського народу і національних меншостей (караїмів, кримчаків, кримських німців, греків, болгар, вірмен).

Ось шлях, на якому можна досягти злагоди між народами Криму. Як і всяка творча робота, він вимагає зусиль, напруги волі і розуму. Легше “разрушить до основанья, а затем...” От у тому і справа, що “затем” нічого розумного не буде. Такий деструктивний напрям дій пропонує РДК. Це організація, яку створили екстремістські шовіністичні російські елементи. Вона прагне до захоплення влади у самостійній державі Крим, у якій були б закріплені результати сталінського етноциду щодо депортованих народів, продовжувалась би політика зросійщення українців, білорусів та, власне, і всіх інших. Це не може влаштовувати нікого, у тому числі й росіян, саме тому проти лінії РДК виступають не тільки ОКНД, всі українські політичні та культурні об’єднання, але й російські демократи Криму, об’єднані у Громадянський форум.

Чи є об’єктивні і суб’єктивні передумови для розвитку кримської автономії у кращому напрямі, ніж той, що був заданий компартійною владою на початку 1991 р. і який зараз відстоює РДК? Звичайно, є. По-перше, ця влада як офіційно визнана і прийнята народом не існує, хоч у Криму вона ще діє підпільно через рокировку провідних фігур, через старі й нові економічні структури (типу ІМПЕКС-55) тощо. По-друге, судовні зусилля посяяти страх і підозру у населення до кримських татар не дали тих наслідків, на які розраховувала влада. Нині навіть у кримських тролейбусах або чергах — цих форумах суспільної думки — чуєш, що кримські татари стримані, спокійні, роблять люди, загрози не несуть. Правда, посилено підігрується антиукраїнський психоз, але ця бульба так само лусне. По-третє, зростає кількість людей, які усвідомлюють невідворотність і незворотність процесів розпаду колишнього СРСР і утворення незалежних держав, зокрема України. Ті, хто дивиться вперед, у майбутнє, розуміють, що не рахуватися з цими новими реаліями життя не можна, навіть якщо вони для когось не одразу стали прийнятними.

Але існує величезної ваги проблема, проблема поза усяким сумнівом вирішальна — економічна. На ній і зосередимо нашу увагу.

Труднощів тут дуже багато і, звичайно, найголовніші з них не суто кримські, а властиві всій економіці держав сучасної СНД. Тому обмежуся лише короткими відповідями на найпоширеніші серед населення Криму питання.

1. Чому СРСР прийшов до економічної кризи?

Перший, глобальний, чинник: через спробу побудувати умоглядний, але утопічний лад — соціалізм, який суперечить найфундаментальнішим законам економіки, суспільного життя взагалі, основним принципам самоорганізації будь-яких суспільних систем, цілком так само, як виявляється нездійсненим вічний двигун, що суперечить закону збереження енергії. Тут виникає питання 1а: яким чином СРСР усе ж таки вдалося протриматися 70 років? Відповідь: через залучення елементів хоча і віджилих, але на свій час життєздатних економічних структур: рабовласництва (потужні економічні об'єднання — концтабори), феодалізму (закріпачені колгоспники), держкапіталістичних монополій з експлуатацією робітників, утричі вищою за капіталістичну, і безоглядним екстенсивним використанням багатючих ресурсів країни, вичерпання яких почало позначатися лише останні десятиліття.

Другий чинник економічного краху — надто велика територія з наявними на ній дуже відмінними у ландшафтному, економічному, історичному та культурному відношенні регіонами. І надто складна система економічних зв'язків. При намаганні здійснити централізоване управління цим колосом необхідно навіть у максимально спрощеному (лінійному) наближенні знати сотні тисяч економічних показників, яких не тільки неможливо зібрати й обробити, але які часто не існують у цілком сформованому вигляді, а, як показав Хайек, перебувають у вигляді розсіяної інформації. Саме тому певне полегшення принесла короткочасна лінія на розвиток раднаргоспів, яка сприяла децентралізації управління, але була скасована Брежневим, що боявся підвищення незалежності республік.

Третій чинник — вихід економічного монстра з-під контролю держави, перетворення його на “державу в державі”, невпинне зростання затратності і прискореної розтрати всіх ресурсів: матеріальних та людських, загострення екологічної кризи. Така економічна система нагадує ракову пухлину, що живиться за рахунок організму і несе йому загибель.

Четвертий чинник — колоніальний характер відносин центру з республіками, спотворення органічних можливостей і потреб республік у плані економічному, соціальному і культурному.

П'ятий чинник — мілітарний характер держави, підпорядкування господарства військово-промислового комплексу (ВПК), надмірний військовий бюджет, залучення кращих інтелектуальних сил до роботи у ВПК за рахунок сфери, яка працює на задоволення реальних потреб суспільства.

Шостий чинник — жорстоке суперництво із Заходом, шалена гонка озброєнь, яка остаточно виснажила державу, зокрема виключила можливість відновлення і модернізації виробничих потужностей у промисловості.

Сьомий чинник — практично повна відсутність кадрів політекономів, вихованих не на мертвих догмах Марксової “теорії”, а на сучасних економічних концепціях, інформаційна самоблокада і, як наслідок, — глибоке філософське, соціологічне, політикоекономічне невігластво.

Звичайно, цей перелік не претендує на повноту, та вже його достатньо, щоб зрозуміти поверховість поширеного погляду, ніби Горбачов чи хтось інший розвалив господарство. Соціалістична економіка була приречена з моменту свого насильницького запровадження.

2. Чи сприяє розпад СРСР і створення незалежних держав подоланню економічної кризи? Відповідь безумовно позитивна. Ліквідація центру дасть можливість усім державам, у тому числі й Україні, спрямувати величезну частину національного прибутку, яка йшла до

прізви союзнного бюджету, на розвиток національної економіки, на радикальне поліпшення екологічної ситуації.

3. Чому Україна переживає нині економічні труднощі? Справа не тільки в тому, що розбудова економіки починається з руїни, але й у тому, що стара економічна система навмисне будувалася центром на принципі взаємозалежності республік з розрахунком на утруднення їхнього виходу із Союзу. Лише один яскравий приклад: Білорусія не має власного металу, але розвинула потужну металообробну та машинобудівну промисловість головним чином на металі України. Штучними економічними залежностями, окрім, звичайно, природних, пов'язана з іншими республіками колишнього СРСР і Україна. Нинішня СНД, покликана за задумом її фундаторів до полегшення перехідного етапу, не виправдала сподівань, оскільки взаємні зобов'язання виконуються незадовільно. Однак Україна все ж таки має досить різнобічно розвинутий господарський потенціал і за умов послідовності й рішучості у проведенні реформ, приватизації, розвитку ринкових відносин має всі передумови для відносно швидкого створення ефективної національної економіки.

Суто кримські труднощі також у першу чергу зумовлені колоніальною залежністю від колишнього центру. Оптимальний напрям розвитку Криму мав би виходити з наявності унікальних кліматичних та ландшафтних особливостей півострова. Вони надають можливості для розбудови тут курортів світового рівня, а це завдання вже обумовлює необхідність розвиненого сільського господарства, сфери обслуговування, наукоємких та екологічно чистих технологій. Натомість Крим виявився переобтяжений хімічною індустрією, органічно не пов'язаною ані з ресурсами, ані з потребами півострова (наприклад, титановий завод працює на привозній сировині, а його продукція вивозиться за межі Криму). Ця індустрія завдає великої шкоди екології і є одним з чинників, які унеможливають використання рекреаційного потенціалу. Звичайно, у розумних обсягах хімічна промисловість могла б дати вагомий прибуток Криму, якби вона спиралася на унікальну хімічну лабораторію — Сиваш, яка, до речі, працювала б на дармовій енергії Сонця. Але ці можливості практично втрачені, Сиваш забруднений і занедбаний. Замість традиційного для Криму вирощування високоякісних сортів пшениці (Кримське ханство експортувало пшеницю до Туреччини і країн Середземномор'я) у післявоєнні роки “господарі” Криму звели вирощувати тут рис, що привело до підтоплення та засолення земель. Внаслідок такого нерозумного використання, дніпровська вода стала скорше злом, аніж добром для Криму. Зловживання заради “валу” отрутохімікатами разом з усіма переліченими чинниками довело Крим до справжньої екологічної кризи. Відсилаючи за докладнішою інформацією до збірки “Крым. Экология. Проблемы” (вип. 2, Таврія, 1989) обмежуся твердженням, що у найближчі десятиліття жодних перспектив на одержання прибутків від курортів на міжнародному рівні Крим не має. Мова може йти скорше про виживання кримського населення, про припинення зростання онкологічних захворювань. Утративши так трагічно величезні цінності, даровані природою, Крим стоїть перед серйозними труднощами у своєму економічному розвитку. Вони зумовлені тим, що півострів “повністю залежить від поставок води, міндобриг, електроенергії, палива, білкових та вітамінних добавок, металу, труб, техніки тощо” (За вільну Україну. — 1992. — № 28). Лише вартість дніпровської води, яку споживає Крим, оцінюється за світовими цінами в 1,5 млрд. доларів.

Отож треба зовсім втратити здоровий глузд, щоб вимагати за таких умов незалежності Криму, його відокремлення від України. Тільки перебування Криму у складі України, збереження і зміцнення зв'язків

з нею допоможе подолати труднощі і перетворити півострів на розкішний сад, яким він був колись. На щастя, дедалі більше кримчан різних національностей приходять до такого висновку, і це дає підстави для оптимізму.

...При роботі над цією статтею я докладав зусиль, аби її основний зміст не дуже застарів внаслідок подальших подій, яких слід було очікувати.

Як на мене, події, що сталися, були напрочуд алогічні, навіть фантазмагоричні. Чого варте проголошення 5 травня акта про державну самостійність Республіки Крим, а вже на другий день — прийняття Конституції, де йдеться про самостійність у складі України? Що ж це за дивна країна, яка: 1) є самостійною у складі незалежної; 2) над будинком вищого органу влади якої майорить прапор неіснуючої держави; 3) право на самовизначення у якій одержали представники тих народів (російського та українського), які вже реалізували його поза її межами; 4) народ, що має її за батьківщину (кримськотатарський), цього права не реалізував; 5) вищий орган влади якої є фактично обласною Радою; 6) де з усіх варіантів конституції депутати проголосували за той, з яким не встигли ознайомитися? Всі ці парадокси виникли тому, що і в сесійному залі, і поза його стінами була штучно створена ненормальна обстановка, нагнітання пристрастей, грубе порушення Конституції України, що і призвело до затьмарення здорового глузду, правового нігілізму та хаосу.

Після оголошення постанови Верховної Ради України від 13 травня на сесії Верховної Ради Криму були внесені певні непослідовні корективи до рішень, прийнятих 5 травня. Однак обговорення проектів відповідних резолюцій викрило таку глибину юридичних, політичних та економічних непорозумінь, яка у кожного спостерігача може викликати лише почуття подиву та суму. Те, що ми почули на сесії Верховної Ради Криму, безумовно, нижче всякої критики.

Але, як було чітко і ясно показано С. Головатим (Літературна Україна. — 1992. — № 19), не на висоті була і Верховна Рада УРСР, потім — України, протягом усього часу появи так званого кримського питання. Своєю позицією вона фактично потурала кримським сепаратистам, погоджуючись усупереч нормам Конституції України і міжнародного права з усіма заходами, спрямованими на відрив Криму від України. Вся ця сумна історія ясно показує, що тільки додержання принципів правозаконності є тією основою, яка забезпечує справді справедливе розв'язання всієї сукупності переплутаних між собою проблем, що склалися історично в Криму протягом останніх більш як двохсот років.

У зв'язку з цим мусимо з жалем констатувати, що нерозуміння правозаконності, ігнорування права є застарілою хворобою російської соціологічної та філософської думки, хворобою, яка поширилася по всіх теренах Російської імперії та стала одним з основних чинників катастрофи 1917 р. Про це переконливо писав ще 1909 р. Богдан Кистяківський у своїй блискучій статті "На захист права". Ця стаття залишається, однак, і досі величезній більшості наших сучасних парламентарів невідомою, як і низка праць згаданого вище Фрідріха Хайека (у нас побачила світ лише його книга "Дорога до рабства" у російському перекладі). Не помічається, щоб спадщина Хайека була у нас прочитана і осмислена.

Натомість і сьогодні можна прочитати у пресі, скажімо, таке: "...Увесь обшир російського життя, ситуацій, подій, уся мотивація поведінки виходить у нас не з правових, як на Заході, а з моральних

підстав. Регулювання життя менш формальне” (Известия. – 1992. – № 97).

Але класти у підгрунття соціальних відносин “почуття справедливості”, яке у кожної людини своє, а не право з його універсальними нормами — все одно, що у фізиці обмежуватися суб’єктивними поняттями “холодно” та “тепло”, відкидаючи користування термометром та абсолютною температурою, що не залежить ані від суб’єкта, ані навіть від термометричної речовини.

Саме цим фундаментальним непорозумінням, а радше небажанням розуміти очевидне усьому світові заради тимчасових політичних “виграшів” пояснюється безглузде рішення російського парламенту про скасування постанов 1954 року щодо передачі Криму Україні. Цим рішенням порушуються угоди, які складають підвалини російсько-українських відносин, створюється вкрай небезпечний прецедент, здатний породити ланцюгову реакцію найрізноманітніших аналогічних абсурдних переглядів. Чого чекати завтра? Скасування угоди щодо продажу Аляски чи маніфесту Петра III про вольність російського дворянства? На чому зупинитись російському парламенту? Може, на договорі з Богданом Хмельницьким 1654 року?

Історія відбулася. Це хлоп’яцтво — виривати з неї сторінки, які комусь не подобаються сьогодні, хоч ще зовсім недавно викликали дитячий захват. Історію треба уважно вивчати і засвоювати її уроки. Було б значно краще, якби російські парламентарі та й весь російський народ замислилися над витоками акту 1954 р. і збагнули, що втрата цього приємного, але на сьогодні аж ніяк не життєво важливого стратегічного клаптика суходолу є розплатою Росії за депортацію кримськотатарського та інших народів Криму, за руйнацію кримськотатарської культури, за екологічну згубу півострова.

м. Сімферополь

Нестор ДУМАНСЬКИЙ

САМОПІЗНАННЯ СУСПІЛЬСТВА

Описати той дуже складний процес, який називаємо самопізнанням суспільства, — майже нездійсненне завдання. Адже, строго кажучи, у ньому беруть участь мільйони, десятки мільйонів людей. Усі члени будь-якого суспільства тією чи іншою мірою осмислюють його минуле і сучасне, мають певне уявлення про найближче майбутнє. Правда, не всі висловлюються на ці теми, тому будемо вважати, що участь у самопізнанні суспільства беруть ті, хто публічно — у пресі, через радіо і телебачення, на зборах і мітингах, у книгах і т. п. — обговорюють ті чи інші питання суспільного життя. Звичайно, провідна роль тут належить державним і політичним діячам, політологам, суспільствознавцям, економістам, журналістам тощо. Однак нерідко висловлюють дуже глибокі думки з цих питань і “прості” люди, які мають з цього погляду безсумнівні переваги — вони не тільки бачать суспільні процеси “знизу” (тоді як інші дивляться на них “зверху” або “збоку”), але й відчувають їх на своїй шкірі.

Хоч процес цей надзвичайно складний, говорити про нього, осмислювати його треба. І ось чому. Коли поставимо питання: чи було в історії людства суспільство, процес самопізнання якого повністю задовольняв його потреби і забезпечував нормальне його існування і розвиток, то наврод чи одержимо ствердну відповідь. Мабуть, такого

суспільства не було. І дуже легко навести чимало прикладів, коли помилкове самопізнання штовхало суспільство, народи на помилкові дії, які приводили до страшних руйнацій, трагедій, смертей. Можна сказати, що всюди, де відбувались великі трагедії і руйнації, їм передувало, їх обумовило помилкове самопізнання суспільства.

Візьмемо для прикладу ту криваву драму, яка розігралась на терені Європи в 1941—45 роках. Що було її причиною? Найбільш лаконічна відповідь може звучати так: помилкове самопізнання суспільства. Справді, Гітлер, як відомо, не терпів об’єктивних відомостей про Радянський Союз. Йому боялись повідомляти справжнє число дивізій майбутнього ворога і багато інших розвіданих даних, щоб не викликати вибухів страшної люті фюрера. Тобто об’єкт майбутнього воєнного конфлікту оцінювано неправильно, свої можливості переоцінювано. Сталін допустив не менш грубі помилки. Він з фанатичною впертістю вишукував ворогів у своїй країні, знищував мільйони людей, в тому числі військових, цвіт армії, навіть тоді, коли на політичній карті Європи появилась коричнева пляма фашизму, яка поступово заливала сусідні країни. Отже, Гітлер і Сталін допустили грубі помилки як в осмисленні, в оцінці стану, можливостей і перспектив свого суспільства, так і в

осмисленні, в оцінці мети і можливостей у взаємодії з іншими державами. Наслідком цих грубих помилок і була та кривава бійня, яка гриміла в Європі чотири роки.

Причина цих помилок — насамперед у тому, що в обох імперіях — і в коричневій, і в червоній — суспільне самопізнання було деформоване, спотворене; вирішальна, навіть абсолютна роль в осмисленні стану суспільства і його мети належала окремим людям (Гітлер, Сталін), які узурпували, привласнили цю роль, не маючи ніяких даних для її виконання. Не були вони ні аналітиками, ні мислителями, ні — зрештою — навіть чесними, сумлінними і допитливими людьми.

Сьогодні наші суспільства дуже потребують глибокого, об'єктивного самопізнання. (Коли говоримо “наші суспільства”, то маємо на увазі народи колишнього Союзу. Адже всі вони виходять з єдиної тоталітарної системи, всіх їх поки що сковують традиції, інерція і залишки цієї системи, а також люди, насамперед керівники різних рангів, які сформувались в умовах “розвинутого соціалізму” і не можуть і не хочуть бачити нових реальностей, нових можливостей і перспектив.) Тільки глибоке самопізнання дозволить уникнути великих трагедій і якоюсь мірою допоможе знайти найбільш раціональний шлях до нового життя.

Потреба в нормалізації і поглибленні процесу суспільного самопізнання гостро відчувалася з перших днів горбачовської перебудови. Один з архітекторів цієї перебудови О. Яковлев свідчить: “Візьмемо вісімдесят п'ятий рік. Тоді був поставлений діагноз: “Так далі жити не можна”. І існував якийсь не дуже точний прогноз, “пошук навпомацки”. Звернімо увагу на слова “не дуже точний прогноз” і “пошук навпомацки”. Ми ще згадаємо їх, а поки що — про “так далі жити не можна”.

Справді, це був історичний момент — група людей, які зосеред-

жували у своїх руках майже необмежену владу, прийшли до висновку, що так далі жити не можна. Історичний тому, що так раніше, за всю майже 70-річну історію, не думав ніхто з тих, хто перебував на верхній сходинці піраміди влади. Більше того, — ті, що там перебували, всякими способами, всякими правдами і неправдами, словом і штиком, кулею і підкупом, брехнею і насиллям вбивали в людські голови, що жити не тільки можна, але й треба так і саме так, що жити так — велике щастя, жити ж по-іншому — велике горе. Саме тому момент 1985 року був історичним.

Коли ж глибше вдуматись у суть, то зрозуміємо, що у висновку “так далі жити не можна” немає ні особливої філософської глибини, ні особливої сміливості. Що так жити не можна буде — це розуміли ті мільйони селян, робітників, військових, кронштадтських моряків, які виступили проти більшовизму ще тоді, в роки громадянської війни. Що так жити не можна — це розуміли селяни, яких грабували, висилали на Соловки, в Сибір чи насильно заганяли в колгоспи. Що так жити не можна — це прекрасно розуміли мільйони українських селян, у яких в 1932 році виривали з рук останній шматок хліба, останню картоплину і прирікали на голодну смерть. Що так жити не можна — це прекрасно розуміли мільйони колгоспників, яким видавали на трудовень по 100 чи 200 грамів хліба або й нічого не видавали, яких саджали в тюрми за піднятий на полі колосок. Що так жити не можна — це прекрасно розуміли і робітники, які десятиліттями тулились у бараках і жили на жалюгідну платню. Що так жити не можна — розуміли і численні представники інтелігенції, яким нав'язувались політичні і наукові догми, які були позбавлені свободи творчості, свободи обміну науковими ідеями і які теж нерідко поповнювали острови архіпелагу ГУЛАГ. А тому рано чи пізно хтось із тих, хто розумів, що так далі жити не можна, повинен

був опинитись на вершині піраміди влади. Так і сталося.

Але повернемося до слів “не дуже точний прогноз” і “пошук навпомацки”. Чи міг бути більш точним прогноз тоді, у 1985-му? Чи можна було обійтись без “пошуку навпомацки”? Так, але тільки якоюсь мірою. Ініціатори перебудови повинні були прекрасно розуміти, що Ленін позбавив нації обіцяного права на самовизначення, а Сталін розтоптав всяку автономію республік. Отже, звичайна логіка підказувала, що спочатку треба повернути республікам автономію, а пізніше — надати право на самовизначення. Так само вони повинні були прекрасно розуміти, що селяни насильно були позбавлені землі, а тому треба шукати шляхи і способи поступового повернення землі тим, хто її обробляє. Як і повинні були вони розуміти, що державна власність на засоби виробництва, фабрики і заводи не виправдовує себе, а тому треба шукати інших форм власності і поступово переходити до них.

Але вони цього не зрозуміли. Чи можна, чи треба їх у цьому звинувачувати? Ні, в такому звинуваченні немає сенсу. Та й справа не в них, не в ініціаторах перебудови. Справа в процесі самопізнання суспільства, який був деформований, спотворений за умов тоталітаризму і який саме з 1985 року почав нормалізуватись і навіть бурхливо, інтенсивно розвиватись. З дня на день, з року в рік його інтенсивність зростала. Сотні і тисячі книг, газетно-журнальних статей, радіо- і телепередач, театральних вистав і кінофільмів — все це несло читачам, глядачам, слухачам величезний потік інформації про наше суспільство після 1917 року, про сучасний його стан, про головних, другорядних і навіть третьорядних героїв 70-річного комуністичного експерименту, про репресії, “розкуркулення”, колективізацію, гоніння на церкву, науку тощо. У тисячах публікацій висвітлюються окремі епізоди цієї драми, осмислюються її персонажі,

починаючи від Сталіна і його “соратників” — до тисяч вірних “мечоносців” “великого вождя і вчителя”. Суспільство пізнає долю численних жертв великого експерименту під назвою “будівництво соціалізму”. Мільйони громадян намагаються осмислити причини всього цього, звертаються до історичного минулого, до Грозного і опричини, до Петра і татаро-монгольського іґа, до Богдана Хмельницького і Переяслава, до Маркса і Леніна.

Мабуть, можна сказати, що світова історія не знає нічого подібного, жодне інше суспільство ніколи не пізнавало себе так інтенсивно, як наше пізнає себе після 1985 року. І тут постає кілька питань. Перше — чим зумовлена така небачена інтенсивність пізнання. Друге — що ми пізнали чи пізнаємо. І третє — які ж наслідки цього процесу, чи достатні вони, чи задовольняють нас, чи відповідають нашим сьгоднішнім потребам.

Насамперед треба вказати на те, що за умов нашої тоталітарної системи процес суспільного самопізнання був дуже інтенсивним від часу її зародження, але разом з тим він був ненормальним, спотвореним і зводився головним чином до вбивання в голови людей комуністичних догм. Усі можливі способи, методи і засоби для цього використовувались — шкільне і вузівське навчання, преса, література і мистецтво, збори і політзаняття і т. д. і т. п. Народ треба було постійно переконувати в тому, що він — авангард людства, що його чекає світле майбутнє, що все наше — найкраще, найпередовіше, що все їхнє — відстале, реакційне, загниваюче і т. д. і що вони тільки й думають про те, як би напасти на нас і поневолити. Це зрозуміло. Адже режим виник на основі певних теоретичних положень, і щоб він існував, треба було постійно переконувати народ в мудрості і глибині основоположних істин. А що система виявилась не досить ефективною, то для її

підтримки, для її зміцнення треба було постійно мати зовнішнього ворога, який зазіхає на наше щасливе життя.

Після 1985 року спочатку послабилось, а потім зовсім припинилось нав'язування догм. І оскільки людина не може не мислити, оскільки вона осмислювала систему і під тоталітарним тиском, який сковував вільну думку, то тепер вона розпрямилась, як пружина. Те, що люди знали і думали на протязі десятиліть, тепер вихлюпнулось на сторінки книг, газет, журналів. Те, що раніше з'являлось хіба що у самвидаві, тепер розходилося мільйонними тиражами. Це — перша причина інтенсивності самопізнання.

Друга полягає в тому, що суспільство опинилось у закуті, з якого треба було знайти вихід. Що робити? Куди йти? Як нагодувати людей? Як домогтись ефективності виробництва, як підвищити життєвий рівень народу? Як зміцнити закон і позбутись беззаконня? Ці і ряд інших проблем постійно стимулювали пізнавальну активність економістів, публіцистів, громадських і державних діячів.

Третя причина — у зникненні залізної завіси. Адже до комуністичного експерименту, до життя “першої держави соціалізму” уважно придивлявся світ. Хто з любов'ю і надією, хто з ненавистю, хто просто з цікавістю — що з цього вийде. Тисячі людей з-за залізної завіси уважно спостерігали і осмислювали те, що в нас робилось. Серед них було немало наших співвітчизників, яких доля закинула в далекі світи. Частина з них ще на батьківщині увібрала в себе яскраві враження про колективізацію, голодомор та інші “етапи” нашої історії, і все це знаходило відображення у численних художніх та інших творах. Тепер же багато з того, що писалось і видавалось за залізною завісою, стало доступне нам. І четверта причина — без-

сумнівно, сьогоднішній рівень засобів зв'язку, засобів інформації.

Що ж ми пізнаємо? Який об'єкт цього інтенсивного самопізнання? Суспільство пізнає свою 70-річну драму. Це головне. Перипетії цієї драми, перемежовані страшними трагічними смугами; “героїв” і жертв цієї драми; її причини і внутрішні пружини. Але не тільки. Адже, по-перше, 70-річна драма — це тільки заключний акт більшої драми, яка почалась десь від Івана Грозного і яка ідентифікується з історією Російської імперії. А в Україні почалася ця драма від Богдана і Перяслава, і назва її — “В російсько-польській неволі”. А по-друге, драма ще не закінчена, 1985 рік — це був етап, який засвідчив перехід її в останню фазу, фазу розв'язання. Але розв'язання таких драм розігрується на сцені історії не за наперед написаним сценарієм. Кожна репліка, кожна мізансцена тут імпровізується. А тому можна сказати, що об'єктом самопізнання суспільства є осмислення суспільної драми, її причини, її колізій, її внутрішніх пружин і пошуків розв'язання, виходу з драматичної ситуації.

В Україні, на жаль, порівняно мало уваги приділяється пошукам розв'язання, зате значно більше уваги — драмі минулого. Це має свої причини, насамперед — дуже сильне спотворення історичного минулого України за умов тоталітаризму, яке фактично межувало із забороною історії України, а також брак людей — філософів, економістів, — які б сміливіше прозирали в майбутнє, відшукували найраціональніші шляхи виходу з кризи.

А тепер — головне питання: чи досягнуло (чи досягає) самопізнання своєї мети? Чи сатовольняють нас його результати? Мабуть, тут не може бути однозначної відповіді. Доведеться сказати: і так, і ні.

Так, тому що перед нашими очима розкрились і далі розкриваються страшні сторінки цієї

драми, небачених масштабів терор, голодомор і т. д. Ми побачили весь цинізм, бездушність і брехливість влади, яку здійснювала партія, що іменувала себе “розумом, честю і совістю епохи”, і її керівна кліка. І хай не всі спецховища ще відкриті, хай не з усіх архівів зірвані замки, але все ж ми з кожним днем більше дізнаємось про наше минуле і віримо, що незабаром будемо знати всю правду.

Ні, тому що суспільство ще не бачить ясно можливого виходу з драматичної ситуації, можливого розв’язання. І коли сама драма, її причини і колізії будуть пізнаватись, осмислюватись ще на протязі десятиліть і століть, то пошуки виходу із ситуації не повинні затягуватись, вихід треба бачити вже сьогодні, причому вихід найбільш раціональний.

Які ж причини того, що самопізнання суспільства не дає бажаних наслідків? Причин тут немало. Хотілось би вказати головні з них.

Наука про суспільство — молода наука, а суспільство — надто складний для пізнання об’єкт. І хоч на протязі десятиліть нас переконували, що Маркс і Ленін створили досконале вчення про суспільство, відкрили закони його розвитку, то це далеко не так. Ніхто не буде заперечувати, що Маркс зробив істотний крок у пізнанні суспільних процесів. Але абсолютизація його внеску в науку, намагання представити цей внесок як єдино правильне вчення про суспільство, по суті, омертвило і Марксове вчення, і нашу науку про суспільство.

Ленін через своє фанатичне нетерпіння до людей, які думали не так, як він, вигнав за кордон велику групу вчених і філософів. Його ж “вірні учні і послідовники” успішно продовжували його справу. І ось уже Сталін, уявивши себе “корифеєм усіх наук”, засилає вчених на Соловки і Колиму, розстрілює, замучує голодом, піддає репресіям не тільки окремих учених, а й цілі наукові школи, цілі науки. Хрущов і Брежнев корони

корифеїв не надівали, але науку успішно давив партійний апарат. Таким чином наука, зокрема суспільствознавча її галузь і філософія, була перетворена у вірну служницю системи, їй було переламано хребет, і після цього вона не скоро твердо стане на ноги.

Третьою причиною можна назвати боязнь експерименту. Недостатня ефективність суспільного самопізнання має дуже серйозні причини. То чи розумно сьогодні покладати на нього якісь надії? Чи не краще не мати ніяких особливих ілюзій щодо цього і просто дивитись, як живуть люди у світі та й учитись у них? Звичайно, вчитись в інших народів і країн можна і треба. Однак сприйняття чужого досвіду і чужих рекомендацій ніякою мірою не позбавляє нас необхідності глибше осмислювати нашу велику драму і шукати її розв’язання. Чужий досвід тим більше допоможе нам, чим глибше ми осмислимо свої проблеми. А тому нам треба думати над тим, як поглибити, як зробити ефективнішим процес самопізнання суспільства. А шлях до цього, як нам видається, один — перехід до осмислення окремих граней, аспектів драми. Коли до цього часу ми пізнавали окремі моменти, окремі епізоди драми і її героїв — від головних до епізодичних, — то тепер треба переходити до осмислення її сторін, її аспектів, які можуть бути виражені категоріями свободи, розвитку та ін.

Труднощі тут полягають у тому, що жодна з цих категорій не є настільки дослідженою, щоб можна було використати ту чи іншу з них або всі разом до аналізу нашої драми, наших проблем. Це, безперечно, ускладнює справу, але разом з тим з’явиться можливість — при аналізі нашої унікальної драми під назвою “комуністичний експеримент” сказати нове слово, дещо розвинути, поглибити зміст самих категорій.

Категорія свободи. Комуністичний експеримент провалився тому, що люди були поз-

бавлені свободи. Несвобідні люди не можуть ні ефективно виробляти потрібне їм, ні ефективно обмінювати вироблене, ні ефективно зберігати природне середовище, ні успішно продукувати духовні цінності, наукові і технічні ідеї. Перебудова, перехід до ринкових відносин — це і є шлях від несвободи до свободи. І можна тільки дивуватись, що за останні роки опублікована тільки одна стаття про категорію свободи (у журналі “Вопросы философии”), та й та трактує свободу в суто академічному плані, без будь-якого зв'язку з проблемами наших днів. Звичайно, згадували свободу публіцисти і письменники, зокрема Чингіз Айтматов на сторінках “Известий”, але ні письменники, ні публіцисти не можуть оперувати категорією свободи як інструментом пізнання суспільства і його зміни, для них свобода — скоріше гасло, ніж інструмент. Філософи ж мовчать. Це тільки свідчить, що філософія, вбита Сталіним і системою, все ще не прокинулася до нормального життя. Один з найбільших парадоксів історії в тому, що т. зв. жовтнева революція, яка відбувалась під прапором свободи, привела до найжорстокішої системи визиску і пригноблення. Тохіба можна глибоко осмислити цю систему, не залучаючи до аналізу категорії свободи? Крім того, можна сподіватися, що серйозний аналіз категорії свободи допоможе якоюсь мірою реальніше уявити те, до чого ми йдемо, і той шлях, який треба подолати.

Категорія розвитку. Слово “розвиток” належало тривалий час до найчастіше вживаних. Відповідно до всяких планів усе повинно було розвиватись — промисловість і сільське господарство, наука і культура, заводи і фабрики і т. д. і т. п. І взагалі можна сказати, що ідейним прапором більшовизму був саме розвиток, додання шляху до якоїсь фан-

тастичної мети, що маячила десь за горизонтом. Однак, незважаючи на всі зусилля, на всі плани і заклики, передбачуваний і такий бажаний розвиток ніяк не здійснювався. Чи не було однією з причин цього неправильне, помилкове розуміння самого процесу розвитку? І чи не спричинилась до цього недостатня дослідженість категорії розвитку?

Або візьмемо для прикладу категорії дії, діяння, діяльності. Вживаємо ці три слова, тому що категорія ця ще недостатньо досліджена, термінологія не вироблена. Хоч її називає ще Арістотель, до сьогодні не маємо жодної серйозної спроби її аналізу.

Проблема власності на землю, на засоби виробництва знаходиться в центрі сьгоднішніх теоретичних баталій. Однак при цьому нікому і на думку не спаде згадати категорію відношення, дослідити взаємозв'язок, взаємобумовленість відношення і діяння. Адже низька ефективність нашої економіки, нашого виробництва — це низька ефективність суспільного виробничого діяння, і зумовлена вона ненормальними відношеннями власності, “одержавленням” усього, що тільки можна одержавити. А тому категорії відношення і діяння теж доцільно використати при аналізі нашого недавнього минулого і сучасного.

Безсумнівно, наша суспільна драма потребує розгляду через призму філософських категорій, і гріх було б не зробити такої спроби. Як і гріх було б не використати тих можливостей, які дає наше життя, наша історія, для певного переосмислення чи для глибшого аналізу самих категорій, того найважливішого інструменту філософського аналізу. Бо інструмент це такий, що в процесі застосування не тільки не зношується, не затуплюється, а навпаки — міцніє, загострюється, розвивається.

М. Житомир

Михайло ЛАВРІВСЬКИЙ

ПРИВАТИЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

1. ВСТУП

З проголошенням незалежності і підтвердженням державності на референдумі в грудні 1991 року Україна стала найбільшою державою Східної Європи. За кількістю населення (52 млн. жителів) Україна приблизно дорівнює Польщі та Угорщині, разом узятим. Коли Україна була радянською республікою, її частка в загальносоюзному видобутку марганцевої руди складала 70%, залізної руди — 33%, кам'яного вугілля — 27%, урану, каоліну, титану та ртуті — 70%. Вона також виробляла 26% зерна, 60% цукру і 22% м'яса. Україна має великі людські і природні ресурси, а відтак і значний економічний потенціал. Але скоро перед нею постануть тяжкі випробування.

Економічна стратегія України, як і інших республік колишнього СРСР та країн РЕВ, обертається навколо таких проблем, як лібералізація цінового механізму, макроекономічна стабілізація та масштабна приватизація. Але Україна має й свої специфічні проблеми у здійсненні приватизації. На Україні, окрім західних областей, вже не збереглося живої пам'яті про ринкову систему, і в цьому її відмінність від інших країн Східної Європи. Угорщина, наприклад, експериментувала з ринковими механізмами і децентралізацією управління понад 25 років. У Польщі значна частина сільськогосподарського виробництва залишалась у приватних руках навіть за комуністів. Крім того, Україна не може чекати такої значної зовнішньої допомоги, яку отримала Східна Німеччина від Бонна після об'єднання.

У цій статті увага зосереджується на питанні приватизації української промисловості. Зокрема, аналізується західний та східноєвропейський досвід приватизації. Розглядається також питання корпоратизації як передумови або альтернативи приватизації. Аналізуючи проблеми приватизації такої масштабної і тимчасово ізольованої від дії ринкових сил економіки, як українська, стає очевидно, що чимало українських підприємств мають залишитись у руках уряду ще на 5—10 років, а деякі й назавжди. На мій погляд, політика корпоратизації повинна здійснюватися паралельно з політикою приватизації.

2. ЗАГАЛЬНА ПОЛІТИЧНА ТА ЕКОНОМІЧНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ

Без сумніву, дезинтеграція СРСР була прискорена економічними невдачами та національним пробудженням республік, економічна експлуатація України Москвою стала однією з головних спонук руху України до державної незалежності. Ця експлуатація не лишилась поза увагою західних економістів. Наприклад, Гантер (Hunter) вказував на відхилення потоку інвестицій до інших частин СРСР, хоча їхня

ефективність була б значно вищою в Україні. До того ж експорт до інших країн РЕВ здійснювався на безеквівалентній основі.

Із середини 80-х років, коли процеси перебудови і гласності набули поширення, дедалі більше українських економістів почали вказувати також на експлуатацію через несприятливі, адміністративно визначені трансфертні ціни. Згідно з "Ukrainian business digest" (1991), "Москва отримувала головну вигоду від українського експорту сировинних ресурсів... Ціни на українське вугілля в СРСР були встановлені на рівні 25 карбованців за тону — приблизно 1,25 долара за тогочасним курсом валютного ринку, — тоді як світові ціни становили 88 доларів за тону".

Сьогодні українське керівництво намагається остаточно звільнитися від московського домінування в економіці, зовнішніх відносинах та збройних силах. Президент України Леонід Кравчук був головним архітектором співдружності незалежних держав (СНД) як механізму розвалу старого радянського центру. Але, як стверджував Гофгайнц (Hofheinz) у "Fortune magazine", "Росія, очевидно, приречена на домінування у Співдружності, а Україна, очевидно, приречена на те, щоб її покинути". Українські політики демонструють, що їхня мета — можливе членство в ЄС.

Коли Москва не змогла надати Україні додаткову кількість карбованців готівки, щоб та могла підготуватися до лібералізації цін на початку січня 1992 року, Україна була змушена ввести купони як квазівалюту, перш ніж вводити гривни... Останнім часом Україна будує економічні відносини з Росією та іншими колишніми республіками СРСР на тих двосторонніх договірних засадах, що й з Угорщиною та Польщею. Економічна залежність України від інших держав СНД вища, ніж залежність Росії, проте нижча, ніж залежність Великобританії від решти світу. Україна була першою державою СНД, що звернулася з проханням прийняти її у члени МВФ та Всесвітнього банку реконструкції й розвитку.

У політичному плані колишні комуністи та члени демократичної опозиції, які складають Народну Раду, зараз об'єднані Президентом, котрий отримав на виборах від населення переконливий мандат — понад 60% голосів. Необхідність такого об'єднання була зумовлена також прагненням Росії встановити своє домінування в СНД та захопити активи колишнього СРСР. Нинішні суперечки про поділ колишньої Радянської Армії та Чорноморського флоту є особливо очевидним проявом згаданої боротьби. До позитивних моментів можна віднести відсутність серйозних міжетнічних конфліктів на Україні, що особливо важливо за наявності тут доволі чисельної російської меншості. Хоча здійснювана Україною без'ядерна політика приречена на успіх у країні, що все ще страждає від наслідків Чорнобиля, вона повинна також розглядатися і як засіб мінімізації впливу Москви, що здійснюється через присутність ядерних ракет і кораблів з ядерною зброєю на борту.

На політичному фронті найбільша небезпека — це армійські офіцери, які виступають проти домовленості СНД про розподіл колишньої Радянської Армії на спільні збройні сили співдружності, де домінувала б Росія, і окремі власні армії України та деяких інших менших республік. Україна сама має близько 1,2 млн. чоловік під рушницю, що становить близько 30% колишньої Радянської Армії. Ще одна небезпека загрожує на економічному фронті, де хаос і взаємна недовіра можуть привести до тотальних економічних блокад між державами СНД. Деякі російські націоналістичні лідери, що хочуть скинути Бориса Єльцина, не приховують своєї готовності чинити гострий мілітарний тиск на Україну.

Одна із слабкостей України — відсутність сильних демократичних політичних партій. Як і “Солідарність” у Польщі, Рух в Україні не є партією. Не лише перевагою, а й вадою України може виявитись брак у Києві кваліфікованої урядової бюрократії, зосередженої донедавна головним чином у Москві.

3. ТЕОРЕТИЧНІ РАМКИ

Кейвз (Caves) розробив теоретичні рамки для аналізу діяльності підприємств, що перебувають у державній власності, на основі “agency theory”¹. Ця теорія розглядає наслідки розбіжності інтересів “агентів” (agents) та “принципалів” (principals). Припускається, що обидві групи зацікавлені у максимізації свого добробуту (чи влади). “Принципали” готові витратити кошти на моніторинг дій “агентів” та винагородження їх, якщо вони того заслуговують. “Агенти” готові вкладати кошти у кредитні структури (наприклад, у страхування), аби переконати “принципалів”, що їхні інтереси забезпечені. Такі витрати здійснюватимуться лише доти, доки вигоди від цього перевищуватимуть витрати. Дії менеджерів, які не відповідають оптимальному варіантові, що передбачає максимізацію благополуччя для власників, призводять до так званих “residual loss” — надлишкових втрат.

Причиною неефективності державних підприємств на Заході Кейвз вважає надавану їм “політичну підтримку”. Кожен член суспільства має належну йому частку у цих підприємствах, але такого роду права власності надто широко розпорозені і не можуть бути нікому передані через ринок... Принципали не зацікавлені здійснювати моніторинг за роботою цих підприємств, отож функція моніторингу зосереджується у міністерствах, відповідальних за певну сферу діяльності державних підприємств. Метою діяльності міністерств та менеджерів за таких умов стає максимізація політичної підтримки цих підприємств з боку держави, що й призводить до їхньої економічної неефективності.

Кейвз розглядає як ефективність розміщення ресурсів, так і ефективність виробництва. Неефективне виробництво (тобто таке, де витрати ресурсів на виробництво певного обсягу продукції не мінімізуються), очевидно, є наслідком невідповідної мотивації менеджерів та відсутності ринкових стимулів. Управління людськими ресурсами часто обмежене неспроможністю платити ринковий рівень зарплати, що зумовлює вплив кращих фахівців до приватного сектора. Державні підприємства, як правило, не практикують систем заохочення працівників у залежності від результатів діяльності цих підприємств.

Менеджмент державних підприємств часто захищений від суворих вимог товарного ринку протекціоністським законодавством або субсидіями. Коли тиск конкуренції товарного ринку ослаблений, витрати обов’язково зростають. Дисциплінуюча дія ринків капіталу здатна зменшувати витрати навіть на підприємствах-монополістах, оскільки вони потребують зовнішніх фінансових джерел для зростання, а головне — вони будь-коли можуть бути продані. Натомість державні підприємства відокремлені від ринку, а їхні позики субсидуються й гарантуються урядом. Існує небезпечна спокуса збільшувати фінансування й нарощувати їхні потужності із суто політичних, а не економічних причин. Такі економічні санкції, як банкрутство чи

¹ У дуже спрощеному вигляді суть так званої “agency theory” (теорії управління) полягає в поясненні факту відокремлення власності від управління. Особливо це стосується акціонерних товариств та державних підприємств, де, порівняно із сімейними фірмами чи товариствами з обмеженою відповідальністю, управління має більшу самостійність. “Агенти” (управлінці, менеджери) та “принципали” (власники) мають свої власні економічні інтереси, що не в усьому збігаються. (Прим. перекл.).

ліквідація, не часто зустрічаються в економічній діяльності державних підприємств.

Якщо рівень виробничих витрат високий та ще й існує недовиробництво (тобто дефіцитна економіка. — *Прим. перекл.*), то результатом буде неефективне розміщення ресурсів. Можна також очікувати перехресних дотацій з метою закупки голосів виборців та утримання політичної влади². Наприклад, встановлюються нижчі тарифи перевезень для сільських споживачів порівняно з міськими або для приватних осіб порівняно з підприємствами (оскільки ті не мають права голосу). Ця модель управління може бути застосована і щодо української економіки в умовах соціалізму та економічного панування Москви. Тобто коли реальної вартості (як і ринкових цін) не існує, а є лише крива попиту, адміністративно призначені ціни та обсяг випуску продукції³. Ресурси скеровуються передусім у ті сфери, які мають політичну підтримку: військово-промисловий комплекс, державна безпека, міжнародні відносини, спорт, громадський транспорт, важка індустрія. За соціалізму домінує менталітет “більше — значить краще”, а не менталітет добробуту, тобто виробництва товарів, що мають цінність для споживачів більшу, ніж цінність ресурсів, затрачених на їхнє виробництво й розподіл. Оскільки ресурси відволікаються в певні сфери за політичною підтримкою, виробництво споживчих товарів та послуг завжди недостатнє, а їхня вартість на чорному ринку завжди завищена.

А що ціни, витрати та “граничні прибутки” встановлюються адміністративно і не відображають економічної реальності, тенденція неефективного використання ресурсів стає домінуючою. Наприклад, у виробництві важких поїздів недовикористовуються легкі матеріали, тому що виробництво сталі дотується державою, а це в свою чергу призводить до неефективного використання енергетичних ресурсів. У цьому ж ряду — тенденція будувати підприємства-велети, де вже нема жодної економії від масштабу виробництва. Для адміністраторів у Москві так, можливо, зручніше, але з економічного погляду це абсолютно нераціонально. Система, проте, керувалась не так економічними, як політичними вимогами, серед яких основні: розбудова центру, армії, зміцнення імперії, підтримка сателітів у Східній Європі, Африці й по цілому світі.

Головний вигравш від запровадження нового цінового механізму — забезпечення об'єктивної інформації для ефективного розміщення ресурсів. Та хоч це й необхідна умова для ефективності, вона не є достатньою, оскільки збитки все ще не можуть бути мінімізовані через величезні витрати на управління в умовах суспільної власності. Приватна власність покращує контроль і підвищує мотивацію виробництва, що зумовлює врешті значне зростання його ефективності.

4. РОЛЬ ПРИВАТИЗАЦІЇ В ЕКОНОМІЧНІЙ РЕФОРМІ

У ринковій економіці приватизацію часто проводять тому, що приватне підприємство здатне ефективніше виробляти товари і послуги, ніж державне. Сакс (Sachs) запевняє, що не можна очікувати, поки система приватних підприємств виникне природним шляхом: ринкова економіка в такому разі не розвиватиметься достатньо швидко. Поява

² Перехресні дотації (субсидії) - фінансування однієї галузі чи регіону за рахунок іншого. Скажімо, сільського господарства за рахунок промисловості, важкої промисловості за

³ рахунок легкої тощо. - *Прим. перекл.*

Крива попиту звичайно спотворена через дефіцит різноманітних товарів, особливо товарів народного споживання... Поряд з офіційною ціною формуються ціни чорного ринку.

приватного сектора “знизу” має бути підтримана приватизацією державних підприємств “згори”. В умовах, коли ресурси обмежені, а суспільне невдоволення зубожілих громадян дедалі гостріше, виникає природне запитання: які сфери слід приватизувати передусім? Одні вважають, що перш за все треба приватизувати банківську систему, щоб забезпечити фінансову інфраструктуру для приватизації промислових підприємств. Але приватизована комерційна банківська сфера, очевидно, потерпає від величезних проблем заборгованості. На ранніх етапах неможливо буде визначити, які борги явно безнадійні, тому що відсутність реальних, тобто ринкових цін та витрат не дає змоги точно визначити банкрутуючі підприємства та галузі. Фондові і товарні біржі також потрібні. Потрібна й конвертована валюта, оскільки лише за цієї умови західні інвестори вкладатимуть значні кошти у приватизовані підприємства.

Чимало підприємств і навіть галузей у Східній Європі виробляють абсолютно збиткову продукцію. Розвинулись вони на основі дотованих цін на енергію, сировину тощо, внаслідок чого вартість продукції, що випускається, нижча від вартості затрачених на неї ресурсів у світових цінах. Угорський чавун і сталь, польська хімія, цемент, кольорова металургія, чехословацький тютюн та шкірообробна промисловість — яскравий цьому приклад (Economist, 1991). Було б складно або й зовсім неможливо знайти приватних покупців для таких підприємств. З одного боку, ліквідація таких галузей — “поглиначів вартості” може спричинити соціальний хаос. А з іншого боку, утримання й зміцнення таких підприємств може надто дорого коштувати державному бюджетові, якщо ціни будуть відпущені.

Відсутність законів та інституцій, що регулюють ринкову економіку — ще одна важлива проблема, з якою стикаються реформатори соціалістичного господарства. У ринковій економіці інтереси “агентів” та “принципалів” захищені мережею законів про цінні папери, антитрестівським законодавством, заходами для захисту споживача, положеннями про порядок надання офіційної звітності. Вотс (Watts) стверджував, що навіть за відсутності будь-якого регулювання ринкові сили самі б забезпечили необхідну систему фінансової звітності. Правила надання звітності — це справді надзвичайно важливі показники здоров’я підприємства і розподілу прибутків. Невипадково методи рахівництва стають у ринковій системі поважною політичною проблемою. Один із головних економічних радників уряду України д-р Богдан Гаврилишин радив українському парламентові прийняти західне законодавство в цілому, аби зекономити час і кошти. Можемо, однак, бути впевнені, що мірою формування тут політичних лобістських груп з’явиться й тиск за поправки до такого законодавства.

Через короткий проміжок часу безробіття стане політичною загрозою економічним реформам, що здійснюються шляхом приватизації та лібералізації цін. Великобританія приватизувала лише невеликий процент своєї оборонної промисловості протягом економічного буму 80-х років, отож багатьох безробітних вдалося втягнути в інші сфери економіки. У Східній Німеччині “біль” безробіття був пом’якшений допомогою Західної Німеччини, економічно найрозвиненішої країни Європи.

Соціалісти вважають, що західні уряди вдаються до приватизації з ідеологічних міркувань: щоб “підірвати колективістську свідомість”. Ровторн (Rowthorn) переконаний, що “за відповідних умов суспільні підприємства можуть бути не менш ефективними, ніж приватні, і навіть більше”. Фідж (Feige) вважає, що переваги капіталістичних інституцій слід поєднати із соціалістичною системою цінностей, тобто “соціалістичною приватизацією”, котра передбачає егалітарний пере-

розподіл активів як прелюдію до запуску ринкових механізмів. Невідомо, проте, яким чином можна здійснити егалітарний, тобто справедливий розподіл, не запустивши спочатку ринкових механізмів, котрі тільки й можуть визначити реальну вартість активів, що чекають згаданого справедливого розподілу...

Може скластися думка, що приватизація сама по собі — це завжди належні ліки від хвороби. Тим часом Гудмен та Лавмен (Goodman and Laveman) доводять, що головна антиномія проходить не між суспільною і приватною власністю, а між монополією і конкуренцією. Для Східної Європи Гудмен та Лавмен вважають істотнішим не що приватизувати, а як. Тобто яким чином при приватизації досягнути і ефективності виробництва, і справедливості розподілу. Це змушує нас знову повернутися до наведених вище проблем управління (agency problems) та до розгляду інституційних, організаційних, власницьких структур, створених на Заході для їхнього вирішення. Управлінські витрати — все ще проблема на Заході навіть в умовах приватної власності.

5. АЛЬТЕРНАТИВНІ СТРАТЕГІЇ ПРИВАТИЗАЦІЇ

У цій частині статті аналізується здійснення приватизаційних програм у Великобританії, Польщі та Новій Зеландії. Особлива увага приділяється методам приватизації та можливості їхнього застосування в Україні. Починаючи з 1979 року неабияк розрекламована приватизаційна політика Маргарет Тетчер досягла успіху в приватизації близько 650 тис. будинків та квартир, а також 20 фірм, де вироблялося приблизно 5% вартості, доданої обробкою.

Протягом 80-х років продуктивність праці в обробній промисловості Великобританії зростала майже так само швидко, як у Японії, й швидше, ніж у Німеччині та США. Ровторн (Rowthorn) журиться, що головною причиною цього зростання був страх, оскільки скорочувалась кількість робочих місць. Але приватизація державних підприємств не була єдиною причиною зростання продуктивності праці. Британська промисловість пережила значну перебудову структури власності.

У більшості випадків (головним чином — під час великої приватизації) використовувались первинні публічні аукціони (Initial Public Offering). Для їхнього проведення потрібні, як правило, добре розвинутий ринок цінних паперів та достатня кількість приватних та інституційних інвесторів. Брокер здійснює детальну оцінку й старанну ревізію всіх рахунків підприємства. Акції пропонуються клієнтам-інвесторам за твердим курсом на основі оцінки майбутніх ділових перспектив фірми⁴.

На практиці під час приватизації у Великобританії ціни були значно занижені, що забезпечило величезний виграш для покупців, зокрема й для працівників даного підприємства. При цьому Вікерс та Ярроу (Vickers and Yarrow) переконані, що ця акція була апріорно приречена на політичний успіх. Ті, хто виграв, могли оцінити свій виграш і підтримати з урядом консервативний уряд, а ті, хто програв, не могли відчутти свого програшу, якщо тільки при цьому не стали безробітними. Згадані автори також стверджують, що далеко не все

⁴ Державні підприємства можуть міняти власника як через відкритий, так і через закритий продаж. Відкритий продаж може здійснюватися як за фіксованою, так і за конкурсною ціною. У першому випадку держава за допомогою фінансових консультантів встановлює вартість активів підприємства, кількість, номінал і ціну акцій. При цьому, однак, вірогідність помилки при оцінці активів є доволі високою. — Прим. перекл.

було зроблено для перетворення державних підприємств у справді конкурентоздатні промислові структури.

Польська ситуація істотно відрізнялася від британської як за масштабом приватизації, так і за наявністю чи пак відсутністю ринку капіталів. Процес приватизації відбувався тут повільніше, ніж очікувалося. Однією з причин було те, що команда міжнародних банкірів спочатку порадила польським властям продавати підприємства методом первинних публічних аукціонів. У результаті протягом 1990 року були повністю розпродані акції лише трьох підприємств із п'яти. Гонорари консультантам обійшлися в декілька мільйонів доларів. Сакс (Sachs) пояснює, що вже функціонує близько 6400 приватних промислових фірм; близько 75% вартості, добавленої обробкою, все ще виробляється на 7000 державних підприємств, лише половина з яких буде приватизована до кінця 1993 року. І, нарешті, близько 100 державних підприємств у Польщі були “комерціалізовані”, тобто перетворені на акціонерні товариства, де до 100% акцій належить урядові.

У відповідності зі спеціальною програмою, розробленою польським Міністерством приватизації, акції приватизованих компаній розподілялись серед великих Національних інвестиційних фондів. Власниками акцій цих фондів, у свою чергу, мали бути польські громадяни. Протягом року акції Національних інвестиційних фондів не повинні продаватися, що забезпечує рівний доступ усіх громадян до приватизаційного процесу. Сакс відзначає, що в Польщі швидка приватизація шляхом викупу не призвела до значного незадоволення населення та заперечення приватизації загалом. Створення інвестиційних фондів забезпечило громадянам, не звичним інвестувати капітал у цінні папери, необхідну диверсифікацію, тобто розосередження його в акціях різних підприємств. Воно також дозволило уникнути політичних закидів, що активи, мовляв, продаються занадто дешево колишнім функціонерам компартії та іноземцям (особливо німцям).

Головний недолік інвестиційних фондів полягає у складності моніторингу за тисячами компаній (Goodman and Loveman, 1991). Сакс, крім того, застерігає, що такі фонди, володіючи контрольними пакетами акцій промислових підприємств, стають, по суті, холдинговими компаніями. Невідомо також, який вплив здійснюватимуть ці власницькі структури на швидкість реструктуризації корпорацій...

1987 року уряд Нової Зеландії спробував реалізувати новий підхід до приватизації, зокрема “залишити торгівлі підприємства в державній власності, але постаратися створити таку систему контролю, яка замінила б контроль ринку”. Цей процес, відомий як “корпоратизація”, ми розглянемо докладніше у наступному розділі.

6. УКРАЇНСЬКИЙ ПІДХІД ДО ПРИВАТИЗАЦІЇ

Застерігаючи від соціальних вибухів, Володимир Пилипчук, голова комісії з питань економічної реформи Верховної Ради України, стверджував, що Україна не повинна йти польським шляхом “шокової терапії”, а має здійснити ринкові реформи поетапно, впродовж двох років (Ukrainian Business Digest, 1990). Суть програми приватизації викладена в концепції роздержавлення і приватизації підприємств, землі і житлового фонду, схваленої Верховною Радою України. Одним із недоліків цієї програми є те, що, як показує досвід Польщі, вона занадто оптимістична стосовно часових рамок. Що ж до розмірів підприємств, то вона захищає приватизацію “bottom up”, “знизу вгору”, — чутливу до комплексності бізнесу та купівельної спроможності. Тут виникне потреба в реструктуризації великих компаній та

в застосуванні таких методів приватизації, за яких ліквідність здійснюватиметься лише через вторинний ринок цінних паперів. У багатьох випадках цей процес легко може розтягнутись на 5—10 років, якщо взяти до уваги досвід Великобританії. Негайні кроки до корпоратизації великих підприємств сприяли б їхній фундаментальній реструктуризації та підготовці до приватизації.

7. КОРПОРАТИЗАЦІЯ ЯК ПРЕЛЮДІЯ ДО ПРИВАТИЗАЦІЇ

Корпоратизація — це спроба створити ринкові умови для державних підприємств, щоб забезпечити ефективність державного сектора економіки. Першою метою корпоратизації була б деполітизація виробництва товарів з тим, щоб це питання вирішувалося виключно на економічному ґрунті з урахуванням реальної вартості продукції та послуг. Цей процес повинен також доповнюватися реструктуризацією та дерегуляцією товарного ринку, щоб знищити всі штучні бар'єри для нової конкуренції.

Незалежно від того, хто володіє акціями підприємства, керівництво здійснюється радою директорів, які мають діловий досвід і які винагороджуються залежно від результатів своєї діяльності. Рада директорів обирається акціонерами і в свою чергу призначає вищих менеджерів, які теж винагороджуються за результатами виробничої діяльності.

Конкретні цілі визначаються відповідно до офіційної заяви про наміри трирічного стратегічного плану. Він визначає загальний характер бізнесу та пріоритетність тих чи тих напрямків діяльності. Рада директорів має широку автономію у прийнятті ділових рішень, хоча акціонери стежать за її діяльністю і можуть у разі потреби замінити Раду директорів. За наявності відповідних заохочувальних мотивів зусилля виконавців неминуче зосереджуються на головному, найефективнішому напрямку діяльності. Наприклад, державні органи в США довіряють приватним особам навіть збір податків, оскільки ті діють більш ефективно.

Моніторинг діяльності корпорації здійснюється мовою бухгалтерського обліку, в економічних, а не позаекономічних рамках. Показники діяльності корпоратизованих державних підприємств зіставляються зі світовими показниками, щоб знати, що саме потрібно для підвищення ефективності. Корпоратизована компанія не повинна мати жодних пільг на ринку ресурсів, жодних переваг з боку уряду при підписанні контрактів чи забезпеченні гарантованого фінансування. Якщо ж корпоратизоване підприємство таки отримує фінансові ресурси дешевше завдяки підтримці уряду, то ця різниця має бути повернена в казну.

Корпоратизовані державні підприємства сплачують податки на рівні з усіма іншими і виплачують дивіденди урядові.

Для такої держави, як Україна, де бракує розвинутої ринкової інфраструктури, доцільнішою була б система, що замінює ринковий моніторинг. Корпоратизація повинна здійснюватись "top down" — згори вниз. Це означає, що ресурси мають направлятися на корпоратизацію найбільших підприємств і їхню реструктуризацію з метою підготовки до подальшої приватизації через 5—10 років. Конкурентний тиск при цьому забезпечуватиметься як іншими підприємствами країни, так і західними фірмами.

Необхідно подбати про відповідне заохочення менеджерів та членів Ради директорів корпоратизованих підприємств, зокрема через надання їм акцій. На Україні на перших порах гостро не вистачатиме висококваліфікованих управлінців, отож без значних заохочень тут не обійтись, надто на тих підприємствах, які мають високу потенційну вартість у приватизаційних проектах. Вищий ешелон управлінців по-

требує такого стимулювання, яке гарантувало б максимізацію вартості активів та їхню успішну реалізацію суспільством через приватизацію.

Крім того, менеджери всіх рівнів мають пройти підготовчі курси, щоб якнайшвидше набути навиків управління людськими, матеріальними та фінансовими ресурсами в умовах ринку. Тобто перейти від Адама Сміта до систем “Точно в строк” та “Комплексне управління якістю”. Наприклад, мало хто з менеджерів має хоч якийсь досвід прийняття рішень про інвестиції. Навіть в Угорщині лише 1/5 інвестиційних рішень, що впливали на благополуччя підприємств, приймалися їхніми менеджерами (Economist, 1991). У багатьох менеджерів сформувався суто виробничий, інженерний підхід до справи, а не підхід бізнесмена, творця капіталу. На Україні ринкового досвіду не має ніхто, оскільки самі такі відносини розглядалися за комунізму як “буржуазно-капіталістичні”. Отож коли 1989 року побудований у Києві антоновський АН-225 з радянським “спейс шатлом” на борту прибув до Парижа на аерокосмічну виставку, ніхто з радянського боку не подбав навіть про рекламну брошуру (Ukrainian Business Digest, 1990).

Через 5—10 років, після створення ринку цінних паперів та стабілізації ринкового середовища, з’явиться реальна можливість продати деякі з найбільших українських підприємств шляхом первинних відкритих аукціонів. Учасниками таких аукціонів могли б бути західні інвестори, українські покупці за готівку та власники ваучерів. А тим часом корпоратизація найбільших підприємств уже найближчим часом могла б створити мотивацію для тих управлінців вищого рівня, від яких залежить мінімізація управлінських витрат та забезпечення ефективності в рамках конкурентної ринкової системи.

8. ВИСНОВКИ

Головною відмінністю української приватизаційної політики від польської є те, що вона не передбачає створення 15—20 національних інвестиційних фондів, які б зберігали акції приватизованих компаній в інтересах громадян. Замість того приватизація здійснюватиметься кількома способами, включаючи викуп підприємств робітниками та взяття в оренду. Всі громадяни отримають приватизаційні ваучери, котрі можна буде використати для придбання акцій приватизованих компаній. Більший акцент зроблено на індивідуальному придбанні акцій за ваучери та готівку в одному ряду з іноземними інвесторами, щоб легше було встановити ринкову вартість активів. Фінансово-промислова структура, отже, створюватиметься іншим шляхом, ніж це робиться у Польщі через інвестиційні фонди. Такий шлях, правдоподібно, веде до менш справедливого розподілу активів, оскільки реальна можливість громадян брати участь в аукціонах і торгах є різною. Але не виключено, що ця система забезпечить досягнення більш швидких структурних змін в економіці.

Українські керівники підтвердили, що, як і в Польщі та інших країнах Східної Європи, першими об’єктами приватизації у них мають стати тисячі малих підприємств, придбані як окремими особами, так і товариствами. Хоча ми й згодні загалом із цим підходом до приватизації — методом “знизу вгору”, гадаємо, він повинен поєднуватися з методом “згори вниз”, тобто методом корпоратизації.

Як і в Польщі, на Україні багато найбільших державних підприємств є надто великі й монополістичні, усі вони потребують реструктуризації у конкурентні, життєздатні ділові одиниці. Це можна здійснити як складову частину корпоратизаційного процесу, підготувавши компанії до можливої приватизації. Тим часом інфраструктура ринку капіталів

устигне розвинути до такої міри, що чимало з цих підприємств можна буде приватизувати через первинні публічні аукціони. І нарешті, щоб уникнути тиску політичної кон'юнктури впродовж 10 років, було б бажано обґрунтувати й затвердити чітку програму поетапної приватизації на весь цей період.

Австралія
З англійської переклав
Олександр Білоцерківець

БІБЛЮГРАФІЯ

Allen P. Corporatisation: The NSW Experience. // *Economic Papers*. — 1989. — Vol. 8. — No. 3. — Pp. 34—43.

Baker G. P., Jensen M. C. and K. J. Murphy. Compensation and Incentives: Practice v Theory. // *Journal of Finance*. — 1988. — Vol. XLIII. — No. 3.

Caves R. E. Lessons from Privatization in Britain. // *Journal of Economic Behaviour and Organization*. — 1990. — Vol. 13. — Pp. 145—169.

Department of the Treasury (1990), Financial Monitoring of Business Enterprises: An Economic Framework. // *Treasury Economic Paper*. — No. 14 (Canberra: AGPS).

Economist (1991a), "Catch-22". A Survey of Eastern Europe. — September 21. — P. 9.

Economist (1991a), "Too many firms, too few buyers". A Survey of Eastern Europe. — September 21. — Pp. 14—18.

Economist (1991c), "Voucher Power". A Survey of Eastern Europe. — September 21. — Pp. 18—20.

Fairlamb D. The privatising of Eastern Europe. // *Institutional Investor*. — 1990. — April. — Pp. 35—40.

Feige E. Perestroika and Socialist Privatization: What is to Be Done? And How? // *Comparative Economic Studies*. — 1990. — Vol. 32. — No. 3. — Pp. 1—81.

Government of Victoria (1991), Corporatisation of Government Business Enterprises, Policy Discussion Paper. — Melbourne.

Goodman J. B. and G. W. Loveman. Does Privatization Serve the Public Interest? // *Harvard Business Review*. — 1991. — Nov.—Dec. — Pp. 26—38.

Hansmann H. When Does Worker Ownership Work? ESOPs, Law Firms, Codetermination and Economic Democracy. // *Yale Law Journal*. — 1990. — Vol. 99. — No. 8. — Pp. 1749—1816.

Hofheinz P. Russia Starts All Over Again. // *Fortune*. — 1992. — January 13. — Pp. 42—43.

Hunter H. Overview. // *I. S. Koropecki (ed.)*. The Ukraine within the USSR. — New York; Praeger, 1977. — Pp. 3—12.

Jensen M. C. and W. H. Meckling. Theory of the Firm: Managerial Behaviour, Agency Costs and Ownership Structure. // *Journal of Financial Economics*. — 1976. — Vol. 3. — Pp. 305—360.

Lawriwsky M. Corporate Structure and Performance. — London, Croom Helm, New York, St Martins Press, 1984.

Lipton D. and J. Sachs. Creating a Market Economy in Eastern Europe: The Case of Poland. // *BPEA* 1:1990. — Pp. 75—147.

Lipton D. and J. Sachs. Privatization in Eastern Europe: The Case of Poland. // *BPEA*, 2:1990. — Pp. 293—341.

MacAvoy P. W. and G. S. McIsaac. The Performance and Management of United States Federal Government Corporations. // *P. MacAvoy, W. Stanbury, G. Yarrow and R. Zeckhauser (eds.)*. Privatization

and State Owned Enterprises. — Boston, Kluwer Academic Press, 1989. — Pp. 77–135.

McCathie A. Model for privatising USSR. // *The Australian*. — 1991. — Sept. 16. — P. 14.

McKinlay P. Corporatisation: The Solution for State Owned Enterprise? — Victoria University Press for the Institute of Policy Studies. — Wellington, 1987.

Murphy K. J. The Control and Performance of State-Owned Enterprises: Comment. // *P. MacAvoy, W. Stanbury, G. Yarrow and R. Zeckhauser (eds.)*. Privatization and State Owned Enterprises. — Boston, Kluwer Academic Press, 1989. — Pp. 7–57.

Nicholls D. Corporatisation. // *Economic Papers*. — 1989. — Vol. 8. — No. 3. — Pp. 27–33.

Okolicsanyi K. The Debate over Economic “Shock Therapy”. // Report on Eastern Europe. — 1991. — Vol. 2. — No. 2. — Pp. 11–13.

Rothwell N. Ukraine unites in rush to taste fruits of freedom. // *The Australian*. — 1991. — Dec. 24. — P. 7.

Rowthorn B. The Thatcher Revolution. // *Economic Papers*. — 1989. — Vol. 8. — No. 2. — June. — Pp. 1–22.

Sachs J. and D. Lipton. Poland’s Economic Reform. // *Foreign Affairs*. — 1990. — Vol. 69. — No. 3. — Summer. — Pp. 47–66.

Sachs J. Accelerating Privatization in Eastern Europe: the Case of Poland; paper presented at the World Bank Annual Conference on Development Economics. — Washington, 1991. — April.

Serbin S. M., Nehoda B. A. and Sokhatsky O. M. Overview and Methodological Recommendations Regarding the Formation of the Elements of a Market Infrastructure. — Ternopil, Ternopil Council of National Deputies and Ternopil Institute of National Economics, 1991.

Thomson S. and M. Wright. Management Buy-Outs: Debt, Equity and Agency Cost Implications. // *Managerial and Decision Economics*. — 1991. — Vol. 12. — Pp. 15–26. *Ukrainian Business Digest (1990a)*, “Cold War End Brings New Problems, Opportunities: An Antonov-Boeing Alliance?” — December. — P. 9.

Ukrainian Business Digest (1990b), “Harvard Puts Ukraine’s Economic Strategy to the Test: Little Sympathy For Cautious Approach”. — December. — P. 10.

Ukrainian Business Digest (1991), “Minerals of Ukraine: Over-exploited or Under-invested?” — February. — Pp. 6–12.

Vickers J. and G. Yarrow. Privatization in Britain. // *P. MacAvoy, W. Stanbury, G. Yarrow and R. Zeckhauser (eds.)*. Privatization and State Owned Enterprises. — Boston, Kluwer Academic Press, 1989. — Pp. 7–57.

Vining A. Performance Measures. // *Economic Papers*. — 1989. — Vol. 8. — No. 3. — Pp. 13–19.

Watts R. Corporate Financial Statements: A Product of Market and Political Processes. // *Australian Journal of Management*. — 1978. — April. — Pp. 53–75.

Wiles P. Comparison with some alternatives. // *I. S. Koropecki (ed.)*. Ukraine within the USSR. — New York; Praeger, 1977. — Pp. 300–312.

Wright M., Thompson S. and K. Robbie. The Role of Management and Employee Buy-outs in Privatisation: An International Perspective. // *Occasional Paper*. — 18. — Nottingham, CMBOR, 1989a.

Wright M., Thompson S. and K. Robbie. Ownership Buy-outs from the Public Sector: Ownership Forms and Incentive Issues. // *Occasional Paper*. — 20. — Nottingham, CMBOR, 1989a.

Zeckhauser R. J. and M. Horn. The Control and Performance of State-Owned Enterprises. // *P. MacAvoy, W. Stanbury, G. Yarrow and R. Zeckhauser (eds.)*. Privatization and State Owned Enterprises. — Boston, Kluwer Academic Press, 1989. — Pp. 7–57.

Іван РОЗПУТЕНКО

БАГАТІ ТЕЖ БУВАЮТЬ БІДНЯКАМИ

Про радянські міфи і справжній потенціал української економіки

Протягом усіх років існування радянської імперії (навіть у роки нової економічної політики) існував лише один шлях формування системи управління державними підприємствами: згори вниз, тобто спочатку система моделювалася московським партійним керівництвом і урядом, а потім реалізовувалась від верхівки до основ — підприємств і організацій. Причому вибір траєкторії руху, зумовлений у кожний історичний момент існуючим принципом управління — галузевим чи територіальним, — практично не мав ніякого значення. І в першому, і в другому випадках початковий і кінцевий етапи формування системи управління були одні і ті ж. При цьому незмінною лишалась роль республіканського керівництва і всіх підприємств та організацій — беззаперечних виконавців, яким у наказовому порядку нав'язувалася та чи інша структура управління.

Державний суверенітет України диктує необхідність рішуче відмовитися від традиційних підходів до формування системи управління. Альтернативою є створення системи управління як процесу, котрий містить у собі дві рівноцінні складові.

Перша з них полягає у наданні державним, кооперативним, орендним, акціонерним та іншим підприємствам і організаціям права створювати асоціації, спілки, об'єднання і т. д., тобто формувати необхідні органи господарського управління, координації й інформаційного обслуговування. Винятковою прерогативою підприємства має бути визначення структури і функцій своїх органів управління, формування спільних фінансових фондів і встановлення порядку їхнього використання, розробка і реалізація фінансової, науково-технічної, інвестиційної політики.

Друга складова стосується суверенного права України самостійно формувати власний господарський механізм. Монополія на владу і на управління економічними процесами тривалий час були і до останнього часу лишались прерогативою Москви. Скажімо, 90 відсотків господарства України було безпосередньо підпорядковано центру. Республіка не тільки не управляла цією частиною, але навіть не знала, скільки чого і як виробляється. Решта 10 відсотків складала незначну кількість сукупного суспільного продукту, котрий теж з допомогою так званих економічних важелів “вимивався” з республіки і потім перерозподілявся між “братніми” і не зовсім такими республіками та деякими національно-визвольними рухами Латинської Америки, Африки, Південно-Східної Азії тощо.

Центр на свій розсуд виділяв Україні сировину, обладнання, предмети споживання. У республіки лишалося право тільки просити, щоб дали якомога більше. Україна зобов'язана була платити центру натуру, розмір якої встановлювала Москва. Знову ж таки за республікою залишалося право просити, щоб забирали менше.

Окрім виплат натурою, центр вимагав і грошових поборів. Він встановлював розмір бюджету республіки і вказував структуру доходів і видатків.

Москва свавільно встановлювала ціни на продукцію, що ввозиться і вивозиться з України, по суті забороняла республіці мати прямі зв'язки з іноземними державами. Валютний же прибуток забирала собі і потім довільно розподіляла його.

Центр мав право адміністративним шляхом вказувати не тільки скільки і чого виробляти, але й як організувати виробництво, як оплачувати працю і т. д.

Центр мав монопольне право розпоряджатися природними багатствами і трудовими ресурсами республіки. У його компетенції повністю були питання міграції населення.

Після проголошення Верховною Радою України Акту незалежності ситуація почала змінюватися, хоча й занадто повільно. Парафіюваний українським парламентом у листопаді минулого року Договір про економічну співдружність був ледве прихованою спробою реанімувати імперію — Союз РСР. У ньому містилися прямі обмеження прав республік, двозначності, нерідко одна стаття суперечила іншій. Приміром, у статті 40-й ідеться про верховенство законодавчих актів держав — членів економічного співтовариства, а стаття 42-а визнає пріоритет Договору, угод і нормативних актів співтовариства. Економічний договір був фактично політичним. Чому ж Верховна Рада України парафіювала його?

До об'єктивних причин треба віднести існування впродовж десятиліть виплеканого компартією так званого єдиного народногосподарського комплексу, який і нині гіпнотизуюче діє на державні структури в економіці, які в абсолютній більшості складаються з учорашньої номенклатури. Сюди ж слід віднести й ідеологічні шаблони. Російський націоналізм насаджував думку про економічну доцільність існування Союзу, хоча час від часу натякав на те, що Росія годує решту республік.

Серед суб'єктивних причин — неспроможність Кабінету міністрів України, що звик управляти командно-адміністративними методами, перебудуватися на ринкове мислення і відповідне керівництво. Не слід скидати з рахунку і постійний тиск з боку Москви.

Підписання Договору потрібне було для того, щоб, по-перше, заспокоїти ряд екстремістськи настроєних щодо України російських політиків; по-друге, дати надію працівникам підприємств, які пов'язані поставками з Росією та іншими колишніми республіками. Хоча, фактично, підписання Договору нічого не дало: підприємства як не виконували своїх зобов'язань, так і не збираються їх виконувати. Щоправда, до більшості українських підприємств це стосується меншою мірою. Скажімо, за перше півріччя 1991 року наша республіка поставила м'яса і м'ясопродуктів 65 відсотків від річного обсягу, молока й молочних продуктів — 40,5 відсотка.

Україна є основним постачальником солі. Торік в інші республіки колишнього Союзу передбачалося поставити її 1 мільйон 22 тисячі тонн. Але тільки за першу половину року українські підприємства продали 1 мільйон 984 тисячі тонн. З деяких повідомлень випливає, що Росія реекспортує нашу сіль. Поставлено було також багато продукції, що не передбачалась урядовою угодою: макаронних виробів — 3510 тонн, кондитерських виробів — 28 816 тонн, дріжджів — 8677 тонн, рибних консервів — 94 952 туби, вина виноградного — 60 115 декалітрів, сигарет і цигарок — 145 мільйонів штук, нетканих матеріалів — 5911 тисяч метрів, брезенту — 3426 тисяч метрів і т. д.

Табл. 1.

Обсяги взаємних поставок товарів народного споживання із країнами, що входили до складу СРСР, згідно з міжурядовими угодами на 1991 рік (у цінах 1990 р., млн. крб.).

Країни	Ввезення в Україну	Вивезення з України
Росія	5500	6200
Білорусь	770	370
Узбекистан	191	782
Казахстан	67	668
Грузія	343	330
Азербайджан	384	404
Литва	255	118
Молдова	400	190
Латвія	290	122
Киргизстан	95	135
Таджикистан	60	148
Вірменія	390	309
Туркменія	30	159
Естонія	125	95
Всього	8900	10 030

Табл. 2.

Товарна структура взаємних поставок товарів народного споживання з країнами, що входили до складу СРСР, згідно з міжурядовими угодами на 1991 рік (у цінах 1990 р., млн. крб.).

Найменування товарів	Ввезення в Україну	Вивезення з України
Продовольчі товари	374	4615
Тканини	3480	737
Одяг	266	317
Взуття	37	136
Галантерея	914	350
Культтовари	442	482
Спорттовари	1214	741
Ювелірні вироби	1015	710
Інші товари	332	62
Всього	8900	10 030

Навіть імперська офіційна статистика, znana із своєї упередженості, підтверджує, що Україна має достатньо ресурсів для продукування товарів широкого вжитку. (Див. таблицю 3).

Табл. 3.

Джерела забезпечення потреб союзних республік у товарах народного споживання в 1987 році (без лісових і будівельних матеріалів) у процентах від ринкових фондів).

Країни	Ресурси власного виробництва	Завезено продукції всього	В тому числі по імпорту
Росія	73	27	10
Україна	77	23	6
Білорусь	71	29	9
Узбекистан	51	49	9
Казахстан	60	40	9
Грузія	48	52	12
Азербайджан	39	61	12
Литва	68	32	10
Молдова	57	43	8
Латвія	70	30	8
Киргизстан	54	46	15
Таджикистан	52	48	11
Вірменія	45	55	12
Туркменія	32	68	13
Естонія	54	46	9

Якщо розглядати сьогоденну реальність, а вона поки що полягає в скороченні виробництва, у збільшенні відсотка невиконання договірних зобов'язань, то неважко зрозуміти, що ці проблеми зачіпають не лише окремо взятий політичний чи економічний аспект, а всю гаму відносин, яку можна коротко визначити як неоколоніалізм. В економічній площині це означає насильницьке нав'язування зв'язків, що ніколи не були взаємовигідними, ефективними. Тим часом прихильники "єдиної і неділимої" досі прагнуть довести, що Україна неспроможна витягти весь тягар структурних змін у промисловості, натякаючи на значну прив'язаність української індустрії до російської нафти, газу, лісодеревини. Більше того, з'являються підрахунки, згідно з якими Україна має незначні частки промислової та сільськогосподарської продукції щодо колишніх загальносоюзних обсягів її виробництва. Висновок робиться такий: Україна повністю вичерпала свої ресурси, особливо паливно-енергетичні, і не зможе самостійно функціонувати.

Згідно з даними Академії наук України, наведеними в липневому експертному висновку (1991 р.) "Економічні розрахунки та правові висновки щодо входження України до Союзу на умовах, визначених проектом Договору про Союз Суверенних Держав", ситуація така: (див. таблицю 4).

У рамках міжреспубліканського обміну з України вивозилися графіт, каолін, самородна сірка, ртуть, бентонітові і вогнетривкі глини, кухонна сіль, високоякісна флюсова сировина, безхлорні калійні добрива, скляні піски, перліт, природний облицьовувальний і будівельний камінь і т. д.

Табл. 4.

Задоволення потреб України власною мінеральною сировиною та паливом (1990 р., у процентах).

Найменування сировини	Відсоток задоволення
Графіт	700
Коалін первинний	400
Ртуть	250
Бром	250
Сірка самородна	200
Марганцеві руди	175
Скляна сировина	167
Сіль кухонна	150
Мінеральні фарби	150
Залізні руди	140
Титанові руди	140
Камінь будівельний	116
Формовочні матеріали	112
Каолін вторинний	112
Флюсова сировина	110
Динасова сировина	108
Вогнетривкі глини	106
Гіпс	106
Цементна сировина	100
Вугілля	95
Доломіт	70
Бентонітові глини	45—50
Газ природний	22
Польовшпатові сировина	16
Солі калійні	11—12
Нафта	8
Магnezит	0
Глиноземна сировина	0
Апатит, фосфорит	0
Плавиківий шпат	0

До останнього часу Україна поставляла союзним республікам за вказівкою центру кам'яне вугілля, залізну руду, чавун, сталь, прокат чорних металів, металургійне та гірничо-шахтне обладнання, турбіни, трактори, екскаватори, тепловози, олію, цукор і т. д. На першому місці щодо споживання українського вугілля стояла Росія, друге місце в споживанні кам'яного вугілля належало республікам Прибалтики. Україні не вистачає коксівного вугілля, щоб виробляти чавун та сталь, що їх потім споживають усі ті ж "братні" республіки.

Що ж стосується розвитку вугільної промисловості, то в Україні є всі необхідні ресурси. На її території є три вугільні басейни: Донецький, Львівсько-Волинський і Дніпровський. Поклади бурого вугілля є у Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській, Закарпатській, Чернівецькій, Харківській, Дніпропетровській, Кіровоградській областях. Балансові запаси вугілля на 1989 рік склали понад 50 мільярдів тонн. Це близько 18 відсотків від розвіданих у решті держав колишнього СРСР. Головним чином вони зосереджені у Донецькому (93,4 відсотка), Львівсько-Волинському (1,9), Дніпровському (4,7) басейнах. До того ж запаси коксівного вугілля визначені в розмірі 17,2 мільярда тонн (майже 35 відсотків). Частка України в загальноімперському обсягу видобутку вугілля складала 25,7 відсотка, з коксу — 37, а з антрацитів — 65. Запаси вугілля, придатні для відкритого освоєння, складають 1,1 мільярда тонн (2,2 відсотка) і зосереджені головним чином у Дніпровському, а також у Ново-Дмитрівському і Сула-Удайському басейнах.

За сучасного стану розробки наявних родовищ і рівня видобутку вугілля (1989 року видобували 180,2 мільйона тонн) його вистачить більше ніж на 270 років (див. таблицю 5).

Табл. 5.
Видобуток вугілля в Україні (млн. тонн).

Роки	1980	1985	1986	1987	1988	1989
Вугілля всього	197,1	189,0	193,1	192,0	191,7	180,2
в тому числі:						
кам'яне	188,2	180,5	184,0	182,7	181,8	170,2
буре	8,9	8,5	9,1	9,3	9,9	10,0

У розрахунку на душу населення видобуток вугілля в Україні склав у 1989 році 3478 кілограмів, у той час як цей показник по СРСР дорівнював 2304 кілограми, у США — 3585, ФРН — 3270, Франції — 239, Італії — 24.

Але, маючи значні вугільні ресурси, Україна повинна вирішити ряд серйозних проблем. Насамперед необхідно технічно переоснастити вугільну галузь, провести реконструкцію шахт Донбасу, освоїти нові технології для вибирання тонких викидонебезпечних пластів і безлюдного видобутку вугілля, розширити й удосконалити способи його збагачення, подолати відставання і диспропорції у розвитку основних, допоміжних, обслуговуючих виробництв та охорони навколишнього середовища.

За експертними оцінками українських учених видобуток вугілля в перспективі повинен забезпечуватися за допомогою концентрації виробництва (укрупнення шахт, збільшення їх виробничих потужностей), підвищення інтенсифікації виробництва. Передбачається, що у 2010 році видобуватиметься приблизно 170—178 мільйона тонн.

1985 року шахтний фонд республіки складався з 303 шахт як технічних одиниць. Із них 41 шахта була введена в експлуатацію понад 50 років тому; 165 шахт працювали на глибині понад 600 метрів, 107 — розробляли пласти, що містять потенційну небезпеку раптових викидів; 79 — мали температуру вугілля вище встановлених норм; 184 — не реконструювалися понад 20 років, 54 — видобували за рік, менше 300 тисяч тонн вугілля.

Оскільки на Україну припадає значний відсоток загальносоюзного видобутку залізних руд, республіка забезпечує ними всі металургійні заводи півдня, заходу і центру європейської частини колишнього СРСР (див. таблицю 6).

Табл. 6.
Частка України в експорті Союзом продукції у 1990 р. (у відсотках).

Найменування продукції	Відсоток
Залізна руда	95
Кам'яне вугілля	65
Чавун	75
Прокат чорних металів	70
Електроенергія	75
Сталеві труби	40
Ковальсько-пресове обладнання	75
Цукор-пісок	65

Із 64 видів продукції, які експортував СРСР, 46 вироблялося в Україні. Експортна спеціалізація України склалася по залізних рудах (країни Східної Європи, 33—35 мільйонів тонн на рік), марганцево-рудній продукції (концентрат і феросплави), по вугіллю (11—13 мільйонів тонн на рік). Експортувалася також продукція нафто-, газопереробки.

Послугуючись відомостями про міжнародні ціни на експортні види продукції, яка виробляється в Україні, можна приблизно оцінити щорічні можливі валютні надходження. Отже, по марганцевій руді — близько 10 мільярдів доларів, залізній руді — 5, сталі — 6—8, електроенергії — 3, сірці — 1—2, цукру — 5, рослинній олії — 1 мільярд доларів і т. д. Навмисне не наводжу ймовірні результати від експорту продукції машинобудування, електротехнічної, радіотехнічної й радіоелектронної промисловості, оскільки ці галузі потребують нагальної технічної реконструкції відповідно з тенденціями розвитку науково-технічної думки і ринку. Внутрішні ціни на залізну та марганцеву руду, кокс і продукти їхньої переробки, тобто сталь, прокат, труби, у 1,5—2 рази нижчі світових. Тож лише від експорту сировинних продуктів і продуктів первинної переробки Україна матиме близько 30 мільярдів доларів. Україна може мати достатньо валютних надходжень, щоб покрити кредити, необхідні для модернізації старих і створення нових наукомістких і ресурсощадних підприємств.

З інших республік, крім нафти і газу, надходить сировина, що містить у собі фосфор (апатитовий концентрат, фосфорне борошно), плавиковий шпат, хлорні, калійні добрива, польошпатову сировину, магнезит, азбест; окремі сорти бентонітових глин. По імпорту надходять боксити (близько 3 мільйонів тонн на рік), сировина для кольорової металургії, плавиковий шпат, магнезит. Скажімо, Дніпровський алюмінієвий завод працює на довізних бокситах, щоб потім поділитися готивим прокатом алюмінію з Білоруссю, Азербайджаном, Литвою, Молдовою тощо. Така ж ситуація і з іншими металами. Цинкова промисловість України теж потребує довізної сировини — відповідні концентрати надходять з Північного Кавказу, Уралу і навіть з Приморського краю. По суті цинк стає золотим.

Україна виробляє металу більше, ніж споживає. Наприклад, власне виробництво готового прокату чорних металів у 1990 році (38,6 мільйона тонн) у 1,5 раза перевищило споживання (25,4 мільйона тонн). При цьому співвідношення вивезення і ввезення продукції чорної металургії становило 2,8. Витрати на виробництво металу значно перевищують прибутки, які республіка одержує від його реалізації в інших республіках. Ми витрачаємо великі кошти на виробництво основи основ індустрії — металу, і маємо від того збитки. Що ж це за господарювання таке? Таж виробництво металу потребує не лише сировини, а й величезної кількості енергоресурсів (бензину, вугілля, газу, води), а крім того, екологічно небезпечне. Під час передвиборних дебатів нинішній Президент України Леонід Кравчук заявив, що на виробництво 18 мільйонів тонн труб, які замовляє Росія для нафтопроводів, іде третя частина одержуваної звідти нафти. А ще з українського металу в тій же Росії виробляють різні машини, в тому числі і сільськогосподарські, продають їх нашій країні за високими цінами, а ми з допомогою тих машин виробуємо врожай і вивозимо його за безцінь за межі України.

Позаторік Україна одержала з інших республік тодішнього Союзу 90 мільярдів кубометрів природного газу, понад 54 мільйони тонн нафти при власному видобутку відповідно — 28,1 мільярда кубометрів і 5,3 мільйона тонн. Таким чином, забезпеченість України за існуючої досі колоніальної структури виробництва власними ресурсами становить: газом — 22 відсотки, нафтою — 8. У перспективі (2005—2010 роки) видобуток природного газу в Україні за прогнозними оцінками знизиться до 17 мільярдів кубометрів, а нафти — до 2—3 мільйонів тонн. Остання цифра викликає сумніви. Хоча основні розвідані джерела нафти й вичерпані в Україні, але геологічна розвідка знайшла ще цілий ряд нафтових родовищ, у тому числі і на шельфі Чорноморського узбережжя поблизу Криму.

Згідно з даними на 1986 рік, Україна має нафти і конденсату, цілком придатних для видобутку, 238,1 мільйона тонн (див. таблицю 7).

Табл. 7.

Видобуток нафти в Україні (млн. тонн).

Роки	1980	1985	1986	1987	1990
Видобуток	10,7	8,4	8,1	8,0	7,8

Отже, Україна повинна обрати свій шлях розвитку, зумовлений її мінерально-сировинними, економічними і географічними особливостями. Так, питання про поставки нафти та газу в Україну треба розглядати разом з проблемою трансконтинентальних нафто-, газопроводів, що всі проходять через територію нашої держави із Сибіру в Східну і Західну Європу. Нині постачання України газом і нафтою здійснюється в основному з цих же магістралей, і експлуатується їх на території республіки значна кількість. Обслуговування провадиться українським персоналом, а управління — централізоване, тобто екстериторіальне, що є порушенням державного суверенітету України. Тут необхідно скористатися існуючими прецедентами. Наприклад, нафтопроводи через територію Сирії та її середземноморські порти з Іраку й Саудівської Аравії експлуатуються сирійським персоналом. Усі витрати Сирії відшкодовуються тою ж таки нафтою, цілком покривають її потреби в паливі і дозволяють експортувати власну нафту.

Або ж, скажімо, Словаччина і Чехія за споруджені на їхній території нафто- і газопроводи одержують таку кількість нафтопродуктів, яка повністю задовольняє їхні потреби. Звичайно, потреби України значно більші, але й протяглість нафтових і газових магістралей по її території набагато більша, витрати на наявні й можливі збитки також величезні і потребують рівнозначної компенсації. Це й розв'язуватиме проблему постачання України нафтою і газом.

Але це не все. Плата нам належить і за лінії електропередач, і за користування залізницями, автомобільно-шляховими лініями сполучень, повітряними коридорами, морськими портами тощо.

1990 року в Україні було вироблено 298,4 мільярда кВт/годин електроенергії, у тому числі: на атомних електростанціях — 76,1 (25,5 відсотка), на теплових — 201,7 (67,6) та гідроелектростанціях — 10,7 (3,6). З інших регіонів колишнього СРСР одержано 8,8 мільярда кВт/годин, а відправлено туди 36,6 мільярда кВт/годин. То ж кому потрібно було таке нарощування виробництва електроенергії, щоб валуту за неї отримувала Москва?

Україна постійно відчуває дефіцит лісових ресурсів, обсяг щорічного споживання яких становить близько 36 — 38 мільйонів кубометрів, бо власними лісовими ресурсами Україна забезпечує себе тільки на 38 — 40 відсотків. За таких умов у республіці слід виробляти деревину і целюлозу відповідно до потреби і не ставити підприємства у цілковиту залежність від поставок. Франція, наприклад, споживає стільки ж деревини, скільки й Україна, але виробляє 2,2 мільйона тонн целюлози і деревної маси, тоді як Україна лише 0,15 мільйона тонн.

Наведу деякі цифри за 1988 рік, коли деревообробна промисловість була підпорядкована союзному міністерству. В Європі на душу населення вироблялося в середньому 96,6 кілограма паперу і картону, зокрема у ФРН — 174,2, Франції — 113,2, Чехо-Словаччині — 80,6, Угорщині — 50,5, Польщі — 38, СРСР — 37,9, а в Україні — 17,6 кілограма. Порівняймо з Канадою — 637,6, США — 283,1, Японією — 201 кілограм.

Зайве пояснювати, що наведені відомості стосуються деформованої існуючої структури економіки, колоніального її стану, коли управління господарськими процесами зводилося до виконання адміністративної команди: "Давай!", проблеми ж соціального розвитку, захисту навколишнього середовища залишалися в ембріональному стані. Так само очевидно, що шлях до нормальної, ринкової економіки, на який ми тільки почали ставати, буде важким і довгим. Але вибору у нас немає. Треба наздоганяти світ, ставати цивілізованою країною.

Арсен ЗІНЧЕНКО

ПОДІЛЬСЬКА СТОРІНКА ВІДРОДЖЕННЯ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ЦЕРКВИ

Яскравою сторінкою українського національного відродження 20-х років нинішнього століття було створення української національної Церкви. Заходи російської влади щодо нищення українського церковного життя розпочалися відразу після приєднання України до імперії. Здавалося, було досягнуто максимуму можливого: русифікаторський єпископат і зрусифіковане духівництво, неподільне панування російської мови у богослужінні, ретельно викоринювані народні традиції в церковному житті, повна заборона богослужбової літератури рідною мовою. Національний церковний пісенспів, народне малярство і традиції національної архітектури в храмових спорудах — усе підлягало забороні й мертвотному цензуруванню Синоду і його ієрархії.

Серед таких зодноманітнених провінцій неосяжного царства Російської Православної Церкви бачимо в другій половині XIX століття й Поділля. Уважніший, однак, погляд помітить, що панування чужого ладу в церковному житті краю в цей час не було неподільним. У глибинах народного світогляду й у церковно-обрядовому побуті простого люду, а особливо в середовищі бодай нечисленного, але реально сущого, національно-свідомого духівництва не вмирала потреба в побудові церковно-духовного життя на традиційно-національних засадах. Роман Анатолія Свидницького “Любо-рацькі” якраз і став своєрідним хуждожнім літописом національної

драми подільського духівництва того часу. Сам А. Свидницький знайшов для себе вихід у плідній науково-етнографічній роботі, у підготовці для недільних шкіл підручника українською мовою “Свята історійка з катехизисом”. Духівництво Поділля дало цілу плеяду краєзнавців: М. Симашкевич, Є. Сіцинський, М. Орловський, М. Яворовський. Написана під майстерним керівництвом Євтима Сіцинського праця “Приходи і церкви Подольської єпархії (Кам’янець-Подільський, 1901)” має й досі вагу неоціненної історико-етнографічної та церковної енциклопедії краю. Є. Сіцинський уважно збирав народні перекази, з’ясовував їхні корені в історії краю. Чимало спостережень знаходимо в цій праці і стосовно народних традицій в церковному житті, в пошануванні святих тощо.

Кращі представники духівництва, усвідомивши своє синівське покликання, стали духовними наставниками народу не лише за саном, але й за характером діяльності. Серед них теплого слова заслуговує подільський архієпископ Парфеній Левицький, який своїм прикладом і авторитетом запроваджував рідну мову в церковну проповідь. Є. Сіцинський і П. Левицький зробили чимало й у справі перекладу українською мовою Св. Письма. Але засилля російщини в духовних училищах і семінаріях, переважання обивательських настроїв у середовищі провінційного духівництва, навіть українського з походження, при-

значення на Україну єпископами осіб не лише байдужих, а й просто ворожих до всього українського значно утруднювало в умовах Російської імперії запровадження української мови в саме богослужіння. Це було важко робити навіть в умовах незалежної Української держави 1918 — 1920 рр. Але в цей час українське суспільство сформулювало розуміння необхідності творення національної, незалежної від Москви Церкви. Розгорнулася активна діяльність духовної й світської інтелігенції в реалізації цих прагнень. На Поділлі осередком визвольного церковного руху на певний час став Кам'янець, особливо ж заснований восени 1918 р. Український університет з богословським факультетом. Тут викладали історики й богослови І. Любарський, М. Васильківський, Й. Оксіюк, архієпископ О. Дородниця, протоієрей Є. Сіцинський. Деканом факультету було обрано проф. В. Біднова. При факультеті було створено комісію для перекладу церковних богослужбових книг українською мовою. Є. Сіцинський і В. Біднов увійшли також до складу створеної в уряді Директорії УНР Ради Міністерства ісповідань.

Завважимо, що 1 січня 1919 р. уряд УНР проголосив автокефалію Української Православної Церкви. У Кам'янці діяло Кирило-Мефодіївське братство. У справі відродження національної Церкви тут активно працював і протоієрей Василь Липківський. Члени Кирило-Мефодіївського товариства утворили першу в Кам'янці українську парафію. Єпископ Російської Православної Церкви Пимен Пегов чинив запеклий спротив українізації Церкви на Поділлі. У листопаді 1919 р. він видав наказ про заборону священнослужіння протоієреєві Василеві Липківському і священику М. Крамаренку за те, що вони “отложились от московского патриарха, признав автокефальность Украинской Церкви” та “вступили в число членов Кирило-Мефодиевского братства, агитировавшего против православной русской иерархии”. Така ж заборона була вчинена й щодо про-

тоієрея Є. Сіцинського. У відповідь на це міністр ісповідань І. Огієнко усунув Пимена від керування Подільською єпархією “за руйнування Української Автокефальної Церкви, за непослух законам Української Народної Республіки, за втручання в компетенцію цивільної влади і за агітацію на користь Денікіна”. 14

ва Директорії С. Петлюра затвердив усунення Пимена. Показово, що той же Пимен, який ревно захищав позиції старої Російської Церкви на Поділлі, ведучи боротьбу з національно свідомим українським духівництвом, згодом став ревно служити більшовикам, виступаючи проти УАПЦ, організовуючи прорежимні церковні організації — “Живу Церкву”, а згодом її продовження — Обновленську Церкву, виконуючи прямі доручення ГПУ.

Незважаючи на спротив російського духівництва, у квітні 1919 р. на базі українських парафій м. Києва була сформована Всеукраїнська православна Церковна Рада (ВПЦР) — вищий керівний орган національної Церкви. Її вплив поширився й на Поділлі. Про опір російського єпископату заснуванню українських парафій доповідав ВПЦРаді один з активних діячів українізації Церкви Павло Погорілко, який був настоятелем у с. Жолобах. Це була яскрава, різнобічно обдарована особистість, яка користувалася популярністю у довколишніх селян. Він провадив службу “фонетикою” (тобто старослов'янською мовою з українською вимовою), читав українською Євангеліє. Але листом від 8 грудня 1919 р. єпископ Пимен повідомив про позбавлення Погорілка права служити “за українізацію Церкви”. На парафію призначили іншого панотця, але селяни не визнали його, просили Погорілка служити далі, нехтуючи єпископською заборonoю. Одержавши повідомлення про те, що архієпископ Парфеній узяв під свій догляд українські парафії, Погорілко за згодою парафіян підпорядкував парафію ВПЦРаді і з того часу провадив властиво українські відправи. Спроба

Пимена знову призначити нового священика в Жолоби ще раз провалилася. Справа українізації Церкви набувала все більше прихильників. “В с. Жолоби прибуває багачко селянства з навколишніх сіл слухати відправи українською мовою. Взагалі, людність ставиться до українських відправ досить прихильно. Є спроби українізації парафій, але гальмує брак книжок”, — знаходимо в одному з тодішніх документів. Сам П. Погорілко згодом писав: “Боротьба за мову стала гаслом церковної революції на Україні, з одного боку, а неперушність слов’янської служби навіть в московській вимові, з другого. Перші церковні, мовити, революціонери на Україні не думали про релігійні реформи, їх вабила, скоріше, церковна минушина, яка була зв’язана з моментами відновлення самостійності Української Церкви... Українці побажали українізації Церкви, автокефалії, якою забезпечувались би їх вимоги і соборноправности, на якій вони могли базувати в протилежність централізму, який панував до того часу”. Серед перших, українізованих ще в 1919 р., була і парафія в с. Фурманівці на Кам’янецьчині”.

Чималий внесок в українізацію Церкви зробила й національно свідомо світська інтелігенція. Як правило, це були освічені люди, активні діячі “Просвіти”. І патріотизм, і освіченість, і просвітянська діяльність пізніше їм інкримінувалися в слідчих розправах ГПУ — НКВД. Протоколи допитів є досить специфічним джерелом, яке потребує відповідних методів прочитання, своєрідного “перекладу” з мови протоколів катівень на мову показань допитуваних. У числі таких в’язнів був і голова Подільської крайової церковної ради УАПЦ Юрій Машкевич. У протоколі його допиту читаємо: “Батько мій відмінно співав, що дало мені можливість познайомитися з українськими шовіністичними (!) піснями. Ці пісні захопили цілком і мене. Так зародився в мене націоналізм. В роки мого навчання в Одеській

гімназії шовінізм у мені розвинув український театр, який я часто відвідував. Особливо на мене в цьому напрямку впливали українські артисти Садовський, Саксаганський, Заньковецька та інші. Таким чином, зі шкільної лави в 1909 році я вийшов заражений націоналістично-шовіністичним духом. Прибувши до Вінниці в 1909 р., я потрапив у коло націоналістично настроєних діячів... особливо я зблизився з учителем І. Озерянським, головою “Просвіти” Богуславським, учителем Вахнянином і Тангаковським... При петлюрівщині і гетьманщині я брав активну участь в роботі місцевої “Просвіти”, де займав посаду члена правління, відав фінансовою частиною, типографією і книжковим магазином “Просвіти” (допит 10 січня 1934 р.). Серед усього цього нагромадження садистських перекручень особиста орієнтованість Ю. Машкевича окреслюється цілком чітко. “Мій політичний світогляд націонал-шовіністичного характеру склався в роки 1920 — 22-й мого перебування в с. Кирилівці, Звенигородського повіту, батьківщині Т. Г. Шевченка. Я в цей час був учителем Кирилівських середніх навчальних закладів: соціально-економічної школи (колишньої гімназії) і вчительської семінарії. Як учительський, так і учнівський склад цих навчальних закладів був з осіб націонал-шовіністичного світогляду... Нарешті, саме селянство “батьківщини” було теж в той час поглядів націоналістичних. Момент мого перебування в Кирилівці співпав з моментом українізації Церкви. Учительський актив, у тому числі й я, взяли участь в цій церковній організації...”, — так записав “свідчення” вінницького єпископа Української Церкви О. Червінського на допиті в ГПУ той же службіст.

Серед уповноважених ВПЦР на Поділлі були національно свідомі священики, вчителі, службовці, освічені селяни. “Бажаючи допомогти людності свого повіту в справі організації Української Православної Церкви, а саме: перевести з російської мови на украї-

нську, прошу дати мені повноваження на право проведення в життя Божественної літургії українською мовою”, — писав у заяві до ВПЦР один із таких уповноважених, учитель із с. Адамівки, Гайсинського повіту, Левко Чепелівський. “Я, Степан Вірник, є уповноважений Церковної Ради на Ямпільському, Брацлавському і суміжних повітах по організації церковних відправ українською мовою, здійсненню всенародної соборноправності в Церкві і скликанню в Києві 14 жовтня 1921 р. першого Всеукраїнського церковно-визвольного собору (з’їзду)”, — читаємо в іншому документі. “Розпочавши з власної ініціативи в наших парафіях відкривати службу Богу на живій українській мові за перекладом, ухваленим Всеукраїнською Церковною Радою, вважаємо за обов’язок довести до відома Церковної Ради, що селянство в своїй найбільш передовій і свідомій частині поставилося до цієї справи прихильно, — писали священники з Шаргородського району Афанасій Шумський та Євтихій Лапчинський у ВПЦР у травні 1921 р. — Констатуючи цей факт, покладаємо надію, що Церковна Рада вживе належних заходів, аби справа українізації Церкви поширилася в нашій окрузі і, зі свого боку, висловлюємо готовність допомогти Церковній Раді у цій справі. Просимо нас мати уповноваженими на район м. Шаргорода”.

Сільські громади жваво відгукувалися на заклик ініціаторів національної Церкви. Ще на початку липня 1920 р. в с. Четвертинівці, Гайсинського повіту, була заснована парафіальна Рада за зразком, схваленим Всеукраїнською Православною Церковною Радою. Місцевий священник поставився до цієї справи прихильно. 3 вересня 1920 р. церковна громада с. Великої Севастіанівки ухвалила заснувати українську парафію, а 11 вересня таку ж ухвалу винесла громада с. Краснопілки. Ініціатором організації української церковної громади в м. Липівці (Липовецький повіт входив до складу Київської губернії) був диякон соборної церкви Іван Квятковський. 27 вересня 1920 р.

відбулися загальні збори парафіян, на яких і була заснована українська парафія, схвалений статут, прийнятий ВПЦРадюю.

Щоправда, процес українізації парафій натрапляв на значні труднощі. Так, у с. Севастіанівці на Гайсинщині на перешкоді цьому став сам священник. “Місцевий панотець так навмисне погано відправляє службу по-українськи, що парафіяни не забажали надалі слухати української відправи. У Івангороді теж було засновано українську парафію, але там до цього часу по-українськи не правиться. У с. Краснопілці було кілька українських відправ, але місцевий панотець звернувся за порадою до вищої духовної влади, від якої одержав наказ про незаконність української парафіяльної Ради, яку пропонувано зліквідувати. Це й виконано і т. ч. до цього часу в Гайсинському повіті зараз залишається поки що одна парафія в Гайсині”, — відзначалося на засіданні ВПЦР 10 липня 1921 року. Цей запис засвідчує різний ступінь особистої готовності духовництва і громад відстоювати національну церкву й налагоджувати її життя.

Хоча в багатьох випадках перші кроки у справі організації українських парафій були настороженими й несміливими, церковний визвольний рух на Поділлі ставав щораз упевненішим. Прикладом такого зростання може бути зміна в настроях настоятеля Св. Миколаївської Церкви в м. Гайсині Миколи Борецького. Приклад цей знаменний тим, що у 1927 р. самого М. Борецького буде обрано митрополитом УАПЦеркви. “До нас на Поділля прибули чутки, що в Києві почався великий церковний рух, на підставі котрого Царгородський патріарх призначив нового митрополита Київського, Галицького і всієї України, — писав він у листі до В. Липківського від 4 лютого 1921 р., тобто вже після того, як на Гайсинщині заснувалися перші українські громади. — Позаяк ми по малих містах і селах ніяких певних відомостей про це не маєм, то я дуже зацікавлений тим, що зараз в Києві створюється, прошу

Вас, високошановний о. протоієрей, сповістити мене про всі київські духовні справи”. Але, одержавши інформацію листом від 23 лютого 1921 р., він пише, що “дуже замислився”. “Я цілком згоджуюся з тим, щоб наша українська Церква була “наша”, була “рідна”, згоджуюся з її автокефальністю, згоджуюся, щоб відродити старі церковні звичаї та обряди, згоджуюся з відокремленням Церкви від держави, але зркатися старої церковнослов’янської мови в тих межах, в яких пропонує наша ВПЦР і зркатись так рішуче, це, на мій погляд, шлях до великого заколоту, шлях до церковної анархії”. Очевидно, що цей лист фіксує тип особистості далеко не байдужої до національно-культурних проблем, але несміливої і непослідовної у їхній реалізації. “Нащо нам касувати святе слов’янське письмо, коли воно теж “наше” і наше рідне. Може, його варто потрохи замінити, але занехаяти “боговдохновенне” своїм власним, поки що вулишним, це, на мою думку, не годиться робити. Не Вам мені казати, яке слов’янське святе письмо надзвичайно гарне, яке класичне. А що ми взамін дамо народові — дитячий переклад?” — запитував М. Борецький, вбачаючи у запровадженні рідної мови у церковному богослужінні “шлях до заколоту, анархії, штунди, а найгірше — до унії”. Однак уже листом від 5 березня 1921 р. Микола Борецький повідомляв В. Липківського про те, що вислав 4300 крб. за Євангелії, Службу Божу, Шестопсалми і просив передати йому “всі церковні книжки, які тільки вийшли з друку”. Гайсинський настоятель дякував за довір’я бути уповноваженим ВПЦРади, але завважив, що згодиться на таку місію лише після того, як запровадить службу Божу українською мовою у своїй церкві. “Дуже боюсь заколоту взагалі і найбільше в своїй парафії, де до сього часу все було дуже тихо та дуже гарно”. Лист, написаний М. Борецьким наприкінці червня, сповнений настрою добре зробленої справи. “З першого дня Св. Трійці я розпочав у себе українську службу Божу, враження на парафіян та

громадян міста вона справила досить гарне”. Збори громади, які відбулися на Св. Петра (12 липня) ухвалили продовжувати службу українською мовою. М. Борецький тепер згодився взяти на себе уповноваження щодо українізації Церкви і порадив ВПЦР кількох людей, прихильних до цієї справи. “Позаяк до мене вже починають звертатися люди за порадою та богослужбовими книжками, — читаємо в листі, — то я прошу сповістити, чи не можна було б якнайшвидше одкрити в Гайсині філію по продажу церковних книжок”. Миколу Борецького було обрано делегатом першого Всеукраїнського церковного собору, який відбувся у жовтні 1921 р. На соборі його обрано єпископом УАПЦ для Гайсинщини.

Ініціатором відродження національної Церкви у м. Липівці був дякон соборної церкви Іван Квятковський. 27 вересня 1920 р. за почином інструктора ВПЦР Слепчика відбулися загальні збори парафіян, на яких у повітовому місті й була заснована українська парафія за статутом ВПЦРади. З від’їздом Слепчика з Липівця у зв’язку з призовом до військової служби справа українізації парафій на Липовеччині дещо сповільнилася. Тут на перших порах склалася перехідна ситуація: дякон читав ектенії і Св. Євангеліє українською мовою, ієреї “давали возгласи” по-старому, півча співала теж по-старому. “Ієреями, а також другими ворогами українізації поширюється думка, — писав І. Квятковський до ВПЦР, — що цією мовою лаються, а дякон її нахрапом по сьєєму почину вніс в церкву”. “Я завжди готовий всього себе віддати на олтар цієї великої святої ідеї, але при умовинах надання мені інструкторських уповноважень, а також для більшого успіху посвятити мене в сан священника, щоб я зараз же в церкві міг виступити з відповідною промовою, відправити подячний молебень і взагалі тут же на місцях показати велику перевагу молитви і служби Божої своєю рідною мовою”, — читаємо далі в його листі. Особливо активно процес організації українських

парафій на Липовеччині розгорнувся в 1921 р. У травні була українізована парафія в с. Чернявському, у червні — в Юлинцях, Тягуні, Кожанці, Очеретній, Андрушівці, у вересні — в Ситківцях, у липні — в с. Кам'янці, у листопаді — в с. Мервен, у січні 1922 р. в селах Олександрівка, Скитки, Попювці, у березні — в с. Романів Хутір.

Становлення Української Автокефальної Православної Церкви стало важливим чинником національного відродження. Але цей процес проходив у гостро драматичних колізіях. “Серед великого піднесення і радості одних, — відзначав митрополит Василь Липківський, — помітно було ворожі погляди, а то й вигуки других”. Формування українського єпископату і українських парафій було далеко не одностайним. Для рівня культурної й національної свідомості простолюду було показовим те, що поділ в громадах проходив не з причини соборного обрання єпископату Першим Всеукраїнським собором УАПЦ і набуття ними “благодати” покладанням рук ієреїв, обраних на собор, зовсім ні: “народ ділила головним чинном мова, тобто якою мовою мусить провадитися служба Бога: українською чи слов'янською. Коли між духівництвом ішов поділ на “тихонівців” (канонічних) і “самосвятів” (безблагодатних), то народ поділився на “українців” і “слов'ян”, тому і єпископів, і священників народ називає українськими або слов'янськими”. “Український народ, — гірко зауважував митрополит Липківський, — до того вже вправді спустився, що сам свою мову вважав мужицькою, негідною молитви і думав, що лише молитва слов'янською мовою приємна Богові”. Особливо ж це стосувалося жіноцтва: бабка на десяте село йде, щоб відправити панахиду по своєму небіжчикові або молебень слов'янською мовою, бо їй здається, що панахида або молебень українською мовою не так дійде до Бога” Митрополит наводив приклади такого ж ставлення до української мови і серед священства: священник з м. Липівця,

“дуже поважна і побожна людина”, приєднався було до УАПЦ, цілком погодившись зі способом висвяти митрополита, але ніяк не визнавав української відправи. Цей священник приїздив навіть до ВПЦР з проханням дозволити йому правити слов'янською, коли ж ВПЦР не погодилася, він відійшов від УАПЦ.

На початку 1921 р. перша українська парафія засновується й у центрі Подільської губернії — у Вінниці. Невдовзі всі п'ять парафій міста були українізовані. Першою з них була парафія при Казанському соборі. Справа почалася зі збору підписів ініціативною групою. Зібравши п'ятсот підписів і бажаючи дотримати чину, звернувшись до місцевого єпископа РПЦ Амвросія за благословенням. Але той “благословив” по-іншому, сказавши, що “українська мова є мова базарна, не годяща для користування в церкві, а тому він на таку справу благословення не дасть”. Звернення до місцевого ревкому про надання парафії храму показало, що цей орган влади фактично підіграє Амвросієві. Але наполегливістю й ретельною підготовкою вінницька українська громада зуміла здобути храм у користування. Півчі були підготовлені заздалегідь і службу почали вести українською мовою. Але значна частина духівництва з довколишніх приходів такої готовності спочатку не виявляла, висловлюючись дуже застережливо: “Коли б українці мали єпископів, то вони майже всі б перейшли до українського табору”. Але згодом, окрім вінницьких, до УАПЦ приєдналися й парафії з повіту: Івана Богослова у Вінницьких Хуторах, Покрови в с. Черепашинцях та інші. Вінниця стала центром автокефалії на Поділлі. Тут була резиденція архієпископа УАПЦ, діяла губернська церковна Рада УАПЦ. Вона розгорнула роботу в повітах через своїх уповноважених. На Всеукраїнському соборі в жовтні 1921 р. першим архієпископом УАПЦ для Поділля було обрано Івана Теодоровича. Після декількох років пастирської праці в краї він виїхав до Сполучених Штатів Америки, де очолив там-

тешню УАПЦ. За даними Подільської губернської церковної Ради на початок травня 1921 р. українські парафії були у Могилеві-Подільському, Кам'янці-Подільському (дві), Новій Ушиці, Вінниці, Бершаді, в с. Мазурівці, Літинського повіту, на Брацлавщині — усього більше десяти парафій. Але уже в наступному році їх налічувалося 74, у 1923 р. — 201, у тому числі у Вінницькому повіті — 58, Гайсинському — 52, Брацлавському — 48, Кам'янець-Подільському — 28, Ямпільському — 12, Летичівському — 1, Могилів-Подільському — 2. У Липовецькому повіті на 1921 р. налічувалося 21 парафія УАПЦ.

Але справа утворення національних церковних громад наштовхувалася на чималі перепони. Їх чинила ієрархія старої Російської Православної Церкви. Большевицька влада трактувала духовництво й церковні організації всіх конфесій в контексті контрреволюції. На Україні ця влада з самого початку була антиукраїнською: щойно була знищена незалежна Українська держава, тому все, що нагадувало про національне й громадянське самовизначення, сприймалося як вороже новому режимові. Але саме національно свідомі діячі — учасники державного будівництва 1918 — 1920 рр. — були ініціаторами й засновниками громад Української Церкви. Зважаючи на таку соціально-політичну орієнтацію активу УАПЦ, влада ставилася до неї з наростаючою підозрою.

За таких обставин арешти були неминучими. Навіть якщо організатори національного церковного руху не брали участі в збройному опорі большевикам, їм доводилося виправдовуватися перед новою владою. Лист, надісланий до ВПЦР з Кам'янця-Подільського 3 травня 1921 р., сповіщав про арешти членів Кирило-Мефодіївського братства в Кам'янці: Сливки, Юрачківського, Давиденка, Запорожця. Перші арешти почалися ще 13 березня. Але 28 квітня всіх братчиків звільнили з в'язниці умовно. “Тепер ми маєм

змогу з документами в руках оправдати братство й себе від тих наклепів, які чорна сотня наклеїла на нас. Братство обвинувачується в політичній агітації проти Радянської влади і що нібито братство одержало від українського уряду (в еміграції. — А.З.) мільйони на агітацію проти Радянської влади. Сьогодні я, Запорожець, Юрачківський і Данилев були й начальником повіт'чека, давали йому пояснення відносно братства. Маємо надію, що зможемо виправдати братство і цілком звільнитися”. Автокефальний рух з перших кроків був узятий під контроль большевицького режиму. Резолюцією Політбюро ЦК КП(б)У від 28 травня 1921 р. “Про автокефальну Церкву на Україні” пропонувалося зібрати відомості про цей рух і його зв'язки з петлюрівськими елементами. Національна Церква відразу була поставлена під підозру. Політбюро ЦК КП(б)У доручило ВУЧК “мати найстрогіший нагляд за контрреволюцією, яка прикривається релігійними питаннями”. З часом тиск з боку репресивних органів на УАПЦ посилювався.

Становище УАПЦ ускладнювалося тим, що її організаційне оформлення відбувалося не в умовах незалежності, а після встановлення антиукраїнського режиму большевиків. Поділля мало додаткові труднощі як прикордонний край, в якому ЧК — ГПУ мали особливі повноваження. Тому маємо віддати належне щирому ентузіазму і заповзятливості організаторів УАПЦ на Поділлі. Їхні зусилля знайшли відгук у подолян як у містах, так і на селі: крайова УАПЦ стала на Україні однією з найбільших за числом парафій. Тим лютішими були розправи ГПУ — НКВД над національно свідомою світською й церковною інтелігенцією, селянством Поділля у 30-і роки. І нині відродженню УАПЦ тут чиняться прями перешкоди. Лише поодинокі парафії національної Церкви бачимо в краї, який у 20-і роки був осередком її значного впливу.

Валерій ГОРОВИЙ

ВЗАЄМОРОЗУМІННЯ: СПОДІВАННЯ І РЕАЛЬНОСТІ

Уже кілька років міжконфесійні стосунки віруючих регіону Західної України привертають до себе увагу не лише в нашій республіці, але й за її межами, турбують потенційною можливістю загострення конфліктної ситуації на релігійній основі.

І хоча на думку спеціалістів, релігійні громади Української греко-католицької, Української автокефальної православної церков, що найбільш бурхливо розвивалися останнім часом, увібравши основну масу своїх прихильників, чисельно, в цілому, стабілізувалися; хоча тим чи іншим способом, але все ж здійснено певне розмежування і в питаннях майнових (у першу чергу культових споруд), хоча керівники релігійних об'єднань уже за доброю згодою зібралися і здійснили перший обмін думками щодо існуючих конфліктних ситуацій на першому в Україні Міжрелігійному форумі, — все це поки що лише сприяє розрядці ситуації, формує певну позитивну тенденцію, але не дає підстав говорити про вирішення міжконфесійної проблеми. І нині ще нерідко деякі засоби масової інформації, особливо зарубіжні (як, приміром, нещодавно французька газета “Монд”)¹, продовжують інформувати про негаразди між церквами у нашій республіці в стилі фронтових повідомлень. Вони твердять про “релігійну війну в Західній Україні”, про відродження “привидів минулого” в православ'ї і т. ін. Підібрано навіть характерний термін — “війна дзвіниць” між греко-католицькими й православними громадами².

Яким же насправді є стан справ і які перспективи вирішення міжрелігійних проблем в Україні? Що думають про це ті, від кого нормалізація відносин залежить найбільшою мірою, — рядові віруючі, члени релігійних громад різних конфесій? Їхні погляди на міжцерковні стосунки вивчали в кінці минулого року працівники Відділення релігієзнавства Інституту філософії АН України в ході проведення соціологічних досліджень серед віруючих різних конфесій у всіх основних регіонах республіки.

У цілому дослідження показали, що нинішню ситуацію у реалізації права на задоволення своїх релігійних потреб 2028 респондентів-віруючих у переважній більшості характеризують як задовільну. Лише 5,98% з них при цьому заявили про відсутність умов для нормальної участі в релігійному житті. Найбільше невдоволення існуючою ситуацією при цьому було серед представників Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). Про відсутність можливості для задоволення своїх релігійних потреб повідомили 15,35 процента віруючих цієї конфесійної приналежності. Трохи менший, але теж вищий від середнього по республіці процент незадоволених (11,11%) було виявлено серед віруючих римо-католиків (РКЦ).

Міжконфесійні взаємовідносини 34,66% опитаних охарактеризували як добрі, а 34,71% — як незадовільні. Серед членів УАПЦ не задоволені цими відносинами 48,70%, серед греко-католиків (УГКЦ) — 32,62%. Ці процентні співвідношення дають певне уявлення про сучасні масштаби

кризи в міжконфесійних відносинах, про рівень духовного дискомфорту в середовищі віруючих, зумовлений цією кризою.

Осмыслиючи події релігійного життя в Україні протягом останніх двох років, в основній своїй масі віруючі сформували і своє уявлення про характер міжконфесійних суперечностей. Серед причин, що їх породжують, на перше місце респонденти поставили суперечки за право володіння культовими спорудами та майном. Однак, хоча на цю причину, як основну, вказало найбільше число опитаних (32,17%), проте майже такою ж за важливістю (31,68%) є інша, не пов'язана із претензіями на ті чи інші матеріальні цінності. Чимало конфліктів, як свідчить анкетування, виникає через те, що віруючі одного сповідання ображають релігійні почуття віруючих інших конфесій.

Поряд із цим, негативно, на думку респондентів, на взаємовідносини між членами релігійних громад різних конфесій впливає прагнення одержати привілеї і переваги для своєї релігійної організації за рахунок іншої, взаємні політичні звинувачення, некомпетентне втручання в справи релігійних організацій окремих представників влади та ін.

Перешкодою в досягненні взаєморозуміння між окремими церквами та релігійними громадами 19,20 процента опитаних вважає недостатній вияв ініціативи окремими представниками керівництва релігійних об'єднань, духовенства, а також релігійного активу різних конфесій у налагодженні нормальних відносин між собою.

Незважаючи на це, в практиці повсякденного співжиття на рідній для всіх землі, в одному населеному пункті, часто по-сусідському, віруючі різної конфесійної приналежності в переважній своїй більшості навчилися знаходити взаєморозуміння, уникати міжконфесійних чи, в цілому, світоглядних проблем, спокійно вирішувати їх на рівні постійного побутового спілкування. Близько 58 процентів, як видно із відповідей в анкетах, вважають свої відносини як з віруючими різних конфесій, так із невіруючими добрими. І лише 13,32 процента із загального числа респондентів вказали, що добрі відносини у них склалися лише з одновірцями.

Як бачимо, у віруючих виробляється обґрунтований життєвим досвідом конструктивний підхід до вирішення непорозумінь між окремими церквами. Серед заходів, спрямованих на нейтралізацію цих проблем, на перше місце члени релігійних громад поставили проведення переговорів керівництва церков для відпрацювання конкретних заходів до подолання непорозумінь і суперечностей (34,63%). Характерним при цьому є те, що полагодуванню непорозумінь шляхом переговорів віддають перевагу представники всіх вікових груп серед опитаних, у тому числі й наймолодших. Найбільш бажаним заходом для нормалізації відносин вважають переговори і представники основних національних груп віруючих, за виключенням росіян, які поставили цей пункт за значимістю у відповідях третім після підвищення дієвості законодавчих положень і посилення дієвості органів влади. За територіальною ознакою найбільше прихильників переговорів серед віруючих Полтавської (82,17%), Кіровоградської (61,02%), Закарпатської (56,50%) областей, і лише в кількох областях республіки — Донецькій (11,11%), Вінницькій (11,70%) та Львівській (11,81%) — такий захід хоча й називають серед можливих, але не вважають першочерговим. Про бажання віруючих всіх конфесій полагодувати існуючі проблеми між церквами на шляху переговорів свідчить і ставлення до першої такої спроби в масштабах суверенної України — до проведення згаданого вже вище Міжрелігійного форуму. Дев'ять із десяти опитаних безумовно схвалили його проведення.

Другим за значенням напрямом подолання існуючих суперечностей (25,48%) респонденти вважають надання дієвішої допомоги релігійним громадам державних органів влади у розв'язанні питань, пов'язаних із їхніми майновими претензіями та в спорудженні нових культових приміщень. Значні сподівання на це покладають віруючі греко-католики (41,74%), УПЦ (29,43%), УАПЦ (26,79%), римо-католики (25,20%).

Анкетування показало, що в громадянській свідомості віруючих на фоні складностей у міжрелігійних відносинах здобуває повагу і визнання новий закон про свободу совісті і релігійних організацій. Його неухильне дотримання вважають одним із важливих факторів подолання конфліктів між релігійними громадами (РКЦ — 21,43%, АСД — 44,12%, ЄХБ — 42,79%, УАПЦ — 21,43%). При розгляді результатів опитування за територіальною ознакою найбільше прихильників такого шляху розв'язання проблем знаходимо у Вінницькій області (51,06%). Чимало прихильників цього погляду є серед членів релігійних громад у Донецькій, Івано-Франківській, Харківській областях, у Криму та в м. Києві.

І, нарешті, 20,47% опитаних пов'язують подолання суперечностей між релігійними об'єднаннями з досягненням громадянської злагоди в суспільстві. Найбільше на це сподіваються у Вінницькій, Луганській, Чернігівській, Київській та Львівській областях.

Таким чином, аналіз матеріалів проведених досліджень дозволяє зробити певні висновки як про характер суперечностей між різними релігійними об'єднаннями на території України, так і про можливі шляхи їх нейтралізації.

По-перше, проблема культових приміщень і майна, що з легкої руки засобів масової інформації видається за ядро конфлікту, є на сьогодні хоч і важливою, але не єдиною у складному переплетенні міжконфесійних інтересів. Віруючі вказують на політичний, юридичний, нарешті етичний та інші аспекти існуючого протистояння, що в цілому окреслює, очевидно, найголовнішу на сьогодні проблему — проблему функціонування різних релігійних об'єднань у новій ситуації, за умов суверенної, демократичної України. І те, як вироблятиметься цей досвід у наш час, залежить і від зрілості керівників релігійних об'єднань, і від мудрості кожної віруючої людини.

По-друге, в основній масі відповідей вказано на позитивну практику формування нормальних, безконфліктних відносин віруючих різних конфесій (а також і невіруючих) на побутовому рівні. Це, очевидно, обіцяє певну перспективу. При підтримці керівництва релігійних об'єднань цей чинник може стати важливою передумовою дальшого поглиблення взаєморозуміння між релігійними громадами і церквами. Таку думку підтверджує чітко окреслена відповідями респондентів зацікавленість у розвитку діалогу між керівництвом релігійних об'єднань.

І, по-третє, звернемося до заключної частини соціологічного матеріалу. В ній з'ясувалися уявлення про роль, яку має відігравати церква в Українській державі. Відповіді віруючих за рівнем їх значимості для респондентів розташовуються таким чином: утвердження в нашому житті людяності, справедливості, чесності, інших високих моральних якостей (56,11%); виховання терпимості і поваги до різних поглядів, думок, почуттів, вірувань (44,56%). Крім цього, віруючі хотіли б, щоб релігійні об'єднання сприяли досягненню громадянської злагоди в суспільстві, консолідації всіх громадян України незалежно від їх світогляду чи віросповідання, партійної, національної чи іншої приналежності (42,40%), проводили добродійну, милосердну діяльність (36,19%), турбувалися про збереження національних традицій, обрядів і звичаїв (25,05%) та ін.

Очевидно, що наведені вище принципи можуть бути важливою складовою того морально-етичного фундаменту, на якому мають будуватися також і міжцерковні відносини.

1 Див.: Православ'я й католицизм (передрук). Голос України.— 1992. —5 лютого.

2 Там само.

Андрій КРАВЧЕНКО

ГУМАНІЗАЦІЯ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

Здобуття Україною незалежності включає в себе не лише політичну й господарську самостійність, але й досягнення суверенітету культурного, духовного. Це означає звільнення від наслідків імперського покріпачення в масштабах держави, а поряд з тим — звільнення людини від рабської психології тоталітаризму, яке може відбутися лише всередині певної культури. “...Будь-яка програма культурного ренесансу не може реалізуватися безособово. Якщо культура... має людський вимір, то її збагачення може здійснюватися тільки через становлення особистості. Будь-який інший шлях веде лише до абстрактного конституювання “духу культури”, умоглядного виявлення в ньому “гідних” якостей”¹.

Сьогодні вже не викликає сумніву необхідність гуманітаризації, ширше — гуманізації освітньої системи в цілому. Школа мусить позбутися важкого баласту “виробництва людини”, зробити рішучий поворот до формування особистості учня. Очевидно, що звичайною заміною одних творів на інші у програмах літератури і переглядом курсу історії цього досягти неможливо. Мова йде про зміну самого змісту освіти, перенесення основного акценту на конкретну людину, на дисципліни гу-

манітарного циклу, на виховання буття в культурі.

Драматизм культурної ситуації в Україні полягає в тому, що після краху тоталітарної формації зусебіч ринула хвиля нових, неспотворених фактів, розкрилися спецсховища, таємні архіви, призвівши суспільство до своєрідного шоку. Величезна і поки що аморфна лавина інформації потребує вивчення, осмислення, структурування, відродження традиційних культурних стереотипів і створення нових. За цих умов на українську школу припадає немала частка праці по впорядкуванню, канонізації національних святинь, відродженню мови, формуванню лоцій океану власної і світової культури. При цьому педагогічний досвід розвинутих країн навряд чи може мати помітне значення, хоча б тому, що школи США, Франції, Німеччини та ін. існують у рамках всебічно розвинених, цілісних культур з давніми еволюційними традиціями. Будь-який педагогічний експеримент у них, навіть у разі провалу, буде підстрахований позашкільною реальністю, багатьма добре налагодженими механізмами прилучення до культури.

Наша педагогіка опинилася в стані вимушеного “експерименту” виховання громадян незалежної

---

¹ Гуревич П. С. Святыня или призрак? // Наука и религия. — 1991, № 3. — С. 11.

України на базі програм і підручників імперського зразка, в умовах економічної, політичної, культурної нестабільності. Парадокс полягає в тому, що школа потребує не так нових експериментів, як зменшення частки експериментальності, пом'якшення стресу в своєму бутті, зрештою — спокою, за якого тільки й може відбуватися повноцінний освітній процес.

Тому найпершим етапом реформування національної освіти бачиться приведення вже наявних програм у відносну згоду із сучасною ситуацією, забезпечення школи підручниками, відредагованими на основі звичайного здорового глузду, які внесли б мінімум найнеобхідніших ідеологічних коректив і зняли б цілу смугу непорозумінь у процесі навчання, при вступі до вузів тощо.

Це завдання навряд чи варто змішувати з іншим — виробленням нових освітніх концепцій, створенням на їхній основі програм, підручників, підготовкою кадрів для їхньої реалізації. Не доводиться розраховувати на те, що яка-небудь із таких програм одразу стане загальноприйнятною, — та й чи можливо буде взагалі обмежитися чимось одним?

Тривалий, поетапний характер проведення реформи вимагає знову-таки не стільки експерименту, скільки апробації якомога більшої кількості нових і забутих підходів, принципів, методик. Результатом цього процесу повинно стати не лише вироблення загальної освітньої моделі, але й реальна, надійно забезпечена диференціація школи, виникнення її специфічних нових форм.

Обидва ці напрями (осучаснення існуючих програм і створення нових) потребують вирішення кардинальних проблем, концептуального усвідомлення змісту освіти, її принципів методологічних засад. Сучасне розуміння екології культури (як і взагалі екології) передбачає співвіднесення будь-якої діяльності з кінцевим резуль-

татом, часткової мети — з цілим. Створення повноцінної програми з будь-якого предмета маловірогідне без усвідомлення його місця й ролі в усій системі шкільних дисциплін, добротне “стикування” всіх елементів цього комплексу немислиме без чітких загальних засад. Мова ж сьогодні може йти лише про створення такого комплексу освітніх дисциплін, які взаємодоповнювались би, звучали злагоджено, як голоси в хорі, не намагаючись перекичати одне одного, дбаючи про ціле, а не про власну особистість.

Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН України пропонує один із можливих варіантів концепції гуманітарної освіти. На його основі створюються програми й підручники з української літератури для середньої загальноосвітньої школи, гімназій і педвузів. Мета концепції — не тимчасове поліпшення шкільного курсу літератури, а вироблення нового погляду на зміст гуманітарної освіти. Не претендуючи на універсальність і тим більше остаточність, її положення можуть бути корисними для найширшого кола вчителів і працівників освіти.

* * *

1. Школа повинна виховувати національно свідомих громадян, патріотів своєї незалежної Батьківщини, гордих культурою, історією, мовою своєї нації — рівновеликої і рівноправної в сім'ї народів Європи і світу. Викладання предметів гуманітарного циклу орієнтоване на відродження традицій національної духовності, її історичних коренів як основи для поваги до інших народів. Справжній патріотизм виключає національну зарозумілість, чванство, є надійним гарантом єдності всіх народів України.

2. Найважливішою основою становлення духовного світу дитини є мова. Тільки всебічне оволодіння мовою здатне забезпечити базис для виховання

культурної особистості. Розвиток усного й писемного мовлення повинен стати одним із першорядних завдань не лише гуманітарних дисциплін, а й усього комплексу шкільної освіти.

3. Слід уже сьогодні закладати в програми принцип страхування дитини від майбутніх складнощів ринкової економіки, від меркантильності, цинізму, байдужості. Орієнтація на “справу” повинна бути узгоджена в системі цінностей з орієнтацією на людину. Сучасна школа потребує рішучого зміщення акценту в бік моральних проблем — навіть за рахунок втрат у знаннях і вміннях. Лише це може врятувати наше суспільство від ще одного витка бездуховності, від нищівного удару чистогану по всіх без винятку суспільних структурах.

4. Зміна пріоритетів сучасної освіти вимагає не чергового переключення кількісного співвідношення між дисциплінами природничого й гуманітарного циклів чи окремими предметами, а пошуку розумного компромісу між ними, взаємодоповнення замість конкуренції. Такий компроміс можливий лише на базі визнання того факту, що будь-який шкільний предмет чи комплекс предметів є не метою освіти, а засобом формування особистості учня. Звідси впливає необхідність акцентування того змісту навчального предмета, який безпосередньо спрямований на духовний розвиток. Конкретні знання історії, літератури та ін. не є самоцінними, вони мають сенс лише як необхідний матеріал для становлення певних психологічних структур, відповідної духовної організації учня. Тому головний акцент переноситься з емпіричного матеріалу на засвоєння, осягнення через певні факти метамови різних предметів, яка є їхнім духовним субстратом, єднає всі науки й мистецтва в єдиному, цілісному організмі культури. Від “фонетики” й “морфології” окремих дисциплін — до

“синтаксису”, “фразеології” культури.

Цей принцип має небагато спільного з давно відомими спробами радянської педагогіки ввести комплексні методи навчання (ініціатором яких у 20-і роки була Н. Крупська), групуючи предмети в певні цикли. Різниться він і од сучасних подібних концепцій (напр., М. Постникова) в основному тим, що відкидає механічне змішування дисциплін на основі певних спільностей між ними. Обрано інший шлях — пошуку й акцентування їхнього “внутрішнього плану”, натурфілософського, особистісного змісту.

Кожен шкільний предмет містить, крім певного комплексу специфічних знань, умінь і навичок, іще один вимір — гуманітарний, бо кожна галузь людської діяльності існує в ім'я людини. Саме гомоцентризм, який традиційно випускався з уваги радянською школою, повинен стати основою взаємодії найрізноманітніших предметів, замість вузької спеціалізації чи банальної типології.

У кожному емпіричному епізоді можна знайти глобальний філософський зміст, побачити “всесвіт у краплині води”. За хронологією історичних фактів стоїть духовне буття народу, у кожному літературному творі відображено не лише “класову боротьбу”, але й душу людини, яку можна відчутти, зрозуміти, полюбити, пізнати в ній себе, свої тривоги й радощі. Коли такий гуманістичний акцент буде послідовно проведено в циклі шкільних дисциплін, то учень врешті зрозуміє, що всі науки й мистецтва — про одне, про людину і про світ, у якому вона живе. Зрозуміє, що одвічними вимірами цього світу є добро і зло, прекрасне і потворне, честь, совість. Комплексні, кроскультурні освітні цикли можуть бути визнані сьогодні лише віддаленою перспективою. Їхнє створення вимагає тривалої підготовки — як теоретичної, так і практичної. Першим етапом на шляху до комплексного

виховання є відшукання в кожному окремому предметі, особливо гуманітарному, тих змістових якостей, що зможуть стати основою для майбутнього узагальнення, об'єднання їхнього натурфілософського, гуманістичного “спільного знаменника”.

5. Сучасна освітня система апелює винятково до інтелекту вихованців, залишаючи без належної уваги сферу емоційну. Навіть предмети, які носять визначення “емоційно-образних”, по суті своїй викладаються раціоналістично. Головною метою курсу літератури залишається знання предмета, хронології літературного процесу, біографій письменників, основних творів. Причому основне завдання тут (у кращому разі) — зрозуміти той чи інший твір. На власне емоційне сприйняття розраховане хіба самостійне читання. Це вносить величезний дисбаланс у всю структуру освіти, а якщо казати гостріше — в життя школяра, який змушений шукати роботу для душі десь-інде, поза межами школи.

Коріння цього явища — у вульгарному матеріалізмі, який домінує в сучасній освітній системі й ще не скоро з неї щезне. Свідомо чи несвідомо наша школа продовжує справно виконувати головне завдання попередніх десятиліть — “давати об'єктивно-матеріалістичну картину світу”. І коли подивитися, що саме викликає сьогодні найбільшу тривогу вчительської громади, то стане ясно, що не так антилюдський, машинний характер освіти, як недостатня об'єктивність матеріалу (скажімо, недостатнє висвітлення забутих сторінок історії, “білих плям”). Серцевина ж процесу — незворушна “науковість” — проходить майже непоміченою.

Вирівнювання цього дисбалансу можливе на основі найширшого застосування принципів герменевтики — осягнення, інтуїтивного проникнення у глибини змісту явищ, поряд із вивченням їхньої анатомії. Такий підхід покликаний

повернути в шкільні стіни синкретизм дитячого сприймання, запросити до них натурфілософське світовідчуття, відкрите і для науки, і для мистецтва, і для релігії. Поняття “гармонійності” дискредитувало себе, тому використаємо інший термін — пропорційність.

“Ідей любити не можна”, — писав І. Гончаров. Для цього вони повинні набути свого образу, втілитися. Які знання, ідеї несе в собі субкультура рокерів? По суті, ніяких. Але підлітки тягнуться до неї, бо тут закодовано певні стани душі, емоційні структури, щось дуже конкретне, що можна тільки відчутти. Ця субкультура дає нехай примітивну, але власну універсальну призму, крізь яку світ стає хоч сяк-так упорядкованим. І сприймається емоційно, безпосередньо, в усьому своєму огромі, не розшматованому на скалки. Будь-яка розвинута форма культури також має власні “ритуали” прозріння, осягнення, трансу, екстазу. Це фундаментальний спосіб пізнання дійсності й розбудови власної душі, притаманний в основі своїй будь-якій науці, мистецтву, релігії.

Не має принципового значення — чи це натхнення ученого або поета, чи молитовне осягання віруючого, чи екзальтація дитини над улюбленою книгою — це універсальна властивість людської психіки, прямо підключена до сфери моралі. Принципове значення тут має лише те, що зі школи вона вилучена остаточно, з усіх предметів поспіль. Тим часом емоції такого плану визначають кістяк духовної організації будь-якої людини — те, що ми звично називаємо “внутрішнім світом”. Вони можуть бути розвинутими, облагородженими, а можуть бути занедбані й трохи не знищені.

Тому й тяжіє сучасна молодь до спрощених видовищних форм масової культури, бо має недорозвинені почуття, не вдосконалені працею душі. Буття в культурі визначається пере-

дусім культурою емоцій і лиш потім — багатством інтелекту, ерудицією. Бездуховність, культурне споживацтво і примітивний гедонізм не можуть бути подолані введенням естетичного додаткового предмета — якості, закону Божого і под., а повинні долатися всім комплексом шкільних дисциплін, у кожній з яких акцентовано роботу душі, а відтак і формування характеру, виховання почуттів.

Саме на цьому напрямі бачиться найбагатніше поле для педагогічного експерименту, бо очевидно, що сьогоднішня школа не має тут практично ніякого досвіду.

Природно, це не применшує значення знань, хоча зростання їхнього обсягу викликає тривогу. Потрібен розумний компроміс, досягнення пропорційності, взаємодоповнення між навчальним, розвиваючим і герменевтичним принципами освіти.

* * *

Основне навантаження у справі гуманізації національної школи припадає на курс літератури — того мистецтва, яке найуніверсальніше відтворює духовний світ людини. Удосконалення викладання предмета в сучасних умовах потребує передусім вилучення вульгарного матеріалізму, класовості й партійності, а в методиці — ліквідації інформаційного принципу (добре відомого “переказу змісту”). Очевидно, слід прагнути до максимального скорочення обсягу матеріалу і поглиблення його інтерпретації.

Усунути класовий принцип і переказовий “аналіз” творів — справа порівняно неважка. Значно складніше замінити їх належними підходами, які б забезпечили адекватне засвоєння предмета. Не зарадить тут і розширення літературознавчого інструментарію, бо для аналітичної роботи над текстом потрібна обов’язкова база — навички емоційного, цілісного сприймання твору, певного його розуміння, співпереживання. Пе-

ред тим, як переходити до характеристики тропів, особливостей римування вірша і т. п., — мало його прочитати чи навіть вивчити напам’ять. Успіх тут можливий лише тоді, коли учень має відповідну практику емоційного читання, безпосереднього осягнення естетичного змісту літератури. Розширення обсягу матеріалу тут небезпечно, та й непотрібне.

Загальна обов’язкова літературна освіта повинна давати мінімум знань з історії і теорії предмета, контур основних етапів розвитку процесу, але максимум навиків духовного осягнення, співтворчості. Акцент повинен бути зроблений на вихованні грамотного, культурного читача, а відтак — не на “обов’язкових” творах, а на творах цікавих, які можуть посправжньому служити ґрунтом для такого виховання. (Не варто забувати й про те, що нині література взагалі поставлена в умови жорсткої конкуренції з кіно- й телемистецтвом, тому будь-який “прохідний” твір може лише зашкодити).

Замість послідовного дотримання хронологічного викладу матеріалу доцільніше запропонувати формування концентричних “кіл читання”, розширюючи їх від класу до класу. В основу кожного кола буде покладено не історико-літературні чи жанрово-стильові критерії, а принцип виховання почуттів, створення вузлових життєзнавчих структур, які б органічно й вільно доповнювалися відомостями з інших дисциплін — історії, народознавства, світової літератури, історії мистецтв, певним чином адаптованих філософії, психології, — себто культурології. Ці вузлові структури за своїм характером мають бути відкритими для щоденного позашкільного досвіду дітей, формувати певні моральні поняття, регламентувати відповідні форми поведінки й ставати інструментом для пізнання світу, допомагаючи розширити коло емоційних контактів з дійсністю.

Орієнтовним планом розгортання програми може служити, наприклад, така побудова курсу V—IX класів:

У V—VI кл. це буде блок народнопоетичних жанрів і відомостей про давньоруську літературу, літописи, релігійні тексти. До нього увійдуть і сучасні історичні твори дитячої літератури, в т. ч. зарубіжні.

VII кл. — література епохи козаччини, українського барокко, історичні повісті про ті часи, подані через найширше духовне освоєння образу запорозького козака, національного характеру, етнопсихології — з урахуванням специфіки вікового сприймання.

VIII кл. — нова українська література, стрижнем якої буде образ Шевченка як універсальна призма всієї епохи.

IX кл. — література XX ст., подана в характерах “бійців революції” та їхніх антиподів, як вони постали у творах 20-х років і в соцреалізмі (новітній титанічний міф).

Доки дитина не почне “приміряти” літературного героя до себе, вірити йому, любити його й звиряти з ним свої думки і вчинки — годі сподіватися успіху будь-якої програми. Допомогти школярам віднайти серед тисяч книжок таких ге-

роїв, розширювати їхнє коло, вдосконалюючи свої з ними духовні взаємини, — ось головне завдання курсу літератури. Досягненню цього сприятиме запровадження відповідним чином орієнтованої методики “повільного читання” з використанням найширшого кола асоціацій.

Таке спрямування загальноосвітньої програми здатне забезпечити, вкупі з іншими предметами, належний духовний розвиток особистості, певний стартовий рівень культури, моральності. Сформує також і ту базу, на якій можна буде засновувати поглиблення освіти у старших класах і вузах. З відповідними корективами згадані принципи закладені і в основу курсу літератури для гімназій.

Характер літературного героя можна трактувати як певний національно-культурний еталон. Пізнання й духовне освоєння цього характеру — то наука практичного гуманізму, що полягає у здатності застосовувати людський вимір у всіх видах життєдіяльності.

м. Київ

Володимир ЖИЛА

УКРАЇНСЬКЕ СУДІВНИЦТВО ПРОТЯГОМ ВІКІВ

Ярослав Падох. Суди й судовий процес старої України. Нарис історії. Післяслово Богдана Цюцюри. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, т. 209. Нью-Йорк — Париж — Сідней — Торонто — Львів, 1990. С. 128.

Історія українського права і судівництва — важлива галузь правознавства і науки історії. На жаль, у нас вона поки слабо розвинута, і то не тільки в діаспорі, а також в Україні. Фахівців з цієї ділянки в діаспорі можна легко порахувати на пальцях однієї руки. І тому поява праці професора Ярослава Падоха є справді подією. Книга ця має особливий характер і багату правничу термінологію, а тому нелегка до читання, проте дуже потрібна. Нам хочеться знати, як наші далекі предки розглядали право, зокрема судівництво, та взагалі як вони розцінювали питання справедливості. Адже ж це вселюдське питання, і то великої ваги. У житті, в основному, воно проявляється в трьох аспектах стосунків: людини до людини, людей до організованого суспільства й організованого суспільства, тобто держави, до людей.

Рецензована книга складається з двох частин: нарису історії судового устрою (княжої, литовсько-польської та доби Гетьманщини) та нарису історії українського судового процесу в цих же трьох добах. У книзі маємо також короткий огляд окремого судівництва (звичаєве, ґрунтове, духовне та інші) й цінну післямову про працю та її автора, що належить перу Богдана Цюцюри, ректора Українського Вільного Університету.

В основу книги лягли виклади автора як приватного доцента в УВУ, що відбувалися час від часу в Празі (1941—1944), систематично вже як професора в Мюнхені (1946—1949), а згодом лише принагідно. Про мюнхенський період праці автора ректор Цюцюра пише так: “Професор Падох причинився більше, ніж будь-хто інший у тому часі, до проведення регулярних і інтенсивних викладів та семінарів на факультеті не лише історії українського права, але й всіх звичних правничих дисциплін”. “Ярослав Падох, — продовжує Цюцюра, — гідний наступник заслужених дослідників у галузі історії давнього українського права, які діяли на Україні або в українській діаспорі”.

Повної історії українського давнього права ще досі не опрацьовано. Маємо лише збірку статей “Право”, поміщених у другому томі статтейної частини Енциклопедії українознавства (1949), що є досі єдиним оглядом українського права. Авторами цих статей є професори УВУ: Л. Окіншевич, А. Яковлів, М. Стахів, В. Гришко, Ю. Старосольський,

О. Юрченко, Ю. Фединський, Б. Цюцюра і Я. Падох. Тому рецензована книга дуже важлива.

З'ясовуючи історію українських судів та судового процесу, автор дотримується досить ретельно хронологічної методи, розглядаючи предмет свого дослідження за окремими періодами, прийнятими в українській історіографії. Праця його охоплює три доби: княжу, литовсько-польську та Гетьманщину. Найбільше уваги автор присвятив Гетьманщині, бо вона має найбільше суто національних українських ознак. Судоустрій цієї доби він поділив на два періоди: козацькі суди (1648— 1760/63) і т. зв. статутіві суди (1763—1783). На козацьких судах лежить відбиток динамізму великої державної революції 1648 року. Вони, до речі, не виникли законодавчим шляхом, а шляхом звичаїв та більш чи менш оригінальної імпровізації й аналогії. Зміни, що їх вводила згодом окупаційна російська влада, не мали будь-якої правової основи та своїм вістрям були спрямовані проти української форми і змісту судівництва. Період статутівих судів, порівняно короткий за своїм характером, був поворотом до давнього судоустрою, спертого на праві Литовського статуту. Реформи гетьмана Розумовського встановили твердий порядок для апеляційних інстанцій, обмеживши їхнє число до трьох, та відділили судову владу від влади адміністраційної. Проте гетьман і надалі залишився зверхнім суддею держави.

Українському судовому процесові вже в княжій добі був характерний менший формалізм порівняно з процесами на Заході включно з Польщею. Процес був тут один для всіх справ, цивільних і карних, і стосувався всього населення, за винятком церковних людей і церковних справ.

Незалежно від доволі великої строгості карного права литовсько-польської доби, карний процес носив помітні ознаки гуманності. До негативів процесу того періоду треба зарахувати станова нерівність суспільства, службову залежність процесових сторін та його формалізм, хоч він на українському ґрунті ніколи не дійшов до абсурдних меж, як це бувало в Західній Європі. Широко розробленою системою процесу була вже тоді його доказова частина. До цікавих прикмет процесу того часу автор зараховує також його дуалізм: загальний і звичаєвий. У цій добі, на думку автора, звичаєвий процес мав виразніші ознаки, як у будь-якій іншій добі, а це тому, що це була доба повного розвитку звичаєвого судівництва, спертого на законне визнання його легальності та намагання включити звичаєві суди в загальну державну судову систему.

Значною прикметою судового процесу в Гетьманщині була його одноманітність для всіх суспільних верств населення та для всіх судів. Хібною його, автор вважає, був дальший брак відокремлення норм процесу цивільного від карного. До негативних ознак процесуальної системи Гетьманщини автор зараховує поєднання судової і виконавчої влади в одних руках козацької старшини та майже необмежене число апеляційних інстанцій, що доводило до довголітнього і дуже невідповідного для населення процесуального зволікання. Найвизначнішим пам'ятником тогочасного українського процесуального права є Український, або Козацький, Кодекс з 1743 року. Цей кодекс не мав державної санкції, проте його широко використовували в

правничому житті Гетьманщини. Одною з найкращих прикмет козацького судового процесу автор вважає брак формалізму.

Коротко обговорив автор також судівництво Запорозької Січі. Він вважає, що січові судові кари своєю жорстокістю були противні традиційно людяній українській духовності та її кримінальному праву.

В цілому праця має науковий характер. У кінці кожного її розділу подано потрібну літературу, що складається з наукових праць українських і неукраїнських.

Я повністю погоджуюся з оцінкою цієї праці, що її подав ректор Б. Цюцюра. Він пише: книга “Суди й судовий процес старої України” “переконливо показує, що правовоінституційна спадщина української історії цікава і не гірша від спадщини інших країн: Польщі, Росії, Німеччини, Франції чи навіть і Англії”.

У книзі є чимало друкарських огріхів. Наприклад, на сторінці 119 дата утоплення Антонія Грековича має бути 1618 року, а не 1916-го, як надруковано.

Підсумовуючи, хочемо сказати, що в цілому книга “Суди й судовий процес старої України” охоплює велике коло багатоманітних явищ і тенденцій розвитку українського права і судівництва протягом століть. Вона дає більш-менш повну картину його піднесення і розвитку. Ця книга буде корисною для читача та напевно послужить спонукою до нових досліджень і публікацій подібного характеру в Україні.

Нью-Джерсі
(США)

Микола СУЛИМА

УКРАЇНЦІ І НОБЕЛЬ

Увесь інтелектуальний світ ніби завмирає напередодні 21 листопада — саме тоді, до дня народження Альфреда Нобеля, оголошуються результати напруженої роботи 18 членів Шведської академії, після чого на небосхилі запалюється кілька нових яскравих зірок — лауреатів Нобелівської премії. Еляна-Біруте Балютавічюте і В'ячеслав Тютюнник, автори біографічного довідника “Лауреаты Нобелевской премии по литературе”, можна сказати, поставили перед собою надзвичайно відповідальне завдання — написати книгу про небожителів. Ми сміливо можемо поздоровити їх: поєднуючи сухий енциклопедизм із любов'ю та схилинням перед геніями людства, яким, однак, ніщо людське не було чужим, написали книгу, яка ввібрала в себе всі можливі сторони земного існування Увінчаних — і тріумф, і трагедію, і муки творчості, і впертість у відстоюванні свого бачення світу, і помилки, і нерозуміння сучасників, і забуття нащадків. Здається, в довіднику є все, починаючи від дати народження, дня тижня, в який народився лауреат, і закінчуючи неминучим прощанням із земним буттям. Ми дізнаємося про освіту лауреатів, автори довідника намагаються побачити закономірність у віці, в якому до митця приходять найвище визнання, не оминають вони й фінансового боку нагороди, а також того, як лауреат повівся з грошима. Є тут т. зв. формула присудження премії — одне речення, в якому вміщено оцінку напруженої інтелектуальної роботи, біографічні дані й бібліографія публікацій російською мовою та перелік робіт про творчість лауреатів. Як не дивно, але саме цей розділ довідника становить неабияку цінність з огляду на те, що, як свідчать його автори, в центральних видавництвах СРСР ніколи не публікувалися (окремим виданням) твори 25 лауреатів Нобелівської премії, а з 1973-го по 1987 р. із 16 лауреатів у нас видавалися твори лише дев'ятьох (с. 23), отож ці прикрі лакуни автори довідника мусили заповнювати газетними та журнальними публікаціями. Хто займався подібною роботою, належно оцінить цей подвиг. Хтось може зауважити, що все, про що я сказав вище, можна написати в листі до Е.-Б. Балютавічюте й В. Тютюнника. Однак “оприлюднити” свою вдячність цим двом сподвижникам мене примусило інше — нагода розповісти про те, як до Нобелівської премії ставилися в Україні, про тих українських письменників, які були в числі кандидатів на Нобелівську премію та ін.

Ніщо українським письменникам не було чужим, у тім числі й думки про Нобелівську премію. З усього видно, що вони знали про її існування, по-різному оцінювали цю нагороду. Часом у відомих мені висловлюваннях про Нобелівську премію вчувається частка ревності;

---

* Балютавічюте Е.-Б., Тютюнник В. М. Лауреаты Нобелевской премии по литературе (1901—1990). Биографический справочник. — Тамбов, 1991.

позначився на них і дух часу. І. Я. Франко в жалобному відгуку на смерть італійського поета Д. Кардуччі писав: “В останнім році життя зустріла його почесність, якої не легко було сподіватися: кураторія фундації Нобеля дала йому премію 100 000 фр. як одному з тих письменників, що мали найбільший вплив на європейську суспільність. Здається, се був комплімент більше для самої bella Italia, ніж для особи Кардуччі, який на європейську суспільність ніякого впливу не мав і, хоча займає визначне місце в італійській літературі, все ж таки й тут не зробив нічого такого великого, що запевняло б йому якесь виїмкове значення”¹. Як бачимо, в далекому 1907 р. була відома навіть сума премії. З більшою поштивістю до Нобелівської премії ставився гімназист Б.-І. Антонич. Михайло Кудлик згадує: “Якось розповів мені, що перечитав усі твори, які одержали нагороду Нобеля, у перекладі польською мовою”². Ймовірно, Б.-І. Антонич користувався серією “Бібліотека лауреатів премії Нобеля”, яка виходила тоді у Львові і Познані.

1927 р. датована нобелівська статистика, надрукована в часописі “Вапліте” Тут читаємо: “10 грудня м. р. у Стокгольмі відбулося урочисте свято 30-ліття фундації Нобеля. Нобель своїм заповітом від 27 листопада 1895 року записав цілий свій величезний маєток, що був оцінений на 31 і 1/2 мільйонів шведських корон, на фундацію свого імення, щоб вона мала мала міжнародний характер. Опіку фундації доручив Шведській академії. Дня 29 січня 1900 року фундацію цю було затверджено урядом, а вже 30 жовтня того ж року дано першу нагороду німцеві Емілієві фон Бегрінгові. Протягом цілого часу було видано 127 нагород представникам 17 народів вартістю на 15 мільйонів золотих шведських корон. З того німці дістали — 28 нагород, французи — 17 з половиною, англійці — 15, шведи — 9, американці й голландці — по 7, данці й швейцарці — по 6, австрійці, бельгійці, норвежці та італійці — по 4, канадійці та росіяни — по 2, індуси — 1, ірландці — 1, поляки — 3 з половиною та 3 іспанці”³.

М. Семенко в 1930 р. віршем “Премія Нобеля” (зб. “3 радянського щоденника”, 1932) відгукнувся на присудження Нобелівської премії миру державному секретарю США Ф. Б. Келлогу (1929) та архієпископові Натану Сьодерблому (Швеція, 1930). У вірші — в дусі часу — засуджується пацифізм, що ним керувався комітет, звідси — негативне ставлення до його рішення... Думаю, що наведені факти є достатньо красномовними, бо відбивають і позитивне ставлення до Нобелівської премії, і негативне. Власне, ця полярність зберігалася не одне десятиліття. Те чи інше забарвлення повідомлень про чергового лауреата залежало, як правило, від його ставлення до Союзу РСР та від інших чинників.

На превеликий жаль, Україна ще не має свого лауреата Нобелівської премії з літератури. Поки що ми можемо гордитися лише тим, що ізраїльський письменник, лауреат цієї престижної нагороди Шмуель Йосеф Агнон (1966) є вихідцем з нашої землі — він народився в містечку Бучач на Тернопільщині; у його відомому романі “На морській глибині” (1935) є рядки, зігріті любов’ю до бучацької землі.

У зв’язку з тим, що список кандидатів на Нобелівську премію зберігається в суворій таємниці, ми мусимо ставитися до кожного імені без зайвої емоційності і з допустимою недовірою, бо лише *de visu* може гарантувати від прикрої помилки і лабет зайвої сенсаційності будь-кого, хто звернеться до цього питання. Поки що з певністю можна говорити про І. Я. Франка як кандидата на Нобелівську премію. У листопаді 1915 р. до Нобелівського комітету звернувся професор, доктор філософії Йосиф Застирець із Відня. У своєму листі він розповів про “найбільшого українського і одночасно слов’янського поета і вченого”, “великого провідника свого народу, міжнародного генія” Івана Франка. Професор Й. Застирець підкреслював, що нагорода могла б

мати величезне політичне значення для національних змагань старовинного культурного народу, який бореться за свою свободу. Підтримав Й. Застирця шведський історик доктор Геральд Гярне з Упсали. На жаль, лист писався 26 листопада 1915 р., тобто в дні, коли розгляд кандидатів давно припинився. У травні 1916 р. І. Франка не стало, отож він як померлий письменник до списку 1916 р. вже не потрапив, а лауреатом Нобелівської премії за 1915 р. в 1916 р. став Ромен Роллан⁴.

Багато чуток існує навколо висунення на Нобелівську премію В. Винниченка. Сьогодні, коли доступними стали твори цього видатного українського письменника, його щоденники, з'явилася змога розсіяти чи підтвердити ці чулки. Найчастіше в зв'язку з Нобелівською премією згадують тритомний соціально-утопічний роман "Сонячна машина" (1921—1924). Так, В. Винниченко надавав цьому твору особливого значення, вважаючи його "візитовою карткою української літератури в Європі". Однак відвертої орієнтації на Нобелівську премію В. Винниченко ніде не висловлював. Були, щоправда, спроби української емігрантської громадськості вмовити написати передмову до роману когось із літературних світил. Зверталися до Р. Роллана, тоді вже лауреата Нобелівської премії, і Г. Брандеса. Перший передмову написати відмовився, другий нібито й погодився, але на заваді став поганий стан здоров'я. На цьому все й скінчилося. Можливо, в підтексті цих спроб і припускалося висунення роману на Нобелівську премію після його виходу, однак для цього йому необхідно було принаймні надати більшого розголосу, що без переднього слова чи відгуку знаменитого майстра слова, звичайно ж, здійснити нелегко.

У 1956 р. після виходу повісті "Ротонда душолюбців" на Нобелівську премію висував сам себе її автор Тодось Осьмачка. Думається, що цей не дуже етичний крок стане зрозумілим тим, хто знає про тяжку недугу українського письменника-емігранта — манію переслідування: очевидно, серед інших мотивів цього кроку була й надія за допомогою лауреатства захиститися від гонитви за ним НКВС, яка йому скрізь ввижалася...

Нещодавно стало відомо про те, що Омелян Прицак, дійсний член Американської, Фінської, Турецької академії наук, багатьох наукових товариств, почесний доктор ряду університетів світу, іноземний член АН України, нині — директор Інституту сходознавства ім. А. Кримського АН України, висував на Нобелівську премію Павла Тичину (1966) і М. Бажана (1972). "Бажан, чий талант переважно епічний, тлумачить свої улюблені історичні теми в дусі і традиціях українського барокко з його багатством гротескних символічних деталей, широких метафор, енігматичних метонімів, з підходом, який водночас занадто чутевий і байдуже холодний" — так мотивував свій вибір О. Прицак⁵.

Відомо також, що кандидатом на Нобелівську премію 1980 р. висували Улас Самчук. Вже після публікації першого тому його епопеї "Волинь" (1934) тогочасна преса ставила українського письменника поряд із Кнутом Гамсуном і В. Реймонтом⁶. У 1980 р. торонтський (Канада) російськомовний журнал "Современник" (ч. 45—46) надрукував звернення "До літературної спільноти": "Редакція "Современника" вирішила висунути перед Нобелівським Комітетом кандидатуру українського письменника Уласа Самчука на отримання Нобелівської нагороди з літератури за 1980 рік.

Улас Самчук — видатний майстер мистецької прози, відомий громадський діяч, член Редколегії "Современника", вніс цінний вклад у розвиток української літератури. Його епічні твори — такі, як трилогія "Волинь" і "Ост", уже одні забезпечують йому видне місце не тільки в українській, але й у світовій літературі, пов'язаній із слов'янською темою.

Автор багатьох інших романів, повістей, документальних книг, Улас Самчук сприяв поширенню горизонтів української літератури, пропаганді гуманістичних принципів і передових національних ідей, розвінчанню зла тоталітаризму.

Редакція “Современника” сподівається, що літературна спільнота підтримає ініціативу нашого журналу у заходах ввести Уласа Самчука в Нобелівські лавреати¹”.

У 1985 р. лауреат Нобелівської премії 1972 р. Генріх Белль висунув на Нобелівську премію кандидатуру поета-дисидента Василя Стуса. Шістдесят два його вірші в перекладі на німецьку мову, здійсненим Анною-Галею та Катериною Горбач, було надруковано в книзі “Angst ich bin dich losgeworden” (Гамбург, 1983); у 1984 р. в Гамбурзі вийшла книга “Ein dichter im Widerstand. Aus dem Tagebuch des Wassyl Stus”. Очевидно, їх і читав Генріх Белль. На жаль, Василь Стус 4 вересня 1985 р. помер у спецтаборі для політ’язнів на Уралі. Стокгольмська газета “Дагенс нюгеттер” від 7 вересня 1985 р. надрукувала статтю Т. фон Вагензака “Страта українського поета”. Отже, кандидатура померлого поета вже не могла розглядатися Нобелівським комітетом. Отож ми, як і у випадку з І. Франком, можемо лише гадати, чи судилося б В. Стусу одержати найвищу літературну нагороду.

У 1991 р. на Нобелівську премію висувалася кандидатура Олеся Гончара.

Рішення Нобелівського комітету, як ми знаємо, не завжди збігається з громадською думкою. І воно, як не дивно, не дає індульгенції на літературне безсертя: в рецензованому довіднику ми знайдемо такі імена, які відомі хіба що вузькому колу фахівців. На остаточне рішення Нобелівського комітету не завжди впливає лише майстерність письменника, багато важить ще й його громадська позиція, скажімо, Ст. Жеромському стати лауреатом Нобелівської премії зашкодила книга “Вітер з моря”, яка нібито була просякнута шовіністичними ідеями... Взагалі, рядок із заповіту А. Нобеля, що премія з літератури присуджується тому, хто створив твір, який відображає людські ідеали, є нездоланим бар’єром для багатьох кандидатів. Особливо для письменників колишнього СРСР, до яких належали й українські письменники – вони здебільшого обстоювали не людські ідеали, а були співцями ідеології тоталітарного суспільства. Не випадково ж М. Горькому й Г. Д’Аннунціо не присудили в свій час Нобелівської премії через їхню близькість відповідно до комуністичної та фашистської ідеологій. “У нас немає лауреата Нобелівської премії!” Може, гасло не таке вже й актуальне для загалу. Однак переміни, які сталися в Україні, мусять вплинути не лише на матеріальну сторону нашого життя. Вони мають відкрити необмежені можливості не лише для бізнесменів, але й для письменників. Отож гріх не скористатися із свободи творчості, яка відкривається перед ними.

Такі-от думки виникли під час читання біографічного довідника “Лауреаты Нобелевской премии по литературе”, виданого в Тамбові.

м.Київ

¹ Франко І. Я. Збір. тв.: У 50-ти т. — К., 1982. — Т. 37. — С. 223.

² Кудлик М. Учень гімназії. Весни розспіваної князь. Слово про Антонича. — Львів, 1989. — С. 323.

³ Вапліте. — 1927. — № 2. — С. 199—200.

⁴ Літературна Україна. — 1966. — 27 травня. — С. 2.

⁵ Костенко Н. В. Традиції українського барокко в творчості Миколи Бажана. // X Всеукраїнська славістична конференція “Духовне відродження слов’ян у контексті європейської та світової культури” (Тези доповідей). — Чернівці, ЧДУ, 1992. — Т. 1. — С. 49—50.

⁶ Дзвін. — 1991. — № 5. — С. 20.

⁷ Цит. за “Літописом Волині” (Віннігер). — 1982. — Ч. 13—14. — С. 177 (на це джерело мені вказала аспірантка Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН України Олена Гецько, за що їй щиро дякую). Передруковуючи Звернення, “Літопис Волині”, очевидно, закликав громадськість повернутися до цього питання ще раз.

Валеріан РЕВУЦЬКИЙ

МАЕСТРО УКРАЇНСЬКОЇ ДРАМАТУРГІЇ

Микола Куліш. Твори в 2-х томах, упорядкування, підготовка текстів, вступна стаття Леся Танюка, "Дніпро", Київ, 1990 р.

Два томи цього видання на 1400 сторінок містять у собі тексти драм М. Куліша (включно з агітками), уривки з його сценарію "Парижком", уривки із щоденника, листи (включно до найінтимніших), численні статті (слідом за оригіналом, частину їх подано в російській мові); додано також спогади дружини письменника — Антоніни Куліш та статтю "Шоста симфонія Миколи Куліша" Юрія Шереха. Видання підсилено в примітках різними варіантами сцен з драм Куліша, подано дати всіх прем'єр його п'єс (і не тільки в українських театрах) із зазначенням режисерів та акторського складу. Поруч із виданням "Патетичної сонати" Куліша (Краків, 1943, ред. С. Гординського) згадані й еміграційні видання: "Народний Малахій" (вид-во "Київ", Філадельфія, 1952), "Валліянський збірник", вид-во "Пролог", 1963, ред. Ю. Луцького), англомовне видання "Патетичної сонати" в перекладі Ю. та М. Луцьких з передмовою Ральфа Ліндгейма (вид-во Ukrainian Academic Press, 1975), коментарі до німецького перекладу "Патетичної сонати" Ф. Вольфа, коментарі до нього П. Одарченка та інші. При малому тиражі радянських видань пересічно двотомник має 28 000...

Однією з цікавих новин видання треба вважати опублікування драми Куліша "Зона". За висловом російського театрознавця Костянтина Державіна, це "адміністративний центр" після двох попередніх частин трилогії, названих ним "Голод" ("97") та "Куркуль" ("Комуна в степах"). Драма "Зона" надзвичайно актуальна своїм змістом: драматург порушив проблему бюрократизму партійної ієрархії. На перший погляд, вона не є така грізна сатира, як, для прикладу, оповідання "Іван Іванович" Миколи Хвильового на цю тему, проте побутова драма обертається на критику партійних бюрократів, що переродилися й відірвалися від народу, подану з притаманними Кулішеві рисами іронії та гумору...

Хоч упорядник двотомника вважає наступну драму Куліша "Закут" за цілковито оригінальний твір, це питання лишається дискусійним. Радше "Закут" можна вважати за послаблений варіант "Зони", перероблений Кулішем у тому ж самому плані, для прикладу, що й "Народний Малахій", тричі змінюваний на вимогу партійних кіл. Текст цієї останньої драми увійшов до двотомника з "Літературного ярмарку", коли цензурою вже було пророблено досить широко "операцію" над драмою. Драматург був змушений затушовувати свої думки, і текст цей відрізняється від березільської вистави 1928 р. (див. статтю С. Гординського "Справжній Народний Малахій", журнал "Київ", 1953, ч. 4). Як подає упорядник, текст комедії "Мина Мазайло" подано

з брошури вид-ва ДВУ 1929 р. Порівняно з текстом нью-йоркського видання, взятим з “Літературного ярмарку”, там нема істотних змін. Інша справа з “Патетичною сонатою”, яку подано з відмінною фінальною сценою. До цього часу був відомий фінал “Патетичної сонати”, виданої за ред. С. Гординського (Краків, 1943) з оригінального тексту, що тоді був у родині Куліша. Драму було видано з незначними змінами і потім повторено в нью-йоркському виданні за ред. Г. Костюка (УВАН, 1955). Пізніше в російському виданні “Патетичної сонати” в перекладі П. Зенкевича з’явився інший фінал (вид-во “Искусство”, Москва, 1964). Його відтворено в українському виданні “Молоді” (Київ, 1968), далі повторено у виданні “Дніпра” (1969), в англomовному перекладі Ю. та М. Луцьких і, нарешті, знову в російському виданні (“Искусство”, Москва, 1980).

Упорядник подає ще один варіант фінальної сцени, який, за його словами, отримав М. Крушельницький з харківського театру в 1961 — 63 рр., коли Клуб Творчої Молоді працював над “Патетичною сонатою” (т. 2, с. 793). Згідно зі словами упорядника, цей примірник не зберігся, але зберігся фінал останньої дії, який Куліш запропонував Камерному театрові у Москві. Одночасно упорядник подає запис І. Дніпровського з його щоденника, що Клаус (Куліш) передав “арбітрам” два варіанти фіналу “Патетичної сонати”. З розмови упорядника з акторами колишнього Камерного театру випливає, що на пораду мистецького керівника цього театру О. Таїрова й режисера “Патетичної сонати” було й прийнято той фінал, що він його подав у двотомнику.

Якщо перший варіант (краківське та нью-йоркське видання) подавав фінал, де більшовик Лука жестом показував червоноармійцям забрати українську “чайку” Марину, якщо другий варіант (поданий у численних виданнях від 1964-го до 1980 р.) представляв головний характер “Я”, чи Їлька Югу, що, побачивши Луку, хапав Марину за руку і видавав її йому, то у варіанті двотомника “Я” сам убивав Марину. Коментувати тут зайве. Якщо в першому варіанті “Я” лишається осторонь присуду над Мариною, то в другому він гине морально як людина, а в третьому, на вимогу офіційних чинників, “Я” обернено в “залізобетонного” (с. 794) виконавця партійної ідеології.

Упорядник приписує авторство статті в “Правде” (під псевдонімом “И. Українець”), що стала остаточним вирокom виставі “Патетичної сонати” в Камерному театрі, Лазареві Кагановичу. В цій справі є різні опінії. Наприклад, Ю. Шерех вважає автором Івана Микитенка.

У примітках упорядник подав біографічні нотатки із зазначенням репресій і засуджень багатьох осіб. Хоч в окремих випадках (с. 843) чомусь обійдено знаний факт про розстріл Л. Старицької-Черняхівської (із сестрою О. Степенко) на пероні Київського вокзалу 1941 р. Шкода, що упорядник не згадав ніде про празький варіант “Мини Мазайла” (вид-во “Колос”, 1940). Надсилаючи авторові цих рядків двотомник Куліша, упорядник вітав зі святом Куліша. Це справді свято! Вперше з’являються твори Куліша в такому обсязі. Перед читачем таки постає образ найбільшого українського драматурга ХХ століття. Дано фундамент для дальшого дослідження його творчості. Сам упорядник писав про Куліша: “Для нашого театру він важить не менше, ніж Піранделло — для театру італійського, Юджін О’Ніл — для театру США, Бертольд Брехт — для німецького, Жіроду та Ануї — для театру французького...” Сказати потрібно більше... А хіба Микола Куліш у своєму “Народному Малахію” не випередив у темі Ж. Жіроду в його драмі “La folle de Chaillot” (1945) або в Маклені Грасі А. Міллера “Death of Salisman” (1949)?..

Ванкувер (Канада)

Ярослав ДАШКЕВИЧ

ПАМ'ЯТІ ЮРІЯ МЕЖЕНКА

Меженко. У 20—30-х роках це прізвище визначало не просто особу, воно перетворилося в поняття, більше — в символ. Недаром від прізвища викували слово круте і дошкульне — меженківщина. Меженко — той, хто “стоїть на класово ворожих пролетаріатові методологічних засадах”. Меженко — автор “скандальних літературознавчих спроб на сторінках “Музагету”, “Грона” та “Червоного шляху”. Меженко — “агент буржуазного формалізму”, пізніше вже “націонал-фашист” і “одвертий “болельщик” українського фашизму”*.

Меженківщина (слова цього не наводять багатотомні зелені словники української мови, а воно було і функціонувало) — “це був міцно організований збірний ідеологічний кулак, це був буржуазно-націоналістичний та ідеалістично-формалістичний осередок” в українському книгознавстві

Юр Меженко був видатною постаттю культурного відродження післяреволюційних років. Ініціатор “Музагету” 1919 р. — і журналу, і, посередньо, групи, яка об'єдналася довкола першого та єдиного номера цього журналу, творець літературно-естетичної платформи групи (програми, яка ще до 80-х рр. не давала спокою своїм мистецько-національним кредо засоціологізованим літературознавцям). Один з авторів маніфесту групи “Гроно”. Людина дуже близька до неокласиків. Перший — або один із перших — критиків Рильського, Тичини, Загула, Савченка, Хвильового, К. Поліщука, Плужника, Фальківського, Осьмачки.

Якось призабулося, що диспут “Європа чи просвіта” 1925 р. відкривав програмною доповіддю саме Меженко — пізніше інші імена заслонили собою гасло, довкола якого вирувало не лише літературне, але й ціле громадське життя цих часів. Театральний критик, літературознавець, музикально обдарована людина, історик театру. Один із перших керівників Всенародної бібліотеки України (1920—1922 рр.), фундатор досліджень з історії української книжки — перший директор Українського наукового інституту книгознавства (1922—1931 рр.), засновник журналу європейського рівня “Бібліологічні вісті” (1923—1930 рр.), один із фактичних співредакторів журналу “Життя й революція” у бурхливі 20-і і т. д., і т. д. Творець найбільшої у світі колекції шевченкіани (15 тисяч одиниць збереження). Людина невсипущої енергії і твердих переконань. Викликали його публічно у 1931—1937 рр.,

* Див.: *Керекез Я.* Промова. // Класова боротьба в книгознавстві. Стенограма засідання Київського товариства вояволицьких матеріалістів-діалектиків 29 травня — 1 червня 1931 р. — К., 1932. — С. 29; *Гуменчук І.* Промова. // Там само. — С. 54; *Довгань К.* Класова боротьба на книгознавчо-бібліографічному фронті. // Критика. — Харків, 1931. — № 7—8. — С. 49; *Якубовський С.* Проти націонал-фашистських настанов у бібліографічних працях. // Життя й революція. — К., ** 1934. — № 1. — С. 107, 110.

Керекез Я. Промова. — С. 29.

таємно у 1947 р. Цькували, переслідували, чудом не арештували (порятували його дві еміграції до Ленінграда — 1934—1944 рр. та 1948—1960 рр.).

Врешті — один з небагатьох, що ніколи не каюлися. Таких було ой як мало.

Наукові, культурні, мистецькі обрії Меженка звужували штучно: 1931 рік — це був кінець його критики, літературної і театральної (“формалістичної”, бо побудованої на естетичних засадах), останній акорд літературознавства. Для Ленінграда залишилися вже майже виключно бібліографія та колекціонерство. Після остаточного повернення до Києва 1960 р. — в центрі уваги шевченкіана, бібліографія, театрознавство.

Зрештою, Меженка не любили і, підозрюю, не дуже люблять досі. Своєю багатогранністю, ерудицією європейського рівня, послідовним філософським світоглядом, сміливим критичним словом, одночасно такою “неукраїнською” послідовністю і педантичністю в наукових, особливо ж у бібліографічних працях, великим організаційним талантом він завжди був вище свого оточення. Таким не прощали колись і не прощають досі. Тому також, що він був Європа, а не просвіта. Ще з 1988 р. на різних офіційних і напівофіційних рівнях вів я розмови про підготовку до ювілею: про одностомник хоча б найважливіших літературно-критичних та книгознавчих праць, про збірку статей і спогадів про нього. Була ще одна обставина: особа, в руках якої опинилися — після смерті Меженка — найважливіші матеріали про життя і творчість небуденного творця, двадцять років клялася, що напише книжку про нього — і під цим приводом блокувала доступ до джерел іншим. Обіцянки залишилися обіцянками. Невже Меженко, цей справжній, повноцінний, рафінований інтелектуал України першої половини ХХ ст. аж настільки виріс понад свій час, що для нього ще й тепер не можна підшукати місця в історії української культури?*

Нескорений, але вже важкохворий учений доживав віку на київській околиці. Ми листувалися досить рясно. Буваючи в Києві, я заходив до нього. За 1962—1969 рр. збереглося у мене 30 листів та 20 карточок, написаних дуже дрижачою рукою, потім навпомацки (паркінсонізм, катаракта), часто продиктованих дружині Катерині Скокан (листи 1, 4—7, 11 сьогодношньої публікації).

Для видання я вибрав дванадцять листів — спокійних, врівноважених, як завжди конкретних і докладних — та дуже мужніх. Таких, що контрастували зі справді непривабливими умовами життя. Останню карточку до мене Меженко підписав 4 листопада 1969 р. 24 листопада його не стало. У листах, що публікуються, на першому місці — шевченківська колекція, закоханість цілого Меженкового життя (почав він її збирати з вісімнадцяти років), книгознавчо-бібліографічні питання, пов’язані з Шевченком. А далі: нездійснена мрія і заповіт пізнішим поколінням — репертуар української книжки, книгознавство, трохи громадських тем тогочасного підневільного життя. У деяких листах відбилися подробиці моєї біографії, досить складної також у 60-і. Їх довелося коментувати. Ці елементи листування не були, однак, критерієм підбору для видання.

Меженко був моїм першим учителем у науці — в книгознавстві та бібліографії. У дні сторіччя хай ще раз прозвучать Його слова.

* Докладніше про життєвий і творчий шлях Меженка див.: Дашкевич Я. Юр Меженко. // Український вісник. — Київ, Львів, 1987/1988. — С. 125—135 (закордонний передрук самвидавного журналу; доповнений варіант статті виходить цього року в журналі “Слово і час”). Дашкевич Я. “Бібліологічні вісті” — ідеї та люди. // Книголюб. — К., 1992. — № 1. — С. 23—25; Дашкевич Я. Народа нездійснених мрій. // На шляху до репертуару української книжки... — Львів, 1991. — С. 3—8.

Юр МЕЖЕНКО

ДВНАДЦЯТЬ ЛИСТІВ (1962—1967 рр.)

№ 1

Дорогий Ярославе Романовичу! Дякую Вам за шевченкіану! Дозвольте мені свій борг повернути марками.

Про сесію¹ Ф[едір] К[узьмович]² розповідав дуже мало; зокрема про доповідь Кирилюка³ — нічого. Мабуть, не хотів розповідати, а не забув, бо вони в дружніх стосунках.

Є[вген] П[рохорович] завжди був вельми обережний, а після екзаменуції 1947 року⁴ особливо почав уникати всього, що хоч трохи розходилося з офіційною думкою.

За Вашою згодою в наступному листі надішлю список Шевченкових творів на перевірку по львівських фондах. Бувайте здорові.

Ваш Юр Меженко

Київ, 1962. 03. 22.

№ 2

Дорогий Ярославе Романовичу!

За Вашою згодою надсилаю Вам список видань, яких нема в київських бібліотеках. Це список № 1, згодом будуть і 2-й, і 3-й. Номери ліворуч — це номери у Дорошенка⁵.

Я Дорошенкові вірю і прошу, описуючи знайдене видання, звертати увагу не стільки на перевірку Дорошенка, скільки на виявлення даних, яких у нього взагалі нема:

1. ілюстрації в тексті; не перераховуючи детально кількості, спробувати встановити прізвище художників;

2. встановити, чи в оправах вийшло видання. Весь тираж чи частина?

3. Ціна.

Через погане здоров'я робота моя посувається значно повільніш, як би хотілося.

Вкладені марки це — мій Вам борг. Бувайте здорові.

Юр Меженко

Київ, 1962. 03. 24.

№ 3

Дорогий Ярославе Романовичу! Листа Вашого з газетними витинками, спасибі Вам, одержав. Фото групи учасників конференції Ф[едір] К[узьмович] мені передав. Але, на жаль, не зміг назвати мені всіх, що там фігурують. Прошу Вас допомогти.

Вкладаю кальку, на якій перенумеровано всіх, і списку тих, кого Ф[едір] К[узьмович] назвав. Мабуть, Ви маєте таке саме фото й зможете в списку додати їх прізвища. Буду Вам за це дуже вдячний.

Ф[едір] К[узьмович] ставиться до Кирилюка дуже добре і про його доповідь розповідав в надто зм'якшеному тоні. Мені здається, що десь в глибині душі він не згоден з Є[вгеном] П[рохоровичем], але не має мужності одверто це сказати.

Стороною довідався, що померла Сімовичка⁶. Чи не знаєте Ви нічого про долю бібліотеки її чоловіка? Я сподівався через Фед[ора] Пилиповича⁷ придбати деякої шевченкіани. Очевидно, з того нічого не вийде.

Бувайте здорові.

Ваш Юр Меженко

Київ, 1962. 04. 16.

№ 4

Дорогий Ярославе Романовичу! Спасибі Вам за шевченківські матеріали. Я добре уявляю собі Ваш фізичний і психічний стан у зв'язку з недугою Олени Іванівни⁸ і для мене особливо дороге те, що Ви під такий важкий час знайшли в собі сили й охоту займатися моїми справами.

Про те, що інститут⁹ вирішено тимчасово не ліквідувати, я чув, а от про долю бібліотеки¹⁰ мені нічого не відомо і нема у кого спитати, бо холодно й брудно так, що добрі люди втратили охоту приїздити до мене.

Цього року у нас весна типова лєнінградська, і я почуваю себе не краще, як "на берегах Нєвы".

Остаточнo переконався, що надрукувати бібліографію окремих видань Шевченкових творів¹¹ в такому плані, як я її приготував (тобто повну), неможливо і через це пропала до роботи всяка охота. Залишилося з десятка не описаних de visu видань. Сяк-так закінчу їх і складу рукописа в архів. Може, комусь, коли я буду не на землі, а в землі, воно й знадобиться.

Прошу передати Олені Іванівні моє найсердечніше привітання. Вам дружньо тисну руку.

Ваш Юр Меженко

Київ, 1963. 04. 12.

№ 5

Дорогий Ярославе Романовичу! Звертаюся до Вас як до фахівця в справах українсько-вірменських культурних зв'язків.

З вірогідного джерела я довідався, що в Єревані вже не один рік існує середня школа ім. Т. Г. Шевченка і що в цій школі встановилася традиція давати її випускникам спеціально зроблений жетон. Кажуть, що жетон цей срібляний і за нього треба платити. Мені дуже хотілося б мати його в колекції.

Якщо у Вас є в Єревані друзі або добрі знайомі, чи не могли б Ви мені в цій справі допомогти?

І є ще одне прохання. У Львові вийшла Шевченкова "Лірика". Це гарненька невеликого формату книжечка. Видання бібліофільське. Придбати її в Києві шансів мало. Отож до Вас велике прохання дістати мені два примірники. Чи почувається у Вас весна? Мені з вікон її ще не видно.

Бувайте здорові.

Ваш Юр Меженко

Київ, 1964.03.17.

№ 6

Дорогий Ярославе Романовичу!

Дякую Вам за надіслану шевченкіану і особливо за медичні "Тези". Справді, кому спаде на думку шукати в такому виданні матеріали до Шевченкової біографії!

Газети теж цікаві. Спасибі, що не забуваєте мене. За екслібриси дякую окремо. Колись я справді збирав їх і мав непогану збірку. Але у 1961 році обміняв їх на графічну шевченкіану. Колекція залишилась на Україні у А. О. В'юника. А неукраїнську частину я продав лєнінградським колекціонерам, які розкупили її на аукціоні. Ті екслібриси, що іноді надходять до мене, я використовую як обмінний фонд для шевченкіани. До речі, виставка українських екслібрисів повинна бути улаштована у Києві. Організує її той самий В'юник.

Радий буду бачити Вас у вересні у Києві. Писати мені Вам про себе — це значить писати про всякі хвороби, а це найменш для нас обох цікава тема. Приїдете — самі побачите.

Спека зараз виснажує. Вчора і сьогодні на нашому термометрі 41⁰, а в кімнаті 28⁰.

Бувайте здорові.

Ваш Юр Меженко

Київ, 1964. 07. 25.

P. S. Додаю поштові марки на покриття боргу за книжку.

№ 7

Дорогий Ярославе Романовичу!

Цілком погоджуюся з Вашим наміром відновити в пресі розмову про бібліографію української книги¹². Радий був би я допомогти Вам матеріалами, що мали б зберегтися в моєму особистому архіві. Та, на жаль, їх там ніколи й не було, бо хоч вони й проходили всі крізь мої руки і то не в одному примірнику, та я їх не відкладав для себе.

Тепер шкодую і картаю себе за непередбачливість. Та вже пізно.

Я спробую зв'язатися де з ким з старих співробітників бібліотеки, які можуть знати, де їх слід шукати.

У мене особисто збереглися Ваші до мене листи за час 1946 — 1948 рр. і далі¹³. Листи суто ділові, і в них не раз порушується питання про цю бібліографію.

Я їх уважно перегляну і найближчими днями напишу Вам про наслідки.

На мою думку, здається, і на Вашу також, зараз слушний час порозмовляти про українське книгознавство в цілому. Ви напевно читали статтю Каганова в “Рад[янській] культурі” від 11/III¹⁴. Сама по собі стаття кургуза (мабуть, з вини редакції, а не автора), але те, що вона з'явилася, та й не одна, дає підстави гадати, що в сферах вставляється прихильно до питання, порушеного нею. Мені кортить вплутатися в цю “дискусію”, та я все ж утримаюся, бо знову почнуть казати про “збочення” та “ухили”, що їх мені не раз згадували, та й Каганов не забув за них згадати¹⁵. Виходить — мене амністовано, а я вважаю, що мене мають реабілітувати.

Отже, я залишусь остороень.

Та мушу признатися, що й голова у мене зараз погано варить.

Міцно й дружньо тисну Ваші руки.

Бувайте здорові.

Юр Меженко

Катерина Єронімівна¹⁶ вітає Вас.

Київ, 1965. 03. 11.

№ 8

Дорогий Ярославе Романовичу!

Дякую Вам красенько за партію шевченкіани. Дуже радітиму, якщо зможете приїхати до Києва і відвідати мене. Останні 2 — 3 тижні стала погано варити голова й збільшилася скутість. Звечора лягаючи в ліжку, я не маю певності, що ранком годин буду встати.

Та ще й з мовою у мене не все гаразд.

Одне слово, нічого веселого нема й не може бути. Час вже мені підсумовувати життєвий доробок. Та він у мене такий незначний, що з цим у мене клопоту не буде.

Знаю, що Максименко лежить з інфарктом в лікарні. От героїчна людина. Одержав від нього листа, писаного в лікарні. Та, не знаючи тої адреси, надіслав відповідь на адресу бібліотеки. Чи дійде?

Людей я зараз бачу мало і почуваю, що відриваюся від життя. Мешкаю далеко від центру, добиратися до мене довго й не дуже зручно. Людям нудно зі мною, бо співбесідник з мене нецікавий, та й кому охота мати справу з інвалідом.

Не подумайте, прошу, що я скаржусь. На закон природи скаржитись безглуздо. А старість і відмирання старого — це такий самий закон, як закон всесвітнього тяжіння.

Даруйте, прошу, що пишу олівцем та ще й почерк у мене тепер нерозбірливий.

Тисну Вашу руку міцно й дружньо.

Юр Меженко

Київ, 1965. 05. 03.

№ 9

Дорогий Ярославе Романовичу!

Переглянув наше з Вами листування. У мене є щось з 20 Ваших листів до мене і копія мого листа до Вас — за час 9/X [19]45 — 18/XII [19]47. В них є чимало матеріалів до історії створення б[ібліографії] у[країнської] к[ниги], але значна частина в них зайнята шевченкіаною та філателією. Мої листи до Вас, я гадаю, не збереглися¹⁷, а то можна було б, співставивши їх, встановити досить повно хід роботи. Проте жодних документів (інструкцій, протоколів тощо) нема¹⁸.

Зв'язатися з кимсь з бібліотечних робітників я ще не зміг, бо Катерину Єронімівну спішно викликали телефоном до Остра, до хворої матері. Очевидно, документи не знищено, але, коли їх буде знайдено¹⁹, доведеться просити у директора бібліотеки дозволу переглянути їх. А теперішній директор, здається, не з тих, що шанують українську книгу.

Бувайте здорові, сердечно до Вас прихильний

Юр Меженко

1965. 09. 14.

Ваш намір покинути Львів, а може, навіть Україну²⁰, мені зрозумілий. Адже я сам двічі “емігрував”, як назвав мої виїзди акад. Возняк. Не ображайтеся, прошу, що пишу олівцем. Нема Кат[ерини] Єрон[імівни].

№ 10

Дорогий Ярославе Романовичу!

Женевське видання “Кобзаря” 1878 р., ч[астина] перша, є у мене з обкладинкою. Я не запитував бібліотеки, чи є у них це видання. Це я робив тільки для першого видання 1840 р.

Але хоч і яке воно рідкісне, видання 1878 р., проте я пригадую, що мені довелось бачити його чи не 5 (п'ять) пр[имірників]. Це не рахуючи закордонні бібліотечні фонди, бо я їх не бачив і не знаю.

Даруйте, що пишу сам. Кат[ерина] Єрон[імівна] трохи нездужає — лежить.

Радий буду бачити Вас.

Бувайте здорові.

Ваш Юр Меженко

Київ, 1965. 10. 30.

№ 11

Дорогий Ярославе Романовичу!

Про Ванченка²¹ знаю мало. Як драматург він відомий автор п'єси “Катерина” (“Мужичка”). Вона, крім назви, нічого спільного не має з Шевченковою “Катериною”. Як актор і антрепреньор був пред-

ставником малоросійського гопашного театру. На Україні грав рідко. Переважно бував на Поволжі. У Комарова²² є про нього небагато. До того могу додати його спогади:

Воспоминания украинского актера. — Голос минувшего, 1915, № 7 — 8, № 143 — 167; № 9, с. 146 — 166. Спогади українського ліцедея. — Червоний шлях, 1928, № 7, с. 213 (і далі).

Еще об анекдотическом градоначальнике. — Исторический вестник, 1913, № 1, с. 183 — 185.

Загалом це фігура така, яка несла не українську прогресивну культуру, і не вартий він того, щоб вивчати його діяльність, бо халтура залишається халтурою, в яких би шатах вона не виступала.

Бувайте здорові.

Р.С. Цікаво знати, як закінчилася Ваша справа в суді²³.
Київ, 1966. 06. 11.

№ 12

Дорогий Ярославе Романовичу! Спасибі Вам велике за бібліографію Греська²⁴. Сподіваюся, що Ви невдовзі зовсім одужаєте. А там ситуація зміниться, і все, як то кажуть, стане на свої місця.

Щодо мене, то зміни зі мною можуть статися тільки на гірше. Зараз прискореним темпом прогресує катаракта. Газет вже не могу читати, а пишу помацки.

Повна сліпота лякає мене найбільше. Невже опинюся в стані повної безпомочі?

Кат[ерина] Єрон[імівна] вітає Вас сердечно. У неї зараз своє горе — померла її мати. Одне слово, як сказав Тарас Григорович: “І тут, і всюди, скрізь погано”.

Бажаю Вам всього найкращого.

Ваш Юр Меженко

Київ, 1967.10.19.

П Р И М І Т К И:

¹ XI Наукова Шевченківська конференція у Львові проходила 12 — 14 березня 1962 р.

² Федір Сарана (нар. 1921 р.) — бібліограф, людина близька до Меженка, допомагав йому в час, коли Меженко був консультантом Української радянської енциклопедії, та й пізніше піклувався ним аж до смерті.

³ Євген Кирилюк (1902 — 1989) — літературознавець, член-кореспондент Академії наук УРСР, завідувач відділом шевченкознавства Інституту літератури АН. На XI Науковій Шевченківській конференції виступив з доповіддю “Невідкладні завдання радянського шевченкознавства у вивченні проблеми “Шевченко і слов’янські літератури”, в якій громив літературознавців Михайла Мольнара за “об’єктивізм” та Луку Луціва як “зубра українського буржуазного націоналізму, який уже майже півстоліття спотворює історію української літератури! Продавши мерзенну душу заокеанським імперіалістам, Лука Луців і по сей день обливає брудом нашу країну і наш народ” (цитую за текстом доповіді Кирилюка, опублікованим у “Збірнику праць XI Наукової Шевченківської конференції”. — К., 1963. — С.7). Виступ Кирилюка глибоко обурив львівську громадськість.

⁴ Погром української культури і науки, здійснений у час, коли першим секретарем ЦК КП(б)У був Лазар Каганович (березень — грудень 1947 р.).

⁵ Володимир Дорошенко (1879—1963) — бібліограф, літературознавець; автор “Бібліографічного покажчика творів Т. Шевченка” (Львів, 1938), на який покликався Меженко.

⁶ Ізидора Сімович, дружина мовознавця Василя Сімовича (1880 — 1944), після смерті чоловіка деякий час працювала бібліотекарем Філіалу Бібліотеки АН УРСР у Львові. Згідно з її заповітом, велику і дуже цінну бібліотеку В. Сімовича перевезли до Наукової бібліотеки Чернівецького державного університету, де її зразу ж повністю включили до складу закритих спецфондів.

⁷ Федір Максименко (1897 — 1983) — бібліограф.

- 8 Моя мати, Олена Степанів (увійшла до історії — та до народних пісень — як хорунжка Українських січових стрільців Олена Степанівна, нар. 1892), померла 11 липня 1963 р.
- 9 Інститут суспільних наук АН УРСР у Львові в кінці 1962–го — на початку 1963 р. опинився — в зв'язку з курсом ЦК КПУ на згортання українознавчих досліджень — під загрозою ліквідації. Кандидат у члени ЦК КПУ, завідуючий відділом науки і культури ЦК Юрій Кондуфор заявив на загальних зборах в інституті, що він завжди мріяв скасувати всі гуманітарні установи АН, передати їх вузам. І справді, 26 червня 1963 р. Інститут суспільних наук було передано Львівському державному університетові ім. І. Франка, що довело до дальшого занепаду наукових досліджень в інституті.
- 10 Львівську бібліотеку АН було виведено зі складу Академії наук та передано Міністерству культури УРСР, що також дало негативні наслідки.
- 11 Складена Меженком докладна бібліографія творів Шевченка досі не побачила світу. Де зберігається тепер рукопис — не знаю.
- 12 Розмову про бібліографічний репертуар української книжки (здум Меженка, який у 30 — 40-х рр. неодноразово таврували як націоналістичний) у зв'язку з черговим наступом реакції (арешти інтелігенції у серпні — вересні 1965 р., пов'язані з ними нові удари по культурі та науці) вдалося відновити лише 1990 р. Див.: *Дашкевич Я.* Репертуар української книжки 1798—1916 років — коли він буде? // Україна. Наука і культура. Щорічник. — Київ, 1990. — Вип. 24. — С. 163 — 173. Але й тепер справа репертуару фактично не вийшла поза сферу балачок.
- 13 Насправді листи 1946 — 1948 рр. і далі (див. лист Меженка № 9). Після смерті Меженка ці листи перейшли до рук Сарани.
- 14 Ісаак Каганов — книгознавець, доцент Харківського інституту культури.
- 15 У статті "На черзі дня — книгознавство", вміщеній у газеті "Радянська культура". — 1965. — 11 березня. — Каганов писав про очолюваний 1922 — 1931 рр. Меженком — Український науково-дослідний інститут книгознавства: "Були в його роботі і збочення, і хиби, але ще й сьогодні немало з того, що зроблено в його стінах, не втратило наукової цінності".
- 16 Катерина Скокан — бібліограф, співробітник Державної публічної бібліотеки (пізніше Центральної наукової бібліотеки) АН УРСР. Друга дружина Меженка.
- 17 Листи Меженка до мене 1946 — 1948 рр. не збереглися; їх знищили — як і весь науковий та особистий архів, бібліотеку — після арешту О. Степанів та мене в грудні 1949 р.
- 18 Деякі матеріали про "Бібліографію української книги 1798 — 1914 рр.", працю над якою започаткував Меженко 1945 — 1948 рр., недавно знайдено у Львові. Див.: На шляху до створення репертуару української книжки. Протокол наради, присвяченої складанню "Бібліографії української книги 1798 — 1914 рр.", яка відбулася в Бібліотеці АН УРСР 21 — 22 грудня 1945 р. — Львів, 1991. — С. 61.
- 19 Документи про підготовку та виконання репертуару в 1945 — 1948 рр., які мали б зберігатися в ЦНБ АН України, досі не знайдено. Зрештою, не відомо, чи хтось із працівників ЦНБ серйозно намагався їх розшукати.
- 20 Влітку 1965 р. віце-президент Академії наук Вірменської РСР Сурен Єремян запропонував мені переїхати до Єревана, обіцяючи можливість наукової праці, обрання членом-кореспондентом АН Вірменської РСР тощо. Мій намір декого стривожив і після розмови по телефону між секретарем ЦК КПУ Андрієм Скабою та відповідним секретарем ЦК КП Вірменії, Президія АН Вірменської РСР заборонила прийняти мене до праці.
- 21 Костянтин Ванченко-Писанецький (1863 — 1928) — актор, антрепренер і драматург.
- 22 Михайло Комаров (1844 — 1913) — бібліограф, театрознавець. Йдеться про його праці "Українська драматургія". — Одеса, 1906, та "До української драматургії". — Одеса, 1912.
- 23 Директор Інституту суспільних наук Мирослав Олексюк, філософ, звільнив мене з праці 22 квітня 1966 р. "в зв'язку з скороченням посади бібліографа у штатному розкладі" (так це було сформульовано). Народний суд Шевченківського району Львова проілюстрував 13 — 14 травня цього ж року "телефонне право" у повній красі: першого дня мене поновлювали, наступного — після виступу прокурора — звільнили. Цікаво, що заступник директора інституту Маркіян Смішко, археолог, заявив у суді, що я, хоча й кандидат історичних наук, лаборантом у відділі археології бути не зможу, бо "археологія — це не історія", а стаття лаборантом у відділі мовознавства (згідно з мрею філологічною освітою) також не можу, бо я вже кандидат історичних наук...
- 24 Михайло Грьсько — літературознавець та бібліограф. Не пригадую, про яку бібліографію йдеться, бо праці Грьська, присвячені шевченкіані німецькою, а також італійською, іспанською, португальською мовами і есперанто, побачили світ у Львові 1968 р.

Публікація та примітки
Ярослава Дашкевича

Григорій КОЧУР

НЕОРДИНАРНА ОСОБИСТІТЬ

18 червня минуло сто років із дня народження Юрія Олексійовича Меженка. Не можна сказати, що ця дата пройшла зовсім не поміченою. Та все ж таки з бігом часу ім'я Меженка починає западати в непам'ять, отже, слід про нього нагадати бодай стисло.

Народився Меженко в Харкові в лікарській сім'ї. Гімназію закінчував у Чернігові, — там його найближчим товаришем був О. Архангельський, що згодом прославився як автор “Пародій”, а тоді видав збірочку ліричних поезій. Вищу освіту Меженко здобув на філологічному факультеті Московського університету. Там остаточно сформувались його інтереси, і згодом бібліографія, книгознавство, бібліотекознавство стали основною сферою його діяльності. З 1919 року він — директор Головної книжкової палати в Києві, голова секції охорони бібліотек у наркоматі освіти, з 1922 року — директор науково-дослідного інституту книгознавства. З початком горезвісної ери сталінізму був, звичайно, звинувачений в “українському буржуазному націоналізмі” і змушений був покинути Україну, як це зробили й інші діячі культури. Декому це допомогло: так урятувались Дорошкевич, Айзеншток, Шамрай, декого не врятувало — Миколу Зерова заарештували під Москвою, де він знайшов притулок. Меженку пощастило — десять років (1934—1944) працював у Ленінграді в бібліотеці ім. Салтикова-Щедріна. До Києва повернувся 1945 року, кілька років працював директором ЦНБ АН УРСР, а коли захворів і не покидав домівки, то до нього приїздили додому, на Велику Китаївську вулицю, консультуватися з різних питань бібліографії й шевченкознавства. Помер він 24 листопада 1969 року.

Найбільше відомий був Меженко як бібліограф і колекціонер, що зібрав унікальну шевченкіану — видання Шевченкових творів, в оригіналах і перекладах, всілякої літератури про Шевченка — критичної, біографічної тощо. Збирав також експонати з ужиткового мистецтва, пов'язані з Шевченком, наприклад, кераміку. Його помічницею в цій справі була Катерина Ієронімівна Скокан — бібліограф, автор фундаментального бібліографічного покажчика “М. Рильський”. Коли Меженко вже зовсім скалічів, то вона оселилась у його квартирі й доглядала безпорадного хворого. Не надовго вона його й пережила.

Свої колекції Меженко заповідав Інститутіві літератури АН УРСР.

Діяльність Ю. Меженка як бібліографа, колекціонера, шевченкознавця затьмарила інші його справи, а був він і літературознавцем, і критиком.

1919 року у видавництві “Сяйво” вийшов альманах “Музагет”. Видання, як на той час, розкішне. Оформляв його художник і поет Михайло Жук. Для цієї книги Жук зробив три графічні портрети: П. Тичини, Д. Загула і Ю. Меженка. Меженко на цьому портреті елегантний, у трохи театралізованій позі. Так от, у “Музагеті” Меженко виступав і як літературний критик, і як теоретик. Як критик він представлений рецензією на Тичинині “Сонячні кларнети”. Його теоретична стаття має назву “Творчість індивідуальна і колектив”. Тема, як на той час, дуже модна. Щоб дати уявлення про цю статтю, наводжу її початок: “Не можна сказати з певністю, що в сучасний мент перероблення індивідуального світогляду зокрема й світогляду суспільства взагалі можуть бути визнані хоч будь-які безсумнівні істини. Натопч, що руйнує старе й намагається утворити нові цінності, більш вартісні з його кута зору, не хоче визнавати старих, нібито доказаних аксіом, на яких будувалась психологія творчості минулого, мабуть, і вузькокласового (як то допіру звикли звати), але все-таки прекрасного, особливо зараз, під час болючого страждання від руїни і майже абсолютного знищення здобутків так званої “буржуазної культури”.

Прискіпливий читач може помітити певну термінологічну неприпасованість і стилістичну незграбність у цьому тексті, та й сама проблема з бігом часу втратила свою колишню гостроту, але в той час така позиція була актуальна. Озався Меженко і на появу так званих “пролеткультів” — осередків, що мали творити не просто культуру, а культуру “пролетарську”. Ось що писав він із цього приводу: “Які будуть наслідки з цього, ми поки що нічого не кажемо, але гадаємо, що не дуже добрі, бо творчість і напівпримусова програма (“ходи веселей”, бо ми, мовляв, утворюєм радісне життя), на наш погляд, не дуже уживуться”.

Це була єдина теоретична спроба, — далі Меженко обмежувався тільки критичними виступами з приводу конкретних творів. Це рецензії переважно на поетичні збірки (Фальківського, Плужника, Осьмачки), інколи й на прозові твори (повісті М. Івченка, так звана “Місячна трилогія” Ю. Жулавського).

На окрему згадку заслуговує участь Меженка в знаменитому диспуті 24 травня 1925 року на тему “Шляхи розвитку сучасної літератури”. Дискусію, як відомо, започаткував Микола Хвильовий своїми статтями, що потім увійшли в його книжки “Камо грядеши” та “Думки проти течії”. Статті ці, написані темпераментно, загострено-полемічно, інколи з певними перекосами, заторували питання: на що саме повинна орієнтуватись українська література? На убогу рідну “Просвіту” чи на Європу з її великими культурними традиціями. Хвильовий орієнтував її саме на Європу, на поширення обривів, на засвоєння великих культурних традицій. Хвильового підтримав Микола Зеров, трохи навіть коригуючи його надто різкі формулювання. Отож на згаданому диспуті Ю. Меженкові було надане слово першому, тобто як основному учаснику дискусії.

Його промова вигідно відрізнялась від деяких примітивних, вульгарних виступів (Б. Коваленко, Іван Ле, С. Щупак), хоча деякі деталі

в ній були чи то даниною часу, чи, може, наслідком непродуманості. Нам, наприклад, дивно читати, що театр повинен орієнтуватись виключно на сучасний репертуар і що “Шклянка води” Скріба — це ще нічого, а от драми Островського — то вже значно гірше. Не толерує Меженко і українізації опер “Аїди” та “Євгена Онегіна” українською мовою. Але це не означає, що він хотів би, щоб “Аїду” виконували італійською мовою, а “Онегіна” — російською. Взагалі, важко зрозуміти причини його невдоволення. Не дарма Микола Зеров, виступаючи після Меженка, сказав: навряд щоб Меженків виступ “задовольнив виразністю своїх контурів”.

Та в основному Меженко — на боці тієї частини диспутантів, які стояли на позиції здорового глузду і чинили спротив усе активнішому втручання партійного апарату в культурні справи.

Резюмуючи, слід визнати, що Юрій Меженко був неординарною особистістю, і його духовна спадщина, розпорошена в періодиці, заслуговує на видання в окремій книзі.

І на закінчення: Юрій Меженко мав подвійне прізвище: Іванов-Меженко. Був у нього ще брат — Микола Іванов. Добрий знавець мов, головне іспанської та англійської, він прислужився українській літературі перекладами. У його інтерпретації чотирма виданнями (1927—1936) вийшов скорочений переклад “Дон-Кіхота”, кілька томів творів В. Бласко Іваньеса, також “Домбі і син” та “Записки піквікського клубу” Діккенса.

Мрією Іванова, якою він ділився й зі своїм братом, було якось дістатись до Іспанії. Але здійснити цієї мрії не пощастило. На початку війни 1941 р. його заарештували. Невідомо, чи розстріляли відразу, чи заслали до якогось табору — він зник безслідно. Всі намагання Юрія Олексійовича дізнатися бодай що-небудь про долю брата були марні.

Станіслав БАРАНЬЧАК

ОБЛИЧЧЯ БРУНО ШУЛЬЦА

1
Це не книжка¹: це зошит із вирізками. Зшиток паперів, у якому мигочуть аматорські фотографії й малюнки, понаклеювані обіч давніх листів і статей. Проект оформлення цього першого американського видання листів, малюнків та есе Бруно Шульца цілком свідомо імітує випадковість в упорядкуванні старого альбому, десь на горищі знайденого щоденника, розбухлого від роками вклеюваних вирізок — безлад матеріальних слідів, залишених по собі окремим людським існуванням, що давно відійшло в небуття.

Однак у цьому випадку безлад є наслідком не так природної несистематизованості життя, як безапеляційності смерті. З-поміж книжкових сторінок дивиться на нас незавершеність і нездійсненість. Це навіть не вкомплектована книга вирізок, навіть не охайний зшиток: швидше горстка зіжмаканих клаптів паперу, якимось дивом вихоплених із залізної хватки знищення. Той факт, що польський чи американський читач може нині взяти до рук “Книгу листів” або “Letters and Drawings of Bruno Schulz”, сам по собі є дивом. Адже Дух Ніщо, званий нами через відсутність більш вдалого означення Історією, зажадав собі, щоб ці папери зникли разом із рукою людини, котра позначила їх літерами та лініями. На відміну від Франца Кафки, з яким його часто порівнюють схильні до поверхових аналогій журналісти, Шульц не мусив просити приятеля

про посмертне спалення рукописів: у його часи і в його частині Європи про розпалення книжкових багать непрохано подбала сама Історія. Скрупульозно зшиваючи у видавничу цілість усе, що вдалося розшукати на повоєнних згарищах, той, хто у випадку Шульца був Максом Бродом — його невтомний біограф та видавець Єжи Фіцовський — протистояв не останній волі письменника, а волі самого Голокосту.

І головним чином цьому актові опору проти чогось, що відвернути неможливо, нині завдячуємо можливість поглянути в обличчя Бруно Шульца. Не лише в його літературний автопортрет, опосередковано відбитий на сторінках двох збірок оповідань, що їх видрукував за життя, й в обличчя у дослівному розумінні: обличчя, яке не дається забути, яке дивиться на нас зі сторінок цієї книжки.

2

У сьогоднішній безглуздії, односторонній, поверховій культурі квапливого читання й візії, що заступає слово, вершина письменницького успіху полягає, здається, не так у повсюдному читанні письменника, як у його повсюдному впізнаванні. Впізнаванні у дослівному, візуальному сенсі: обличчя або силует письменника повинні надійно утвердитись у зазвичай такій розшарпаній та неуважній пам'яті культури. З перспективи сучасної масової літературної міфології навіть кількість проданих примірників означає мен-

ше, ніж кількість років, упродовж яких риси митця все ще виникають у колективній уяві. Очі Кафки, холоднуваті й поранені водночас, із його останньої фотографії; Джойс, який сліпає над рукописом зі збільшувальним склом у руці; Беккет зі своїм профілем зарозумілого яструба; тектонічні борозни й зморшки на лиці старого Одена: образи цього гатунку, здається, володіють якоюсь власною стійкістю тривання. Насичений символічністю, що її добачаємо в ньому, кожен портрет у цій галереї славетних облич є чимось таким, як опублікований у “Рідерс Дайджест” виклад письменникового твору — виклад настільки нав’язливий та перекручено-спрощений, що можна сміливо очікувати (чи остерігатися), що розійдеться він ширше і житиме довше, ніж сам твір.

Щось подібне, може, в менших масштабах, коїться віднедавна на Заході із Шульцом. Адже не тільки безсумнівна мистецька вартість його тоненького, проте вражаючого доробку спричинила те, що саме на цього письменника в останні роки спрямовані спалахи літературних реклам. Так само причиною є не лише факт, що складне етнічно-політично-культурне тло Шульцовой біографії — єврея, котрий пише польською мовою в галицькому містечку, яке від дня появи його на світ перебувало то в межах Австро-Угорської імперії, то Польщі, то совєцької України — може здаватися символом складності історичної долі, а водночас і багатства перемішаних впливів, що про них згадує кожен, хто розмірковує нині над чимраз популярнішим поняттям Центральної Європи. Їснують, напевно, інші причини, що впливають із глибших покладів підсвідомого й мають зв’язок — як мені здається — із зовнішністю Шульца, з його портретом, зафіксованим у тій галереї славетних облич, якою є колективна культурна уява. Через сорок шість років після смерті від ге-

стапівської кулі на вулиці свого дошками забитого Дрогобича цей хворобливо боязкий гімназійний учитель малювання та ручної праці, якому трапилося бути ще й великим письменником, з’являється серед літературних зірок двадцятого століття як ще одне обличчя, якого не вдасться забути.

Відмінність у цьому випадку полягає в тім, що Шульц вмалював свій автопортрет у нашу пам’ять цілком дослівно: залишивши по собі певну кількість малюнків і графічних відбитків (частково задуманих як ілюстрації до власних оповідань), на яких авторове обличчя щоразу приковує наш погляд. По суті справи, своїм знанням зовнішності Шульца ми завдячуємо значно більше тим автопортретам, аніж кільканадцятьом аматорським, не надто чітким фотографіям, що маємо у розпорядженні. На цій жменці вцілілих знімків Шульцове обличчя з’являється в особливий і незмінний спосіб: узате під певним кутом, у дивному скороченні перспективи — так, ніби його власник несміливо піднімав погляд до камери з якоїсь приниженої, зігнутої пози — з колін? (Про це можна судити через аналогію до пози alter ego Шульца у графічних відбитках на кшталт “Присвяти” чи “Книги бовванізму”). Його глибоко посаджені очі ховаються, немов засоромлені, під випнутими, майже мавпячими, дугами надбрів’їв. На цих фотопортретах Шульцове обличчя здається ілюстрацією з підручника психології, втіленням комплексу неповноцінності та хворобливої скутості, інтравертності, якщо не взагалі — аутизму. Це ж стосується і колективних фотографій. На кожній із цих пересічних пам’яток про цілком невинні товариські події Шульц справляє таке враження, ніби з величезними зусиллями стримує напад жаху: напружена динаміка його рис і постави являе очам когось, хто наче задкує вглиб самого себе і водночас усім тілом з безомовною панічністю тяжіє в бік

“Ринок у Дрогобичі”. Поштівка з 1914 р.

тла чи кудись поза кадр, хоч і перебуває насправді у його середині.

Малюнки Шульца або графічні його роботи, виконані в техніці *cliché-verre*, хоч і вступають, як правило, у царину фантастики, проте характеризують свого автора значно багатоплановіше. І водночас куди більш шокує. Це слід розуміти так, що нинішній глядач навряд чи приєднається до точки зору одного вісімдесятилітнього хадецького сенатора, котрий, шістдесят років тому перебуваючи на водах у Трускавці, зчинив галас, оглянувши “порнографічні” роботи Шульца на якійсь виставці для курортників. Звинувачення такого типу звучить досить кумедно в наші дні, коли вже не тільки порнографія як така, а й поважне мистецтво осягнули ступінь сміливості, котрий, без сумніву, вбив би на місці згаданого сенатора. Тим не менше слід визнати, що навіть як на нинішні норми, графічні автопортрети Шульца являють нам його виключно “непристойним” чином — непристойним у тому сенсі, що підносять завісу над речами, яких у “пристойному” суспільстві показувати не пасує, які слід або притлумити в собі, або

в найгіршому випадку загорнути у символічне вбрання. У своїх гравюрах, особливо ранніх, Шульц відкидає такого гатунку гальма і сторч головою мчить у тьмяні глибини своєї нав’язливої манії.

Погляньмо на “Бестію”, одну з гравюр, що становлять цикл “Книга бовванізму”, цикл укладений самим Шульцом і випущений у вигляді бібліофільського видання 1920 — 1921 рр. (себто за кілька літ перед прийняттям остаточного рішення присвятити себе літературі). Кільканадцятирічна дівчинка, увесь одяг якої — коротенька спідня сорочка, сидить у кріслі з бильцями; її ноги розсунуті, тьмяність у місці, де вони сходяться до купи, затулена перехрещенням рук. У лівій долоні дівчинка затискає батіг; на правій нозі має чорну панчошу і черевичок з високим підбором, натомість ліва нога, оголена, пальцями торкається підлоги, утворюючи центральну світляну пляму на тлі густого мороку, що скупчився під кріслом. Лівий черевичок, вочевидь, щойно скинутий з ноги, лежить на підлозі на передньому плані. Так само на підлозі, сповзаючи від правого краю картини убік ніби водночас

Автопортрет, олівець, 1919 р.

оголеної дівочої ступні та скинутого черевичка, видніється гола постать чоловіка з обличчям Шульца, з напівзакритими очима, напіврозтуленими вустами — у твариннім екстазі чи, може, у зболеному зойку від щойно отриманої хльости? Саме розташування плям світла і тіні, як і композиція картини — владна, динамічна постать дівчинки, що височіє над чоловічим торсом, скореним плазуванням, і водночас ледь відвернута від нього — спричинює те, що гравюру, здається, аж розпирає від сконцентрованого і пружиною стиснутого в ній насильства.

Після цього опису зайвою крапкою над "і" стане зауваження, що важко знайти більш відвертий та явний автопортрет мазохіста і фетишиста. Характерно, що в прозі Шульца мотив приниження чоловіка жінкою (як правило, ця функція належить вульгарній служниці Аделі) з'являється здебільшого у формі менш настирливій та сексуально дослівній. У малюнках і гравюрах натомість такого роду стосунки між постатями

виникають з нав'язливою частотою: характерним мотивом є жінка або дівчина, гола, напівгола чи принаймні провокаційно вдягнута, часто у чорних панчохах і на високих підборах, обдарована довгоногістю та округлим бюстом, як на кічувато виідеалізованих малюнках із журналів мод; вона світлою плямою височіє над темною, зіщуленою, застиглою у приниженому схиланні постаттю чоловіка, що плазує до неї, стоїть на колінах, цілує їй ноги, дає себе штурхати чи топтати. У деяких малюнках чоловіча постать розмножується в ціле плем'я ідолопоклонних сотворінь різного віку і розмаїтих ступенів огидності.

Однак навіть у цих групових замальовках ніколи не виникає сумніву в тому, що принижуваний чоловік є здебільшого символічними втіленнями самого митця. До такого ототожнення досить недвозначно схиляє нас не лише подібність обличчя, а й те, що з інших джерел знаємо про Шульцові еротичні манії. Не варто пояснювати, що в реальному житті свя-

Фронтиспіс (2), муш.

тенницькі норми містечкового побуту і показне їх дотримання, до якого Шульца, хоч би там що, змушував-таки статус вихователя молоді, спонукали його до притлумлення своїх збочень: опосередковано їх розкривала лише його творчість. А проте, принаймні кілька разів, Шульц виявляв їх і в житті: у деяких випадках свідомо, в інших — усупереч власній волі та вимогам здорового глузду. У процесі своєї багатолітньої мурашиної праці щодо впорядкування біографічних даних письменника Фіцовський добувся до кількох начочних свідків таких моментів. Деякі з їхніх спогадів та зізнань, не вміщені у “Letters and Drawings...”, але відомі з опублікованої в Польщі 1984 р. книжечки “Листи, фрагменти, спогади про письменника”, навдивовижу збігаються з мотивами та сценами Шульцових малюнків. Одна жінка, приміром, згадує сцену з 1921 року — їй тоді було дванадцять, і вона позувала Шульцові, приятелеві її матері, для портрету, — як раптом художникові схотілося вчинити щось

таке, що неминуче викликає в пам’яті постать із “Бестії”.

Літературний детектив, напевно, мав би право розглядати такі зізнання з підозрою: чи не відбувається тут варіант зворотнього впливу мистецтва на дійсність, чи не деформують малюнки Шульца у свідомості давніх його знайомих справжню суть спогадів про минулі події? Перевірка подібних свідчень не є, однак, чимось істотним, якщо нас цікавить не так реальне письменникове життя, як його легенда. Істотним є те, що подібного кшталту неделікатні спомини та

легенду, утверджують і без того глибоко засілий у нашій уяві портрет Шульца-мазохіста, Шульца — шукача упосліджень. Згоден, саме у цьому випадку домисел і легенда найвідчутніше не відходять від правди: якби в історії літератури діяла поліція моральності, то в ситуації із Шульцом вона мала б достатньо доказів, аби здобути право на обшук чи навіть на арешт. Інакше кажучи, стосов-

“Посвята” (“Інтродукція”), автопортрет.

но інтимного життя Шульца небезпідставним є враження, що його символічний портрет, зіштовканий з документів, творів і пліток, дивиться на нас вологими очима побитого пса.

Але символічні портрети мають певну небезпечну схильність: рано чи пізно починають жити власним життям. Їхня символічність виникає з нав’язливого виокремлювання певного ключового складника особистості; таке виокремлювання неминуче переходить у зосередження виключно на отому єдиному складникові, в його абсолютизацію й нехтування усіма іншими. Живе обличчя постає замороженим, з однією незмінною гримасою.

Щось подібне може трапитися, навіть якщо портрет, як у випадку Шульца, є автопортретом. Накреслений самим Шульцем образ мазохіста діє на нашу увагу з такою силою, аж ми забуваємо, що, крім мазохізму, в Шульцові було і щось інше. Ми схильні бачити все письменникове життя — і життя не лише інтимне — підпорядкованим тільки одній zasadі: пошукові упосліджень і страждань як збоченого джерела насолоди. У висловлюваннях деяких дослідників

Шульца тенденція ця доходить до небувалих крайнощів. Фіцовський наводить (в одному зі своїх шкідців, поміщених у книзі “Довкола цинамонових крамниць”) курйозний приклад Артура Сандауера, критика, заслуги якого в популяризації Шульца є, зрештою, безперечними, і який свого часу висунув тезу, що мазохізм письменника був рівнозначним його тяжінню до самознищення. Шульць загинув — на повному серйозі стверджував Сандауер — тому, що інстинктивно шукав смерті, зокрема, маючи змогу втекти з окупованого Дрогобича, зволікав доти, доки втеча зробилася неможливою. Це, звичайно, крайній прояв біографічної нісенітничі, псевдопсихоаналітичного підходу, який головним симптомом чийогось “потягу до авторуйнування” вважає той факт, що пацієнт, власне кажучи, помер. Однак навіть загальноновживана версія легенди Шульца робить гримасу мазохіста незмінним виразом письменникового обличчя, ніби він усе життя прагнув, ні, просто-таки ганявся за невдачами й упослідженнями.

Уся правда не може бути такою простою, бо вся правда ніколи

“Ундуля, вічний ідеал”.

простою не є. У житті, як і в мальованих автопортретах, Шульца істотно й майже безперервно топтав садистичний дамський черевичок Дійсності (мабуть, не раз він здригався від того, що слово “дійсність” належить до жіночого роду). Його листи, а надто листи до жінок, щоразу виявляють глибоко в ньому застрягле почуття неадекватності, нездійсненості, нералізованих потенцій (до Романи Гальперн він пише у 1936 році: “Мені здається, що я ошукав світ якимось поблискуванням, що в мені немає нічого”). Нині загальновідомим є те, що був учителем малювання у провінційній гімназії, проте, щойно читаючи листи, дізнаємося, що це означало: 27 годин викладання на тиждень. За такої норми навіть хтось, більш відпорний психічно, не мав би багато часу й енергії на творчість, Шульца ж отака шкільна каторга виснажувала і знепліднювала майже дощенту: на 1942 рік він був п'ятдесятилітнім автором двох тоненьких збірок оповідань. Гестапівська куля обірвала життя, яке самовимогливому Шульцові могло, по суті, здаватись єдиною довгою смугою поразок, принаймні, якщо

ставити йому оцінку в категоріях почуттєвих зв'язків, родинного життя, заможності чи становища у суспільстві. Раптовий зблиск літературної слави в тридцятих роках був — і Шульц не мав тут жодних ілюзій — явищем досить елітарного рівня, до певної міри викликаним збігом обставин (сумнівно, чи знайшли б “Цинамонові крамниці” видавця, якби не підтримка Зоф'ї Налковської, котра замалим не відмовила, коли якийсь доброзичливець намагався схилити її до читання рукопису нікому не знаного провінційного вчителя...).

Усе це правда, а проте, постійно зосереджуючись на тому, чого Шульцові не вдалось досягнути, і випускаючи з уваги той факт, що попри все йому вдалось написати (дрібниця!) дві геніальні книжки, — ми спотворюємо його справжній портрет принципово. Популярна легенда Шульца в остаточному варіанті робить його одним із тих людей, які упродовж цілого свого життя дратують ближніх запашком життєвих невдач, що його буцімто виділяють, і які у зв'язку з цим по смерті будять виключно теплі почуття (позаяк підсвідомо прагнемо якось відшкодувати їм нашу давню

“Ундуля йде в ніч”.

неприхильність, надто ж тепер, коли це аніскільки не коштує). Нездатні вже увійти з простягнутою для допомоги рукою в їхнє безповоротно зачинене життя, ми подаємо руку символічно, заміниково, навспак — ідеалізуючи їх у споминах, навіть якщо така ретроспективна ідеалізація означає призначення їх на роль ідеальних невдач. Замість оцінити те, що, попри всілякі перешкоди, вони звершили, ми задумуємось над тим, що могло бути, якби... Якби успіх прийшов до них трохи раніше або смерть — трохи пізніше.

3

“Що могло бути, якби”, — хвилюючий і чудовий вірш на цю тему кілька років тому написала Віслава Шимборська. Цей вірш добре знаний, але пригадаю на всяк випадок: бачимо в ньому літнього чоловіка, скоріш за все інтелігента, котрий сидить за столиком у громадській їдальні (певні деталі дозволяють здогадуватися, що дія відбувається в “будинку творчості” у горах — чи не в закопанській

“Асторії”?). Спостерігаємо до дрібниць його природно зістарілий вигляд і узгоджену з нормами поведінку, — від лисини і до звичної манери заглиблюватись у газету в очікуванні, поки принесуть бульйон. Допіру перед самим закінченням вірша хтось звертається до нього “пане Бачинський”. Зненацька усвідомлюємо, про о щ о цей вірш, який, на перший погляд, не мовить ні про що істотне, усвідомлюємо, чому від початку й до кінця він написаний в умовному способі. Це вірш про те, “що могло бути, якби”: якби Кшиштоф Каміль Бачинський не поліг у Варшавському повстанні. Якби не спіткала його героїчна смерть у двадцять три роки, якби ще протягом сорока років жив у повоєнній Польщі, міг би нині бути — був би — одним із нас, посполитих, утомлених, цинічних живих.

Аж проситься бути написаним подібний вірш про Шульца — не дивлячись на те, що його замкнуте в собі, впокорене обличчя не контрастує так з гіпотетичною по-

“Лавка”.

воєнною долею, як відомі з окупаційних фотографій юначі, світлі риси Бачинського. Ким став би Шульц, якби не був застреленим на вулиці під час облоги в дрогобицькому гетто? Що написав би він, якби судилось йому жити, скажімо, на двадцять років довше, ймовірноше всього — у Варшаві або Кракові, в ранзі репатрійованого громадянина ПНР? Чи закінчив би легендарний роман “Месія”, над яким, здається, почав був працювати перед війною? Чи в п’ятдесяті роки писав би щось подібне й не менш гарне, ніж у тридцяті?

Єдина можлива відповідь, ясна річ: невідомо. Одного можемо бути певні: того, що після 1942 року саме ця частина Європи вочевидь не становила поживного ґрунту для культивування творів того гатунку, яким усе життя займався автор “Весни”. Жалюгідним знаком епохи залишиться той факт, що після вересневого радянського вторгнення Шульц, аби з чогось жити, змушений був малювати велетенські портрети Сталіна для офіційних урочистостей. Через жахну аналогію так само й під гітлерівською окупацією перебув деякий час завдяки мистецьким

смакам гестапівця, який найняв його прикрашати дитячу спальню кічуватими малюнками на стінах. Цей факт, вочевидь, і став пізніше причиною смерті: Шульца застрелив інший гестапівець, аби зробити прикрість “протекторові мистецтв”, до якого відчував давню образу. (Великої прикрості, однак, не зробив).

Якщо йдеться про писання, то роки окупації лише поглибили депресію і творчу загальмованість, з якими Шульц боровся все життя. Звичайно, котрогось дня ще можуть знайтися легендарні папери, які, коли вірити його приятелеві Ізидорові Фрідману, залишалися схованими у невідомого “католика”, що мешкав поза гетто. Але ніщо з того, що вціліло з окупаційної кореспонденції Шульца (а це переважно листи і поштівки до молодої художниці Анни Плоцкер, яка теж не пережила війни), не залишає враження, що згадані папери могли містити який-небудь новий літературний твір, написаний після 1939 року. Якби сам Шульц перебув руїну і жив у Польщі в сталінські роки, певніше всього, став би — це чистий домисел, але заснований на тверезих засновках

“Пілігрими”.

митців, яким задушлива облуда згаданих часів відбрала голос, іноді прирікаючи їх на неминучу безплідність. Якби, немов герой вірша Шимборської, він вчасно ухилився і виявився тільки подряпанним кулею, не вбитим, то за пару років опинився б на шляху в іншого загрозливого об'єкта — “паротяга історії”, механічні принади якого вже невдовзі по смерті Шульца почали оспівувати поети-соцреалісти.

Можна також — чому б і ні — сягнути домислом ще далі назад і застосувати питання “що могло бути, якби...” до ще ранішої фази в Шульцовій біографії — до тих років, коли його гнітила не так залізна лапа історії, як нестерпна вагота власної екзистенції. Що сталося би, якби його життя до 1939 року було просто не таким важким? Якби, наприклад, не застряг у провінційному Дрогобичі, а з молодих літ обертався у столичних літературних колах? Якби не прирекла його на вічну маргінальність і почуття неповноцінності його змішана етнічна, релігійна та культурна ідентичність? Якби завдяки чудові був незалежним у грошах, якби міг до-

зволити собі вирватися з карцера школи і цілковито віддатися літературі? Якби міг позбутися психічних комплексів і паралізуючої невпевненості в собі, на яку скаржився у стількох листах?

В американських газетах надзвичайно популярною рубрикою є постійний куток порад у життєвих проблемах, який упродовж років веде пані, що зветься Енн Лендерс. Перелічені щойно питання слід було б, власне кажучи, скерувати на її адресу: вона відповіла б у найближчому номері, рекомендуючи Шульцові, аби знайшов собі доброго фінансового дорадника чи, скажімо, вдався до інтенсивної психотерапії. Натомість літературний критик не повинен відповідати на такі питання; не повинен їх навіть ставити. Спонукувані жалощами, які будить у нас вигляд пригніченого Шульцового лица, що визирає з деяких його найінтимніших листів (а також із покірних, з болісною старанністю виписаних прохань про стипендії та відпустки, сланих ним до міністерства освіти), підсвідомо прагнемо посуватись у часі назад і в якийсь вирішальний момент підштовхнути письменникове

“Забави в саду”.

життя у щасливішому напрямку. Однак, не кажучи вже про саму онтологічну неможливість подібної операції, мусимо визнати, що своїм знанням про існування людської одиниці під іменем Бруно Шульц завдячуємо саме тому, що його життя було таким, яким було. З точки зору літератури тут немає ніякого “якби”. Якби не тяжіли над ним його провінційність, його єврейськість, його вбогість, його комплекс неповноцінності й десятки інших непосильних тягарів, він був би, безперечно, щасливішою людиною — можливо, навіть пліднішим письменником. Але скоріш за все не був би великим письменником і вже цілком напевно — тим єдиним і своєрідним письменником, без якого наше життя виглядало б убогішим.

Я не підштовхую читачів Шульца від одного спрощення до протилежного: прочитати історію слави цього письменника лише як підтвердження популярної тези, що тільки страждання творить митця. Повторюю: не зводьмо обличчя Шульца до мазохістської гримаси. Так само, як нонсенсом, негідним навіть висміювання, є твердження,

ніби він сам шукав смерті під час останніх своїх днів у гетто, недопустимою простакуватістю було б і судження, що в житті він шукав страждань і сам до себе свідомо притягував нещастя. Щойно я сказав, що ми трохи знаємо про існування на світі Бруно Шульца лише завдяки тому, що його життя було таким, яким було. Тепер я доповню цю думку: знаємо щось про нього ще і тому, що він кинув тому життю виклик. Чи, швидше: що підняв кинуту рукавичку. А підняв її — узявшись за писання.

4

Збірка листів, малюнків та есе Шульца є безцінною для зрозуміння письменника саме тому, що видобуває цей парадокс на денне світло. У цілковитій суперечності з мазохістським автопортретом Шульца, зафіксованим в образі й слові, більшість листів виявляє його як людину, котра вперто намагається вирватись із заклятого кола упосліджень та ізоляції. Лист був для Шульца найприроднішою формою вживання слова для виходу за межі власного “я” і спілкування з іншими — формою, незрівняно легшою

“Зачароване місто”.

для цієї вкрай несміливої людини і цього вкрай сумлінного митця, ніж усне порозуміння, з одного боку, й література в загальному сенсі, з іншого. (До палацу літератури, зрештою, ввійшов через передпокій листування: перші його оповідання вирости з листів, на жаль, не збережених, до письменниці Дебори Фогель). Лист був для нього передовсім головним засобом встановлення будь-якого щирого і тривалого зв'язку з людьми. “Мені потрібен товариш”, — без недомовок починає він свого першого листа до Тадеуша Брези в 1934 році. — Мені потрібна близькість спорідненої людини. Прагну чиеїсь підтримки для внутрішнього світу, що його існування постулюю”. Його невситиме жадання зв'язку з іншими наказувало йому зберігати вірність навіть тим адресатам, які під жодним оглядом не дорости до нього інтелектом; обмін листами з якими був звичайнісінькою тратою часу: як у випадку довголітнього листування з товаришем по шкільній лаві, Зеноном Васньєвським, на послання якого Шульц сумлінно відповідав, часом не вмючи викре-

сати із себе бодай чогось, крім ухильних вибачень за зволікання з відповіддю.

Писання листів до споріднених душ при цьому зовсім не йшло йому легше. Щось вимушене вчувається, як правило, в його інтонаціях щоразу, як тільки Шульц звертається до адресата, котрий осягнув певний ступінь літературної слави — чи це Юліан Тувім, чи відомий психолог, але мізерний поет Стефан Шуман, що його слабкі вірші Шульц із величезним зусиллям намагається переконливо похвалити. Єдиний з уцілілих його листів до Тувіма — подяка за висловлену прихильність до “Динамонових крамниць” — тут особливо прикметний. Ці кільканадцять речень, написаних прегарним, однак ледь котурновим і переважаним риторичними оздобами стилем, безперечно, коштували Шульцові багатьох годин мозольної праці. Кожна фраза, здається, виявляє його переускладнені комплекси. Шульц ані на мить не в змозі вивільнитися з паралізуючого усвідомлення того, що пише, як-не-як, до літературної знаменитості, до видатного стиліста, до впливової людини пера. З неймовірними труднощами

“Огири і євнухи”.

силкується зберегти рівновагу поміж скромністю й почуттям власної гідності, скласти шану, але й водночас не впасти у пласке підлабузництво, виразити вдячність, але й усунути підозру, ніби напрошується на схожі “ласки” в майбутньому. Усі листи Шульца до головної його протекторки, Накловської, на жаль, втрачені; можна лише здогадуватись, яких труднощів завдавало йому порозуміння з цією світською дамою, що являла собою — попри близькість у їхнім зв’язку — його цілковиту психологічну протилежність. Навіть у суто літературних справах тут мушили виступати на кін досить неоднозначні почуття: з одного боку щира Шульцова вдячність за поцінування його речей, з іншого — усвідомлення дистанції, що відділяє його власне новаторство від конвенційно “сучасних” романів славетнішої прятельки.

Прикметно, наскільки вільніше чується Шульц у листуванні з двома письменниками, які не поступалися перед ним з точки зору новаторства — Віткацієм та Гомбровичем. Зайво тут додавати, що кожний з оцих двох ідолів нової літератури відрізнявся від Шульца

досить принципово (сам Шульц після рецензії 1938 р., яка стверджувала про його нібито вплив на Гомбровича, відчув себе зобов’язаним до спростування, котре декларувало взаємну автономію та інтегральність обох творців). А проте саме ці двоє були ідеальними читачами Шульца: не випадково два найпроникливіші з передвоєнних часів коментарі на тему його творчості вийшли з-під пера Гомбровича і Віткація. Те, що лишилося після їхніх стосунків із Шульцом, обмежується кількома інтерв’ю, шкідками та літературно-полемічними виступами, однак навіть у цих, призначених для публікації, текстах Шульц незрівнянно відкритіший та спонтанніший, аніж у приватних листах до світил офіційного літературного процесу.

Його сповнений натхнення діалог із Гомбровичем, напівсерйозно сприйнята “полеміка”, яку спровокував “Відкритий лист до Бруно Шульца”, оприлюднений автором “Фердидурке” у часописі “Студію” в 1936 році, є дуже характерним свідченням відмінностей, що розділяли цих двох письменників. Коли через багато років у

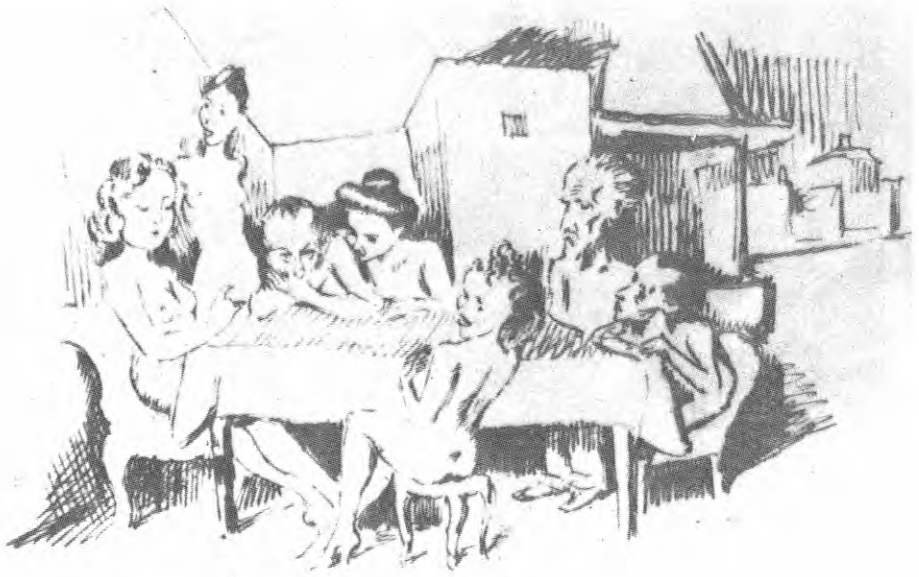
“Свято бовваністів”.

“Щоденнику” Гомбрович сформулює своє відоме визначення творчості як боротьби, що її митець точить проти інших в ім’я власної знаменитості, зухвальство цієї максими буде лише останнім виквітом тез, які вже вимальовуються в отій ранній провокації. Центральну її проблему становить стосунок митця-новатора до публіки. Наводячи, немов для подразнення, точку зору “дружини одного лікаря”, з якою зустрівся нібито у трамваї: “Бруно Шульц (...) це або хворий збоченець, або позер”, Гомбрович захоплює Шульца до активнішого нав’язування власної оригінальності та неповторності читачам. Хоч він передбачає Шульцові спротиви (і приписує їх, не надто делікатно, його мазохізму: “А, може, давши волю мазохістичним нахилам, упокорився і впадеш до ніг огрядній дружині лікаря”), однак вважає обов’язком митця відповідати на будь-які закиди, навіть на найдурніші: “Треба вступати в цю гру з людьми на кожному рівні і в кожному можливому випадку. Наша позиція щодо дурощів є, може,

навіть важливішою, ніж позиція у великих, мудрих, принципових справах”

У репліці Шульца з’являються такі рідкісні в його листах проблески добродушного гумору — зокрема, тоді, коли слід наважитись на обмін жартами щодо ризикованої теми мазохізму: “Без сумніву, я ціную й шаную всією душею те, що пані лікарева має гарні стегна, однак обмежую це своє ставлення властивою йому сферою. Вмію запобігти тому, щоби вшанування ніжок пані лікаревої перейшло в царину цілком невластиву”. Те, що він розуміє під “невластивою цариною”, не має, однак, нічого спільного із сексом — йдеться тут Шульцові про вищість мистецтва, в якому рішуче і цього разу вже всерйоз відкидає концепцію “вступання у гру з людьми на кожному рівні”: “Кажеш, таким є життя? Кажеш, не тільки ми, мудріші і кращі, маємо право глузувати з пані лікаревої, але й за нею визнаєш рівне право на кпини, погорду і насмішку? Стаєш тим самим на боці нижчого проти вищого. Намагаєшся скомпрометувати наші починання, ставлячи нам перед очі масивні тілеса лікаревої й

Малюнок, репродукований у “Санаторії “Під клесидрою” (1937), туш.

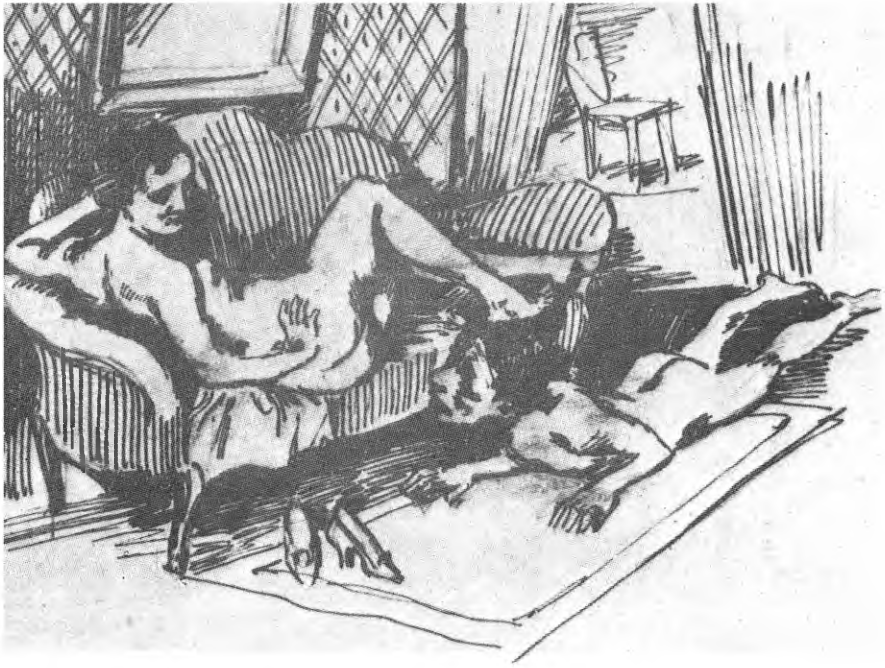
солідаризуєшся з її тупим реготом. Твердиш, ніби в її особі захищаєш вітальність, біологію проти абстракції, нашої відірваності від життя. Якщо біологія, Вітольде, то хіба сила її безпорадності, якщо вітальність, то хіба її тяжка інертна маса.

Але авангардом біології є думка, експеримент, творчий винахід. Це ми є біологією — войовничою, наступальною, ми справді вітальні”.

Тут нарешті — як і в багатьох інших несподівано принципових теоретичних твердженнях на теми мистецтва й літератури, розсіяних по сторінках цієї книги вирізок поміж малюнками, фотографіями й листами, — бачимо Шульца з іншого, несподіваного боку. Замість прииженого страдника, запалі очі якого позирають на нас зі знімків, гравюр та епістолярних скарг, спілкуємося в таких випадках (маю тут на увазі особливо його післямову до “Процесу” Кафки, обговорення “Фердидурке” і програмовий шкіц “Міфологізація дійсності”) з інтелектом, що його вже знаємо з Шульцових оповідань: непоступливим, “войовничим” і “наступальним” інтелектом безкомпромісного митця.

Під цим оглядом він був Гомбровичеві значно ближчим, ніж це могло впливати з їхнього полемічного азарту, безперечно, трохи “підкрученого” задля самої приемності суперечки. Мовлячи про “войовничу” а “наступальну” позицію митця, обидва мали на увазі скоріш завоювання реальності, аніж завоювання “дружини лікаря”, тогочасної публіки. Обидва у найглибшій своїй суті були самотніми воїнами — двома великими самітниками літератури двадцятого століття. Різнилися тільки щодо методів завоювання: Гомбрович здобував владу над реальністю, здираючи з неї маски, Шульц — “міфологізуючи” її й тим самим підсилюючи її “панмаскарад”, аби цим кружним шляхом, від “куліс”, дістатися до “універсальної дезилузії дійсності”.

І різнилися ще однією суттєвою рисою. “Наступальність” Гомбровича у справах літературної творчості залишалася в цілковитій згоді з його життям, з його відверто демонстративною гонитвою за власною митецькою “славетністю”. У Шульцові ж під цим оглядом є значно більше амбівалентності. Його особистість роздирається

“Мазохістська сцена”, туш.

поміж полюсом мазохістського самоприниження перед світом і полюсом деміургічного нав'язування цьому світові власного творчого “я”. І саме те, що з інтимного боку схиляє особистість до страху перед світом і пасивного страждання, з боку творчого провадить до мистецького завоювання світу і радості його активного творення.

Тож з одного боку — спотворене болем обличчя, що вилущується з фотографій, малюнків та листів, тих листів, у яких крізь несміливість і стриманість пробиваються розпачливі воання про допомогу, скарги на нестерпний тягар буття, жаління над власною

“глибокою самотністю”. З іншого боку — обличчя людини, котра про ту саму самотність пише в останньому реченні автобіографічного есе з 1935 року: “Самотність є (...) реактивом, який доводить дійсність до ферментації, до випадання осаду з фігур і кольорів”. І з цього ж боку — абсолютна, безкомпромісна цілісність ритмів та образів, завдяки яким ця ферментуюча реальність буде жити в оповіданнях Бруно Шульца доти, доки існуватиме мова, якою ці оповідання написані. Як людина — відступав перед ударами більше, ніж будь-хто з нас. Як митець — не мав собі рівних у непоступливості.

1988

З польської переклав
Юрій Андрухович

¹ Letters and Drawings of Bruno Schulz, with Selected Prose. Edited by Jerzy Ficowski. Preface by Adam Zagajewski. — New York: Harper & Row, 1988.

Малюжата КІТОВСЬКА-ЛИСЯК

БРУНО ШУЛЬЦ — “КНИГА БОВВАНІЗМУ”

Візія—форма—аналогія

Від 1920 року застосовував Шульц техніку, для опису, якої вживав термін “*cliché verre*”

Писав у листі до Зенона Вишневського, холмського поета й перекладача, одного з редакторів “Камени”: “Зараз застосовую копіткий метод. Це не офорт, а т. зв. *cliché verre* — скляна пластина. Малюю голкою на шарі чорного желатину, що покриває скло, тоді отриманий рисунок обробляю як фотографічний негатив, тобто копіюю у фотографічній рамці на світлочутливому папері, проявляю й закріплюю, після чого промиваю — процедура як під час друку фотографій — кошти значні, праця також”. Шульц був єдиним відомим у Польщі графіком, що використовував цей метод. Здається, обрав його свідомо, знаючи можливості і передбачаючи ефект. Підтверджують це праці, зібрані в теці, яку автор назвав “Книга бовванізму”.

Складає її невелика кількість відбитків, розміщених у різній кількості і в різному порядку в окремих папках, з яких жодна не містила в собі усього комплекту з двадцяти шести гравюр, підготованих автором для репродукції. Як правило, залишав у кожній з десятик праць, об’єднуючи їх щоразу іншою обкладинкою власного проекту й виконання, а також титульною сторінкою, що виконувала ту саму роль. Подеколи на ній

розміщувався також список окремих відбитків, причому частина заголовків була перекреслена олівцем (найімовірніше, самим художником).

Так, в одному з двох оригінальних примірників “Книги бовванізму”, що належать Варшавському Національному музею, можна побачити, що автор перемінив дев’ятнадцять заголовків, викресливши десять з них. Відтак коментатори, що беруться аналізувати праці Б. Шульца, стикаються з проблемою їх упорядкування — з урахуванням як зазначених на титульній сторінці, так і не включених до змісту праць, виконаних автором технікою *cliché verre*. Всі вони тісно пов’язані між собою, по суті, маємо художню “оповідь”, що може читатися як книга.

* * *

Що то за тема, яка відбилася і на сторінках Шульцевої прози? Тема ця — жінка. Жінка, що нищить, і сама присутність якої небезпечна для чоловіка, жінка-Голем. Схоже, епіграфом до “Книги бовванізму” міг би бути фрагмент повісті Густава Мейрінка: “...приховано пробуджується в мені легенда про відьмацького Голема, цю штучну людину, що її колись тут, у темряві гетто один рабин, знавець Кабали, утворив з елементів і пробуджував до автоматичного, бездушного існу-

* Кліше на склі (фр.).

“Автопортрет між двома жінками”, олівець.

вання, всовуючи їй у зуби картку з магічним заклинанням. І подібно до того Голема, котрий одразу перетворювався на глиняну статую, варто було заклаичеві вийняти йому з вуст таємничу силуabu його життя, гадаю, втрачають своє духовне буття й самі люди, як тільки згасне в їхньому мозку чи то блаженка уява, чи другорядне прагнення, чи надмірна прив'язаність або й просто глухе очікування чогось цілком незрозумілого і цілком позбавленого сенсу”.

У Шульца “Голем” набуває різних рис: образи з “Книги бовванізму” можна згрупувати довкола певних його персоніфікацій.

Ось cliché verre, для яких належним місцем видається початок “Книги Бовванізму”: “Пілігрими”, “Інфанта і її карлики”, “Плем'я парій” Звернімось до рецензії Шульца на “Адама Гривалда” Тадеуша Бжези. Знайдемо в ній фрагмент, який, хоча й стосується іншого твору, може бути гарною характеристикою згаданих гравюр: “Тінь Ероса лежить на сторінках цієї книги, дуже делікатна, передвесняна, насичена запахами перших пролісків, мулу і лісової води. Це Ерос водив письменниковим пером, це він вібрує, непізнаний і про-

теїчний, у всіх жилах і розгалуженнях цієї досконалої прози — Ерос елементарний, передстатевий, що наповнює постаті цієї книжки і всі її сірі, вітряні й дощові краєвиди, всю її присмеркову ауру, п'янку й приголомшливу”. І ще — коротке й влучне зауваження Артура Сандауера, цього разу з есе, присвяченого самому Шульцові: “Якщо навіть у той період (у дитинстві. — М.К.-Л.) з'являється жінка, то лише як ледь пробуджена передчуттям статі істота, як дівчина-підліток, як повна смутку й таємничості Б'янка з “Весни”, “з гострими, як у хлопця, колінами”. Цей ідеал цілком протилежний... ідеалові чоловічих літ (героя Шульцової прози. — М. К.-Л.), всім тим жителям вулиці Крокодилів “з недобрими і зіпсованими обличчями”, або “жінці з бичем”, пані Магді Ванг, котра рекламує себе у відділі комерційних оголошень як “спеціалістку з ламання найсильніших чоловічих характерів”.

Але перш ніж Юзеф стане вічна-віч з цією другою, він зустрічає першу. Невинні, наче несвідомі своєї чарівності, розпещені “Б'янки” діють на чоловіків так, що ті схиляються перед ними, обожують їх, віддають честь і присягають

Ескіз ілюстрації до оповідання “Весна”, олівець.

на вірність. Герой оповідання “Весна”, дивлячись на таку Б’янку, котра просто сидить на лавці і читає, а тоді “не робить нічого, крім найнеобхіднішого”, певен, що “дотик її тіла має бути болісніший від святощів самого злучення”, а “дотик її долоні перевершує будь-яку уяву”. Зброєю Шульцових “Б’янок” є вдавана байдужість до уваги чоловіків.

Невіддільний атрибут шульцівського еротизму — розкилені жіночі ноги, найчастіше взуті у черевички на високих підборах, оздоблені пряжками і фривольними кокардами. Віткаци писав: “Засобом гноблення чоловіків жінкою є... нога, та найстрашніша... частина жіночого тіла. Саме ногами жінки Шульца мучать, топчуть, доводять до понурого, безсилового шалу його змалілих в еротичній муці, зневажених чоловіків-покручів, котрі знаходять у цій зневазі найвищу болісну радість. Його гравюри — це поезія жорстокості ніг”.

Ще одне втілення Голема — власниця “чаклунських” пантофельок і взутих у них ніг, що в прозі з’являється як Аделя, а в графіці — героїня таких сцен, як “Ундуля в артистів”. “Ундуля йде в ніч”, “Зачароване місто І”, “Зача-

роване місто II” (“Револуція в місті”), “Ще раз Ундуля”, “Сусанна і старці”, “Лавка”, “Ундуля, вічний ідеал”. У цих сценах бачимо вже не дівчат-підлітків, а зрілих жінок, цілком свідомих своєї сили, дарма що вони її поки що майже не використовують. Стрункі, зграбні, сидять, заклавши ногу на ногу, лежать у викличних позах, провокують своїм нехтуванням гроно слухняних, згорблених у безконечних поклонах “сірих стариганів”. Внутрішня порожнистість дозволяє їм безтурботно приймати всі ці знаки уваги. Але й цього їм замало.

“Голем” переростає в “бестію”, що має намір цілком запанувати над світом чоловіків. Саме приниження чоловіка — це надто мало, його слід знищити, розчавити. Героїні цього розділу “Книги” не приймають знаків уваги пасивно. Вони цілком відверто глузують з чоловіків, мучать їх (“Забави в саду”), б’ють (“Весна”, “Її гардеробіана”, “Мадмуазель Цірцея та її трупа”), щоб тим спокійніше і певніше сидіти на троні (“Свято ідолопоклонників”), приймати процесію (праця за тою самою назвою), чи навіть посісти місце на вівтарі (“Книга бов-

ванізму”), щоб зрештою замість чоловіків-євнухів помістити огирів (“Огири і євнухи”). Жінки стають агресивні. Це вже не дитинні, несміливі “Б’янки”, ані навіть не певні себе “Аделі”, що воюють за допомогою пантофелок; це “бестії” (“Бестії”), потвори, вампіри.

Як на все це реагують чоловіки? Ці “сірі старигани”, що тихцем непомітно підкравшись, підглядають за жінками, не видаються ані здивованими, ані ображеними таким поворотом подій, навпаки: вони й далі переконані, що так має бути, що їм слід і далі лишатися на узбіччі. Вони не хочуть нічого, мовчки згоджуючись зі своєю долею чи, радше, недолею. Перефразовуючи дещо самого Шульца, можемо сказати, що ці люди втратили ґрунт під ногами, підхоплені перипетіями, що їх самі розкрутили. Смиренність вичитується і з їхніх зморшкуватих облич, і з їхніх зсутулених постатей. Подібне ґроно характеризує сам автор: “...їхні виїдені життям обличчя були наче засновані павутиною, цілком невиразні, обличчя зі сльозливими, байдужими очима, з’яловілі, знебарвлені й неживі, наче кора дерев, потріскана від негод...” Ян Котт узагальнив цей опис, додавши, що всі чоловіки Шульца — “бридкі миші або кролики, карлики або горбуни”. Ось герої кількох оповідань: дядько Марек із “Серпня”: “...малий, згорблений, з позбавленим статі обличчям, сидів у своїм сірім банкрутстві, примирившись із долею, відпочиваючи в тіні безмежної погорди... Часом пробував слабким порухом зробити якесь застереження, вчинити опір, але хвиля самодостатньої жіночності відкидала убік цей жест без значення, тріумфально минала його, заливала своїм широким струменем слабкі порухи його мужності”; кузен Еміль з того самого оповідання: “...з білявим волоссям, з обличчям, з якого життя змило будь-який вираз, прогулювався туди-сюди по кімнаті, з руками в кишенях широких штанів... Видавалося, що його зів’яле і каламутне обличчя з дня на день забувало про себе,

перетворюючись на білу порожню стіну з блідим мереживом прожилок, у яких, наче лінії на затертій карті, плуталися пригаслі спогади того бурхливого і змарнованого життя”; натомість Едзьо, герой однойменної історії зі збірки “Санаторій під Клепсидрою”, є людиною, чия постать “...наче переламана навпіл: могутньому торсові протистоять слабкі, звироднілі ноги”; а Додо, однойменний герой іншого оповідання з того самого тому “...наче доповнює Едзя: зовнішній досконалості відповідає розумове каліцтво”.

Існує величезний, гротескний контраст між Шульцовими жінками й чоловіками. Добре підмітив ці риси цитований вище Ян Котт, пишучи: “Жінки — струнки й високі, чоловіки — малі; здається, що можуть лише підглядати..., що мусять ставати на пальці, аби зазирнути тим жінкам в очі... Малі, чорняві чоловіки з великими головами рахітичних дітей — задивлені на черевички або маленькі стопи велетенських жінок, що... підносять ноги в чорних панчохах надто високо для них”.

Пригляньмося до ще одного героя створених Шульцом як у прозі, так і в малярстві ситуацій — до самого автора. Адже його риси мають не лише деякі персонажі згаданих гравюр, а й центральна постать гравюри “Посвята” (“Інтродукція”). Одягнений в елегантний чорний костюм чоловік середнього віку нахилиється вбік глядача чи когось, хто не бере участі в сцені і кого можемо лише домислити. Чоловік тримає в долонях відкриту книгу (в деяких варіантах — з короною), простягаючи її, наче дар. Знаючи попередні сцени, неважко здогадатися, що адресатом цієї “посвяти” є жінка. Відповідно до назви, митець розміщував цю гравюру, як правило, першою в теці. Але її значення стає зрозумілим лише після знайомства з цілою “Книгою бовванізму”: чоловік згоджується зі своєю роллю підданого і віддає “богині” ідолопоклонську шану. Ідолопоклонську, себто засліплена, дарма що знає всі мінуси жіночого характеру, дарма що зазнав його

нищівної сили. Перекоаний, що жінка все одно заслуговує (чи, може: вимагає) найвищих офір, чоловік складає їй ще один дар. Цього разу — книжку. Головною героїнею або є жінка, а головною темою — вславлення її потуги. Читаючи “Книгу Бовванізму”, цю “біблію” Шульца, оглядаючи ці образи мазохістської поразки чоловіка, неодноразово пригадуються життя автора цієї нової “легенди про Голема”, його походження й переживання з часів дитинства і юності.

* * *

Характерною рисою гравюр з “Книги Бовванізму” є їхня екзальтованість. Кожна зі сцен відбувається у похмурій, досить несамовитій аурі. Дія незмінно розгрівається в інтимній обстановці — в кімнаті чи затишному куточку парку або містечка. Час, у якому живуть персонажі Шульца, — це здебільшого вечір чи ніч. Якщо за якоюсь справою їх застає день, то місце, в якому вони перебувають, все одно виявляється затіненим і відділеним від оточення портьєрою або балюстрадою. Ось одна з таких “атмосфер”: “... ілюзія спокою дедалі зростає, перебуваємо, власне, в лісі, де все заросло папороттю, тут же за ліжком пересувається стіна зарослів, рухлива й сплутана. З тої листяної стіни виникають у світлі лампи великоокі вивірки, дятли й нічні звірята і дивляться нерухомо блискучими, випуклими очима на світло. З якоїсь миті вступаємо у нелегальний час, у позбавлену контролю ніч, підлеглу лише усляким нічним вибрикам та фанаберіям. Те, що діється далі, перебуває вже мовби поза обліком, повне благоді, незліченних переступів і нічного фіглювання”.

Присмерк, темрява ночі, простір, “...наповнений, як водою, сірим байдужим світлом, яке не дає тіні й нічого не виділяє” — ці ефекти вимагають певних формальних зусиль: передусім умілого використання тьмяних, невиразних тонів і відтінків. Автор “Цинамонових крамниць” обрав чорно-біле зображення, найчастіше застосовуючи проміжні відтінки: відтінки

сірості. Це, безумовно, вибір свідомий і послідовно реалізований, вибір, що має підкреслити настрій і водночас видобути зі сцен їхній сенс. Проза Шульца лише підтверджує свідомий характер використання згаданих барв. Ось, наприклад, невеличкий фрагмент із “Санаторію під Клепсидрою”: “Не знаю, чи це вплив пізньої пори року, але дні дедалі поважнішають у барві, похмурішають і темнішають. Таке враження, наче дивившись на світ крізь цілком чорні окуляри”.

Окрема проблема — обумовленість згаданих барв технікою *cliche verre*. Винайшов цей метод у середині XIX ст. Каміль Коро, згодом ним послуговувалися Жан-Франсуа Мілле, Теодор Руссо та інші, однак особливого поширення метод не набув. Невідомо, де міг його навчитися автор “Книги бовванізму”, проте застосовував цю техніку цілком традиційно. Єдина різниця, яка привертає увагу при зіставленні гравюр Шульца з відповідними роботами Коро чи його французьких колег, це цілком інше оперування лінією і плямою. У французів переважає тонка, гнучка, часто одинока лінія, тоді як Шульц будує свої композиції на засадах скоріш живописних, аніж графічних. Звідси похмурість, притемненість його інтер’єрів і неокресленість контурів, які з полиском вириваються із цього мороку і знов розпливаються, тонуть у ньому.

Будуючи свої “клімат”, Шульц не менш специфічно трактує простір. Вже саме освітлення обмежує його до закутка, кімнати, алькова, спальні. Виникає безпечний “інтимний простір” — “простір внутрішній” чи, як його називає один із дослідників експресіонізму, — “замкнений”. Рідко коли сцени набувають “відкритості”: на малюнку з’являються вулиці малого містечка, фрагменти будівель, зарості парку. Але “відкритість” ця позірна, бо центральна сцена все одно має власний простір — “замкнений”, виділений світлотінями. Згадаймо, що писав на тему таких, власне, образів — “уявних про-

сторів” — Гастон Башляр: “Хочемо дослідити дуже прості образи, образи простору щастя... Маємо на меті окреслити людські простори володіння, простори, відстоювані перед ворожими силами, улюблені простори. З дуже різних часом причин і в різних поетичних відтінках є вони просторами оспівуваними. Їхні реальні подеколи опікунчі вартості поєднуються з вартостями уявними і стають незабаром домінуючими. Простір, охоплений уявою, не є простором байдужим, полишеним на суто геометричний опис і поцінування. Переживаємо його не відсторонено-об’єктивістськи, а з усією пристрасністю й прив’язаністю. Він майже завжди притягує. Зосереджує наше буття у своїх опікунчих межах”. Для Башляра цими “опікунчими межами” володіє дім. “Дім є сукупністю образів, що дають людині обґрунтування або ілюзію стабільності”. У прозі Шульца мотив дому має аналогічне значення. Натомість у графіці “опікунчі межі” визначає обшир згаданого “інтимного простору”, що найчастіше є простором затишної кімнати.

Ось ми й дійшли до символіки шульцівського простору. Згадаймо, що кімната належить до прадавніх жіночих символів. Фрейд писав: “Якщо вас дивує, що в сновидіннях краєвиди так часто трактуються як жіночі органи, спитайте міфологів, яку роль відіграє земля-мати у стародавніх уявленнях і культурах... Будете готові визнати, що кімната у сновидінні представляє жінку... Кімната як простір, що замикає в собі людину, може вважатися символом жіночого лона”. А отже — як зауважила Ева Курилик у книжці про Бердслі — “рай криється не “на висотах”, а “в улоговинах”, у похмурих щелепах Mons Veneris або... в наркотичній печері спліну. Де темрява переймає панування над світлом, піроу життя стає ніч, його кольором — чорний, а шанованим небесним тілом не “чоловіче” сонце з його невичерпною енергією, а світило Місяць із “жіночим” циклом”.

* * *

Образ поразки чоловіка у трактуванні Шульца, поразки, завданої жінкою, не є поодиноким явищем у європейському мистецтві. Автор “Книги бовванізму” мав чимало видатних попередників. З-поміж них привертають увагу насамперед митці, творчість яких припадає на другу половину XIX — початок XX ст., зокрема ті, чий доробок залишив на тій епосі виразний слід. Шульцова візія асоціюється головним чином із модерністським баченням жінки як “істоти з бичем”, істоти, яка має “щось від Мадонни і щось від диявола, щось від ангела і щось від змія-спокусника, павича, метелика, риби, богомола” (Е. Курилик).

Таке сприйняття жінки призвело до пожвавлення в образотворчому мистецтві старих оповідей, міфів, легенд, у яких центральною постаттю була жінка, що змінювала своїми діями чи самою лише присутністю хід подій, а часом і долю світу. Ожили Пандори, Юдіфи, а також Жіневри (повість про короля Артура особливо часто використовували прерафаелісти) та Саломеї (в її образі славили жінку Оскар Уайлд, Жоріс-Шарль Гюїсманс, Гюстав Флобер, Стефан Малларме, а з художників хоч би Гюстав Моро та Гюстав Клімт).

Драма Уайлда здобула собі, безумовно, найбільшу славу. Слова, що їх промовляє Саломея в тій творі, добре характеризують триумф жінки, її перевагу над чоловіком: “А! Ти не хотів мені дати своїх вуст, Йоханаане! Тепер я їх сама цілуватиму!.. Ти відштовхнув мене як розпусницю, повію, мене, Саломею, царівну Юдеї! Дивись, Йоханаане, я й далі живу, а ти помер і голова твоя належить мені. Можу зробити з нею, що захочу”.

А ось пластична реалізація образу — “фатальні жінки” Гюстава Моро, про яких Гюїсманс писав: “...жінки мовчазні, оголені або вдягнені в матерії, оздоблені коштовностями, наче оправа старих псалтирів, жінки з едвабним волоссям і блакитними очима, твердими, спрямованими в одну точку, з тілами білими, як молоко; нерухо-

ма Саломея, що тримає на таці голову пророка, промениста, фосфоризуюча, під шахівницями стрижених шпалер з майже чорною зеленою листя; богині верхи на орлах, крила яких із ляпис-лазурі перекреслюють агонію хмар. Короновані тіарами жіночі божества, що стоять на тронах, у дивовижних квітах чи сидять на слонах у застиглих позах, — таким “демонічним” жінкам, оспіваним у “L’Apparition”^{*}

Моро, віддає шану від імені усіх чоловіків Жан де Ессенте, герой “біблії” декадентів — роману Гуїсманса “Навпаки”.

Згадувані вибрані тексти, що розповідають про конкретну історію та конкретну жінку, ілюструють водночас ту концепцію, яка бере свій початок ще в романтизмі, концепцію жінки як холодного, байдужого, жорстокого божества, що несе згубу. Чоловік стелиться біля її ніг, сохнучи з кохання. Під кінець сторіччя жінка стає прекрасною bestією, “безжальною панєю”, вогнем, який “притягує й палить”, а її попереднє місце — “призначеного в жертву метелика” — займає чоловік. Це перетворення проникливо підсумував Маріо Праз: “Цікаво простежити, як змінювалась парабола статі впродовж XIX ст: зацікавлення типом двостатевої істоти, яке виникає наприкінці сторіччя, виразно свідчить про нездорове змішування ролей та ідеалів. Чоловік, котрий раніше тяжів до садизму, в кінці сторіччя схиляється до мазохізму”.

Такі переміни до певної міри є наслідком з’яви в житті і мистецтві типу жінки активної, всевладної, пануючої. Під кінець минулого сторіччя, внаслідок, між іншим, суспільних змін (емансипаційні рухи), а також змін господарчих та економічних, у літературі, живописі, музиці утвердився образ “жінки-демона, що панує над чоловіком”, апокаліптичне видиво жіночності, в якому дослідники вбачатимуть символ апокаліптичного видива світу. Одну з

причин цього явища історики культури вбачають “... не так у жіночому демонізмі, як у розпаленій уяві чоловіків”. Саме тоді “... набирають популярності всілякі риси, наявні в гермофродитній пані де Мопен, створеній Теофілем Готьє, жорстокій і екзотичній Саламбо Флобера чи в глухому до будь-яких заклинань африканському божестві, Жанні Дюваль, коханці Бодлера. Наявні на той час уже у творчості прерафаелістів, передусім у Росетті, загадкові жіночі постаті, напів-Беатріче, напівсфінкси, перетворюватимуться поступово з ангелів на чортів. Украй різняться між собою ідеали жіночності з початку й кінця сторіччя: перший втілювала, з одного боку, класична постать Афін, аристократична й піднесена, а з другого — бідемаєрівська міщанка з ямками на щічках, пухка і майже зовсім позбавлена глузду; другий уособлює хлоп’яча врода пані де Мопен і героїнь Росетті та екзотичні постаті японських гейш, струнких єгиптянок, східних танцюристок і візантійських придворних дам”.

Виявом нового бачення жінки, як і нового бачення стосунків між жінкою й чоловіком є також добре відома польським митцям початку XX ст. творчість Стріндберга, Мунка і Вігеланда, пропагована насамперед Станіславом Пшибишевським. Жінка у них отримує назву “вампіра”. У драмах Стріндберга жінка є “амальгамою сексу з витонченістю, сумішшю первнів пекельного та небесного, через які дійсність притягує, спокушає, розбурхує і дає людині натхнення. У Пшибишевського в “De profundis” знаходимо фрагмент, який підтверджує вищезгадане: “Підійди, — сказала вона твердим, сухим голосом. Глянув на неї здивовано. Хвилину сидів, не зводячи з неї того самого здивованого погляду, тоді встав і пішов. — Ще ніколи ніхто мені не наказував, — мовив тихо, підходячи. — Жодна людина. Я не знав, що то значить — слухатись,

* Примара (фр.).

аж ти раптом мовила: "Підійди!" І я слухаюся". Подібні речі цей самий автор писав про малярство Ропса і Мунка ("На дорогах душі"): "Жінка Ропса — це страхітлива, космічна сила. Його жінка — це жінка, що пробудила у чоловікові хіть, прикувала його до себе підступними і фальшивими пестощами, виховала з нього єдинорога, витончила його інстинкти, втілила стихію його жаги в нові форми і прищепила йому в кров отруту сатанинського болю... Любов для митця юрби — це або убогий, плаский романтизм улюбленців нашої публіки, або сороміцько-комічна й нудна еротика Мопассана, або приторно-солодкава, "шляфрокова" поезія, яку поставляє для модисток Нансен, або сиропно-бридка порнографія Габріеле д'Анунціо. Але для митця-обранця любов — це болісна, сповнена тривоги свідомість незнаної сили... Так сприйняв любов Мунк і таку хвилю шалу, болю, страху і небезпеки відкрив нам... Мунк не знає щастя в коханні. Кохання для нього — це страшна мука, болісна таємниця, дар Пандори, котра принесла світові страх, розлад і біль".

У цьому переліку Шульцових попередників ще не звучало ім'я митця, котрого багато хто має за натхненника "Книги бовванізму". Йдеться про Гойю. Автор "Капрічос", "батько сучасного гротеску", був надзвичайно популярний серед митців кінця XIX ст., його графічні відбитки передавалися з рук у руки. Кружляли вони й по Польщі, привезені, можливо, Пшибишевським.

До певної міри "Книгу бовванізму" справді можна назвати "галицькими Капрічос". Об'єднує обидва цикли головним чином візія жіночої всевладності: жінка панує над чоловіком, недосяжна для нього, втішається його поклонінням, тим часом як чоловік, усвідомлюючи своє приниження, не перестає бути вірним своїй гонительці. І все ж герої обох циклів різні. Постаті Шульца — люди звичайні, сірі, неприкрашені, люди, яких автор для власних потреб помістив у

вигадані контексти: приміщення, події, ситуації. Натомість герої Гойї — постаті фантастичні, створені на потребу мистецької концепції, метафоричні значно більшою мірою, ніж у Шульца. І якщо еротизм у Гойї набирає рис тваринної чуттєвості, аналогічні сцени у Шульца значно менш емоційні (принаймні у своїй візуальній частині). Зрештою, Гойя створив свій цикл з певною моралізаторською, дидактичною метою: засудити існуючі політичні стосунки й суспільні явища. Зовсім інший характер мають шульцівські гравюри: особисті й притишені у своїй інтимності.

Найправдоподібніше, Шульц запозичив від Гойї — можливо, за посередництва Бердслі — гротескний контраст чоловічих і жіночих постатей, характерний для багатьох його сцен; "панування жінок над постатями з чоловічими рисами", — кажучи словами Еви Курилик. Можна б говорити й про композиційні аналогії між гравюрами Шульца та деякими образами Веласкеса, про перегуки з окремими творами Джорджоне, Пальма Веччіо, Паріса Бордоне, Тіціана, з "Олімпією" Мане чи "Іреною" Ігнаціо Сулоаги, з "химерами" Моро та Мальчевського.

І все ж найістотнішим нам видається зв'язок "Книги бовванізму" з романтично-модерністською концепцією жінки, ворожої чоловікові. А водночас і істотна відмінність Шульца від чисельних попередників в інтерпретації згаданої теми. Беручи мотив, що тривалий час не "побутував" у мистецтві, митці XIX ст. часто розробляли його в категоріях т. зв. "соціальної перверсії", до чого великою мірою спричинився не хто інший, як Гойя. Натомість Бруно Шульц не був ілюстратором епохи, документалістом суспільних звичаїв — на кшталт Ропса або Лотрека. Його праці позбавлені т. зв. "громадського звучання". Варто ще раз підкреслити: вони є виявом власних переживань і власного досвіду автора. Відбиття автором свого стану — найприкметніша риса його гравюр. Цей факт робить

Шульца представником й “епігоном” суто польської версії модернізму, тієї, власне, що була містком між загрузлими в романтичній традиції символістичними тенденціями та характерним для “нового мистецтва” прагненням до “вільної експресії й розкриття духовного”. Автор “Книги бовванізму” близький тим польським митцям, котрі, як і він, творили передусім для зображення станів своєї душі. Досить згадати твори з еротичною тематикою Францішка Седлецького, Войцеха Вейсса, Костянтина Брандля...

Шульц зі своєю “Книгою бовванізму” і близькими до неї малюнками та фрагментами прози належить до великого грона митців, що прославляли *Das Ewig Weibliche*. Випадає йому місце між прерафаелістами, що згадували Жіневру, між Моро, Клімтом, Бердслі та Уайлдом і Лафоргом, що оспівували Саломею; між Тулуз-Лотреком і Шіле, Бодлером і Кьонінгом та Дюбуфе, що вимальовували “тіла панянок”, а ще більше — між Лебенстайном з його інтимним диявольським пам’ятником, Балтусом і Белмером —

конструктором “*les poupées*”**, іграшок для дорослих “хлопців”. А втім, щодо останніх, то для них уже сам Шульц був попередником.

Прізвища можна і далі множити. Посилання на кожне з них вимагало б, безумовно, старанного обгрунтування. Що не є справою неможливою. А проте хоч би які генеалогії й “футурології” ми виводили, все одно доведеться вертатись до Шульца.

* * *

В обмеженій публікації важко охопити всі аспекти теми. Лише на широкому тлі можна було б побачити, що гравюри Шульца є не тільки баченням еротизму. Його “книгу” треба читати і “між рядками”. Адже у Шульца боротьба чоловічих і жіночих начал — це водночас боротьба начал тілесних і духовних, це, кажучи словами Еви Курилик з її книги про Бердслі, “архетипічне змагання дуалізмів: Дня і Ночі, Небес і Землі, Добра і Зла, Сонця й Місяця”, це антитеза Космос — Хаос, внутрішнє — зовнішнє, мистецтво — дійсність, *sacrum* — *profanum* і навіть життя — смерть...

Люблін

*З польської переклав
Аттила Могильний*

---

* Вічна жіночість (нім.).

** Ляльок (фр.).

Ігор КАЧУРОВСЬКИЙ

ГУМОР УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ

Розглядаючи зусібч літературу української діаспори, дійдемо й до сатири та гумору. І переконуємося: в цій царині наша література не пасла задніх як щодо жанрового багатства, так і щодо мистецької вартості гумористичних і сатиричних творів.

Я назвав би щонайменше дванадцять жанрів української діаспоральної гумористики:

1. Комедія.
2. Скетч.
3. Пародія літературна.
4. Пародійна містифікація.
5. Пародійний парафразис.
6. Фейлетон газетний.
7. Радіофейлетон.
8. Оповідання й новела.
9. Сатирична поема.
10. Сатирична повість.
11. Епіграма-шпигачка.
12. Віршована гумореска та поетичний жарт.

Перш ніж переходити до окремих авторів та їхніх творів, слід згадати гумористичні журнали: “Запроторений Комар-Їжак” (здається, спочатку це були два різні журнали, які поєдналися), згодом — “Лис Микита” (єдиний із журналів таборової доби, який продовжував своє існування за океаном), “Мітла” — вже на новому континенті — в Буенос-Айресі. Було ще кілька таборових гумористичних одноднівок, які вмирили після двох-трьох чисел, був недовготривалий “Аркан” (також у Буенос-Айресі), а в деяких журналах літературного чи публіцистично-літературного характеру існували — постійно або принагідно —

відділи сатири й гумору: “Причинки” в “Літаврах”, “Пародіаріум” у “Порогах” тощо; гуморески й пародії з’являлися спорадично на сторінках “Нових Днів” та “Сучасності”. А фейлетон — частий гість на газетних шпальтах...

Поставивши комедію першою у вищенаведеному перелікові, я мав на думці конкретний твір Авеніра Коломийця — писаний віршем “Суд над Дон Жуаном”.

Комедія надрукована в циклоstileльному журналі “Керма”, що виходив у 1946 р. в Зальцбурзі за редакцією цього ж таки А. Коломийця, а після його смерті припинив існування.

Скільки мені відомо, всі дотеперішні версії сюжету про “севільського пустуна” опрацьовано в містично-трагічному плані. Але на кожен надто популярний сюжет у світовому письменстві рано чи пізно виникає т. зв. “комічна реакція”, тож українцям припала честь показати героїв старої легенди в сатиричному навітленні. Проте гумор комедії Авеніра Коломийця був надто тонкий для таборового смаку наших земляків, а рання смерть автора та роз’їзд еміграції по заокеанських країнах (після чого в Зальцбурзі навіть не залишилося якогось українського осередку), коли, їдучи в невідоме, майже ніхто не брав із собою книжок, а тим більше — громіздких циклоstileлевих видань, — спричинилися до того, що нині “Суд над Дон Жуаном” фактично належить до цілковито забутих творів.

Формально — як жанр драматичної літератури — до комедії досить близько стоїть скетч, знаний у нас переважно як “сценічний жарт” або “одноактівка”. Таборові театри повоєнних років живилися здебільшого галицьким (точніше: львівським) репертуаром з періоду між двома війнами. Але були й нові скетчі — на актуальні теми. Та на відміну від комедії, яка може мати і глибоку думку, і вдале розкриття людської психіки, скетч має лише розвагову функцію — переважно це інсценізована анекдота.

Прибуток від скетча уможливив мені видання першої збірки поезії. Професор Онацький, прочитавши цей твір, урочисто прорік: “Отак ви мусите писати!”

А вчитель з Полтавщини був іншої думки: “Писати такі речі — можна, друкувати... гм...теж можна, але підписувати власним іменем — то вже ніяк не випадає...”

І він мав рацію: можна ствердити, що з усіх таборових і заокреанських одноднівок ув історію українського письменства не увійде жодна. Тому й не подаю назв.

Зрештою, поза Руденковим та Аркадієм Аверченком, скетчів, котрі б мали тривалу мистецьку вартість, не писав, здається, ніхто...

Року 1947-го в Німеччині вийшли майже одночасно дві збірки пародій: “Карикатури з літератури” Теока та “Буря у МУРі” кількох авторів.

“Буря у МУРі”, хоча в її укладанні взяли участь деякі відомі літератори під власними або літературними іменами — Іван Багряний, Юрій Косач, Ганна Черинь, під ініціалами чи псевдонімами — Св. Гординський (ГіС), Людмила Коваленко (Де Маріні) та ще два автори, Николай Угарті та Хуан де Беквемеке, про яких я не знаю, хто саме криється за псевдонімом, — значно поступається “Карикатурам”: по-перше, деякі шаржі надто злостиві — крізь текст проступає особиста неприязнь, по-друге, для розуміння чи сприймання пародій “Бурі” треба наперед знати, що саме вони пародіюють.

Натомість “Карикатури з літератури” Теодора Курпіти (Теок) можуть правити за своєрідний вступ до вивчення української літератури повоєнних років, бо ж охоплюють-пародіюють творчість двадцяти шістьох найпомітніших письменників тієї доби, та головне, що ці пародії дотепні самі собою, дотеп Теока “смакує” незалежно від того, чи ми обізнані з пародійованим твором, чи ні.

Це, властиво, той найвищий тип літературної пародії, зразки якого дав російський пародіограф Олександр Архангельський.

Цікаво при тому зауважити, що з Курпіти був поет вельми посередній, а редактор (він упорядкував і видав однотомник О. Ольжича) і зовсім кепський, але це не завадило йому написати книжку блискучих пародій.

Того ж таки 1947 року український літературний світ сколихнула ще одна поетична поява — “Дияболічні параболи” Порфирія Горотака. Спочатку в зальцбурзьких українських газетах та в інсбруцькому цикло-стильному “Звені” з’явилися окремі поезії, підписані цим іменем. Але тоді нових імен виринало досить багато, тож і на Горотака, мабуть, ніхто б не звернув уваги, якби не те, що пропагатором його творчості виступив Юрій Клен. Не так вірші, як чутки про Горотака дійшли й до мене в глуху Каринтію.

— Чи хто з вас з ним зустрічався? — запитав я своїх друзів, Бориса Олександрова й білоруського поета Алесь Солов’я під час чергових відвідин Зальцбурга (де вони обоє тоді мешкали).

— А хто бачив Козьму Пруткова? — відповів Алесь.

Невдовзі видавець Петро Волиняк признався нам під секретом, що Горотак — це містифікація та що під цим іменем пишуть, як він сказав, “Клен з Мосендзом”.

Після виходу в світ “Дияболічних парабол” ми відразу вивчили десятка два Горотакових поезій, декламували й цитували їх при кожній нагоді, а на збірку я написав рецензію, де твердив, що

це класичний твір нашого письменства, а хто не знає напам'ять Горотакових віршів, — не сміє називати себе українським інтелігентом...

У “Дияболічних параболах” окремі речі мали виразно пародійний характер (напр., “Коронація” оповідає про випадок з Маланюком і пародіює його вірші:

Дарма зревів я, як циклон,
Що я ніякий узурпатор,
А справжній, справжній імператор
І строф залізних камертон).

Інші — як “Лейтенантська містерія” — побудовані на алогізмі, а ще інші, всупереч надрукованій у збірці “біографії” автора, свідчать про його добру обізнаність зі справами т.зв. першої еміграції (“Носив принцесам їхнім бром” — ми, представники другої еміграції, ніколи не чули про “уенерівських принцес”). Маючи в руках згадану збірку як цілість, усі ми бачили, що це поетичний жарт, точніше — пародійна містифікація.

З гумористів, котрі вже мали вироблений стиль і відоме ім'я, після війни на Заході залишилося двоє: Іван Керницький та Анатоль Гак; останньому з огляду на небезпеку бути репатрійованим довелося змінити псевдонім і назватися Мартином Задекою (а справжнє ім'я Гака-Задеки — Іван Антипенко).

1947 року — це був найурожайніший рік в українській еміграційній літературі — в Західній Німеччині вийшла книжка гуморесок Івана Керницького “Циганськими дорогами”. Після переїзду до Сполучених Штатів Керницький видав збірку фейлетонів “Перелетні птахи”. Стаття про його творчість у збірнику “Слово”, ч. 12, називає ще повість “Герой передмістя”, якої я не читав. А головною його працею було писання фейлетонів для газети “Свобода” та гуморесок для “Лиса Микити” (під прозорим псевдонімом “Ікер”).

Мартин Задека був на яких двадцять років старший од Керницького. На Україні в 20-30-х рр. вийшло більше десятка його книжок — переважно фейлетонів

та гумористичних оповідань, і був він настільки відомий як письменник, що його імені не міг промовчати Юрій Смолич у своїх “Розмовах”.

У тому ж таки 1947 р. в Новому Ульмі, де виходила газета “Українські Вісті”, в якій Анатоль Гак-Мартин Задека (він же Антоша Ко) містив свої фейлетони, вийшла книжка “Міжпланетні люди”. Наступна збірка його творів з'явилася щойно наприкінці шістдесятих років і називалася “На двох трибунах”.

Залишив він також книжку спогадів “Від Гуляйполя до Нью-Йорка”. На сторінках “Українських Вістей”, після відходу Анатолія Гака, виступає з фейлетонами Шпилька (справжнє ім'я Олександр Скоп); там же кілька блискучих фейлетонів (напр., “Похорон Майка Хмурого”) встиг опублікувати незадовго до своєї передчасної смерті Михайло Ситник.

Найбільшим успіхом як гуморист користався серед нашої діаспори Микола Понеділок, автор книжок “Вітаміни”, “Соборний борщ”, “Смішні сльозини”, “Диво в решеті” (інших його книжок тут не згадую, бо вони до гумористики не належать). Він був актором школи Гірняка і коли виступав із читанням своїх гуморесок у Сполучених Штатах і Канаді, захоплена й зачарована його артистичними здібностями публіка була переконана, що Понеділок — найкращий український гуморист, один з найвидатніших письменників, який мав би зайняти належне місце в світовій літературі (задля чого його й перекладали на англійську мову).

Мушу признатися, що я ніколи не бачив Миколу Понеділка на сцені і не чув його творів ув авторському виконанні, а коли намагався читати його книжки, бачив там лише технічну безпорадність, нерозуміння законів архітекτονіки і неспроможність відтворити живі людські характери. І не знаходив жодної іскри гумору.

Мова Понеділкова — штучна й надумана; в багатьох випадках

створюється враження, що автор думає по-російському, а пишучи, сам себе перекладає українською.

Не знаю, на жарт чи поважно, хтось (можливо, він сам...) оголосив Понеділка продовжувачем традицій Василя Стефаника. І хоча ні в стилі, ні в лексичних засобах, ні в посталях персонажів немає між ними нічого спільного, але Юрій Стефанік (Клиновий) був чи не найбільшим прихильником і пропагатором Понеділкової творчості. Саме він упорядкував посмертну Понеділкову книжку "Диво в решеті" (очевидно, й гадки не маючи, що ця назва — переклад російської ідіоми "чудеса в решете").

У діаспоральній гумористиці виступало також двоє Зозуль: Гриць Зозуля — знаний більшістю читачів псевдонім Едварда Козака, та Олександр Зозуля — скільки мені відомо, справжнє прізвище малопродуктивного (чи мало-опублікованого...) автора з тих підрадянських літераторів, котрі, побувавши в "ежових рукавицях", напередодні війни виїхали на волю і не побажали потрапляти до тих рукавиць удруге (бо хоча Єжова вже не було, але його рукавиці лишилися...).

На Заході Олександр Зозуля опублікував дві збірки гуморесок: "Рябі штани" та "Без жартів", а до книжки "Під чужим прізвищем", крім повісті, що дала назву книжці, включив розділ фейлетонів та гумористичних оповідань.

Анатоль Васильович Калиновський починав свій творчий шлях іще в 20-х роках, але із загостренням репресій залишив тимчасово і батьківщину, й літературу, подався до Середньої Азії і там щасливо дочителював до початку війни, коли мав змогу повернутися в Україну. Наприкінці війни він опинився в Берліні, де співпрацював у "Голосі" Богдана Кравцева, потім вчасно виїхав до Тіролю, звідти емігрував до Аргентини, де також довго не затримався і вирушив із сім'єю до Сполучених Штатів. Там він і помер 1987 р.

У приватному житті не був він ані майстром на дотепні витівки (як

наш із ним спільний приятель Кость Бульдин), ані цікавим оповідачем — його дотепність зосереджувалася в самій лише творчості, тож він міг написати і сюжетну гумористичну новелу, й пародію, і пародійний парафразис, і політичну сатиру, і шаржовану характеристику когось із літературної братії.

Він залишив два десятки книжок різного жанру, а писав під багатьма псевдонімами: Василь Орлик, Кость Галан, Анатоль Галан, Колібри, Андрій Чечко, Іван Евентуальний і ще під десятком псевдонімів, ужитих один чи два рази...

Звучання останнього з названих тут псевдонімів — Іван Евентуальний — не залишає сумніву, що цей псевдонім був призначений для гумористики ("евентуально", "засадничо" та "на маргінесі" це були слова-паразити в лексиці галицької інтелігенції).

Якщо не рахувати цикло-стильної кишенькового формату збірки "Мої знайомі" (побачила світ урожайного на українську книжку 1947 р. ще в Австрії), Іван Евентуальний видав чотири книжки сатиричних та гумористичних творів: "Проти шерсти", "Сатири", "Міркування серйозні, не дуже серйозні і так собі" та "Про все по троху". П'ята книжка вийшла російською мовою під назвою "Хорошо в краю родном" і під псевдонімом Колібри.

Хоча більшість речей у названих книжках — це т.зв. "актуалки", що мали лише тимчасову, хвиливу вартість, але вдалих гумористичних новел, пародій і літературних жанрів вистачило б на невеличку збірку, яку варто було б зберегти для нащадків.

Не раз і не два я перечитую пародію на нашого приятеля Олексія Сацюка або характеристику земляка з Чернігівщини Івана Кошелівця:

Сховавшись в келії від пліток і дощу
І накуривши так, що не впаде сокира,
Який завгодно твір пересвищу —¹
Чи в Хвильового, чи в Шекспіра
Пишу роман під назвою "Вода" —
Орієнтовно розділів на двісті.

¹ Натяк на п'єсу "Мати і я", скомпоновану Ів. Кошелівцем і Ю. Дивничем з двох новел Хвильового.

Усе на світі прах і срунда,
Було б лише що лаяти і їсти...

Творчість Ганни Черінь (діво-
че прізвище Грибінська, по чо-
ловікові Паньків, народилася, за
даними 12-го збірника “Слово”,
1924 р., але цю цифру треба
зменшити, віднявши число 3 від
останньої чвірки) розподіляється
між віршами та прозою, причому
в обох випадках слід виділити:
серед віршів поважні речі та гу-
мористику, серед прози — до-
рожні нариси і також гу-
мористику. Коли б мистецька
вартість мірялася (як це уявляв
собі Улас Самчук) обсягом
книжки, то Ганні Черінь, безпе-
речно, належала б першість:
книжка її прозових гуморесок
“Хитра макітра” має 320 сто-
ренок.

Це переважно добрий гумор, що
його приємно не лише прочитати, а
іноді й перечитати. Окремої збірки
віршованих сатир та гуморесок
Ганна Черінь, скільки мені відомо,
досі не видала. Проте серед її
лірики чимало місця займає і гу-
мор, і подана в гумористичному
плані літературна полеміка: у
першій її збірці (“Crescendo”,
1949) знаходимо сатиричний цикл
“Німецькі сонети”, в останній
 (“Квіти добра і зла”, 1991) кілька
вдалих гуморесок, що мають куди
більшу вартість, ніж розрахована
на смак споживача еміграційної
літератури патріотична лірика. На-
воджу один з “Німецьких со-
нетів” (нагадуючи водночас, що це
писано в перші повоєнні роки):

Арійська хура розлетілась в тріски.
І горді власниці заповнених анкет
Вищать з утіхи, п'ють склянками віскі,
Справляючи із неграми бенкет.
А друзі їх, фельдфебелі арійські,
Що сяяли медалями з газет,
Вилизують у тих же негрів миски,
За те, що з честю чистять їм кльозет.
Вікно своє відкривши, як шуляду,
Глуха монашка визирає звідти
І лячно хреститься: “О Боже, Боже—світе.
Чогось тепер ведуться чорні діти,
Мов негри. І чого б це їм чорніти?
Це ж не інакше, як від шоколяду...”

Тому років п'ятнадцять (чи
трохи менше) отримав я з Австралії
листа такого — приблизно —
змісту:

“Шановний пане Качуровський!
До Європи має прибути видатна ук-
раїнська письменниця Зоя Когут.
Пропонуємо Вам:

1) організувати її виступи в
Парижі, Мюнхені та в інших
містах, де є скупчення українців,

2) забезпечити їй належні побу-
тові умови (помешкання, транс-
порт, харчування),

3) прочитати доповідь про її
творчість,

4) повідомити Комітет про вико-
нання цих доручень.

Комітет Сприяння Творчості
Зої Когут”.

Голова. Секретар. (Підписи).

Так я довідався про існування
ще однієї видатної письменниці.
Виявилось, однак, що серед її
віршів є деякі, позначені добрим
українським гумором, а збірка,
куди увійшли ті вірші, зветься
“Культурні арабески”.

Ще вийшли якісь книжки цієї
авторки, але я їх не маю, бо вона
мені їх — на відміну від більшості
наших діаспоральних письменників
— не присилає, оскільки я не вико-
нав доручень зоєкогутівського
Комітету...

Коли, дванадцять років тому,
після трагічної смерті Бориса Олек-
сандрова, ми тут, у Мюнхені,
організували вечір його пам'яті, то
виявилось, що ім'я письменника та
його творчість були відомі лише
чотирьом представникам місцевої
інтелігенції, та ще одна пані вважа-
ла Олександра поетом нью-йорк-
ської групи...

Звісно, не скрізь справа із знан-
ням власної культури стоїть так
безнадійно, як у Мюнхені; а все-
таки мушу розповісти, що
справжнє ім'я Олександра —
Борис Грибінський, народився він у
Ружині 21 липня 1921 року, після
війни жив у Каринтії й Зальцбурзі,
1948 р. переїхав до Канади, де
закінчив освіту і працював як
директор бібліотеки. Загинув він
під автом п'яного водія 21 грудня
1979 р.

Як поет він залишив кілька
збірок лірики й перекладів, а як
прозаїк здобув визнання (зокрема в
Торонто, Буенос-Айресі, Австралії)
в царині гумористики — під

подвійним псевдонімом Свирид Ломачка.

Тепер — кілька слів про походження цього псевдоніма. У тридцятих роках хтось пустив в обіг донощицьку епіграму на двох виразно нерадянських письменників — Грицька Косинку та Тодося Осьмачку:

Косинка і Осьмачка —
На два кінці ломачка:
Для Винниченка зброя,
А в нас сидять обоє...

А герой виданої на Заході Осьмаччиної поеми “Поет” зветься Свирид Чичка.

Під цим іменем ми з Борисом Олександровим написали кілька жартівливих віршів і пародій. Пародіювання було спрямовано не стільки проти цілком уже хворого Осьмачки, скільки проти несумлінної критики, яка намагалася переконати читача, ніби Осьмаччині твори з виразно патологічними відхиленнями від логічного мислення — найвищий здобуток української літератури.

Коли ми роз'їхалися — один до Канади, другий до Аргентини, то він став Свиридом Ломачкою, а я Хведосієм Чичкою.

1951 р. в Торонто вийшла невеличка книжка фейлетонів “Свирид Ломачка в Канаді”, а через десять років, у тому ж таки Торонто, трохи більша книжка “Свирид Ломачка. Любов до ближнього”.

Ломаччині книжки досить виразно відрізняються одна від другої і настроєво, і жанрово: якщо визначення “фейлетони” більш-менш пасує до першої, то в другій позначка “фейлетони” радше свідчить про зайву скромність автору: хтось інший, не вагаючись, написав би, що це новели.

Ми звикли в газетних фейлетонах бачити ту чи іншу політичну (або й партійну) спрямованість. Але політично забарвлених фейлетонів у Ломачки не так багато. Та й то одного з них, де висміяно двох помпезних ідеологів, Бойцова і Вусова (що в них легко упізнати Донцова і Русова), він не включив до збірки “Свирид Ломачка в Канаді”. Не політика, а людський характер

у центрі уваги письменника. Пригадується, що він любив повторювати, стосуючи до самого себе, вираз: “Заради гумору я жертвую собою”.

І це була правда: в обох книжка автор свого героя, в якому, попри вигадану біографію, легко пізнати самого Бориса Олександрова, досить часто показує в смішних, незручних, трагікомічних ситуаціях.

Уже в першій книжці помічаємо сюжетність деяких фейлетонів, себто переходову форму між властиво фейлетоном та оповіданням чи новелею.

Майже всі персонажі Ломаччиних фейлетонів (у першій книжці) та новель (у другій) змальовані з живих конкретних осіб, а декого скомбіновано з двох або трьох. Тож коли ми читали про Мартине весілля:

“Демонстративна біла сукня Марти, традиційний символ чистоти й невинності, — декого з нас заскочила, бо це було вже третє з черги одруження Марти, — але вигляд її в цій білій сукні такий триумфально-розкішний, що про цю незначну обставину якомсь відразу ж забулось”, — коли ми це читали, то прекрасно розуміли, про кого саме йде мова.

А коли, під час публічних виступів, Борис Олександрів — нібито за відсутнього Ломачку — читав його фейлетони і доходив до місця: “— Ясно, — сказав професор Саламаха, плюнувши на підлогу й методично розтираючи підощвою. — Ясно, що брак культури”, — очі присутніх поверталися в бік редактора “Нових Днів” Петра Волиняка.

Також повторювали Ломаччині читачі оголошення з “Метаморфози Марка Онучі”: “—Замовте собі гріб і переконаєтесь о його чудову якість ...”

У дуже популярного колись Миколи Понеділка всі персонажі говорять абстрактно-недиференційованою, штучно-літературною мовою; у Гриця Зозулі, Івана Керницького чи менш знаного Гриця Мотики виступають самі галичани зі своїми мовними особливостями, помноженими на американізми; схопити й передати мову, скажімо, полтавського або

чернігівського дядька вони категорично неспроможні.

Лише в Свирида Ломачки з перших слів персонажа пізнаєш не тільки його культурний рівень, а також і територіальне походження. Візьмімо такий уривок: “— Хара-шо, — схвалив Комаха, наливаючи мені в склянку якоїсь жовтуватої рідини. — Напиши, що всі вони мерзавці. — Хто ”вони”? — не зрозумів я. — Ну, вобщє, всі вони. Зрозумів? “ — і вже перед читачем жива постать примітивної людини зі Сходу.

А коли, після невдалого весільного подарунка, герой чує звернені до нього слова молодого: “— Я перепрошую, що я випрошую собі такі невчасні віци. Московська пропаганда у формі вершиків тут зовсім не на місці, і я прошу паньства без взгляду на титули опустити салю кожного, хто не шанує тут весільного регуляміну. А що хтось тут називається професором, то це для мене, прошу паньства, фук”, — то ми вже знаємо, що говорить типовий представник галицької півінтелігенції.

В одній з Ломаччиних, ніби гумористичних, новель знаходимо авторове самовизначення, щоправда, вкладене в уста героїні: “ — Я читаю ваші гуморески, пане Ломачка.(...) І знаєте, що? В них більше смутку, ніж гумору”.

І це — правда: майже всі речі, котрі увійшли до збірки “Любов до ближнього”, овіяні тим самим смутком, яким напоєна лірика Бориса Олександрова. Читаєш — смієшся, але потім залишається невловна туга, що нагадує мені напис на пам’ятнику Гоголю в моєму Ніжині (наводжу в перекладі): “Я дивлюся на світ крізь видимий світові сміх і незримі, невидимі світові сльози...”

Пригадую: у мене склалося враження, що читацька маса була дещо розчарована другою книжкою Свирида Ломачки: їй хотілося простішого, даруйте за щирість, примітивнішого гумору, а не ліричних новель, забарвлених сумною іронією.

Однак, що актуальніший, злободенніший, тісніше пов’язаний з

конкретними подіями даного моменту твір, тим борше він проминає і стає нецікавим. Тож деякі фейлетони книжки “Свирид Ломачка в Канаді” відслужили своє і по-блякли з бігом років, зате ліричний гумор “Любові до ближнього” лишається, на мою думку, нев’яну-чим.

Своєю віршованою творчістю Свирид Ломачка досить тісно пов’язаний із Хведосієм Чичкою: починали вони, як було вже сказано, удвох, під псевдонімом Свирид Чичка, пізніше обмінювалися жартівливими “посланнями”, а наприкінці 60-х рр. написали спільно пародійний цикл: “Як би переклали українські поети “Нічну пісню” Гете, якби вони її перекладали”. Цикл друковано двічі: в “Нових днях” та в “Сучасності”. Задум був мій, але більша частина пародій належить Ломачці.

Інші гуморески, епіграми, поетичні жарти, шаржі, пародії та пародійні парафразиси Хведосія Чички друкувалися вроздріб: у “Мітлі”, в “Порогах”, у “Нових Днях”, “Нашій батьківщині” та в “Сучасності”. Усі вони разом складають невидану, приблизно сторінкову книжку “Пародіяріум Хведосія Чички”.

Оскільки все це розкидане й розпорошене в періодиці за 1949-1982 роки, доводиться дати два приклади (щоб не відсилати читача до тих малопрístupних газет і журналів).

1) Пародійний парафразис (написано в повоєнні роки, під час чергової нагінки на Рильського).

Максим Рильський

З книги “Під кремлівськими зорями”

Мені снилось: я мельник в старому млині,
Хоч напавді я мельник в новому.
Я прокинувся і сумно зробилось мені,
І так страшно, так страшно самому.

У млині щось даремно шукають щурі:
Ім давно вже нема чого їсти.
Або, може, під східцями, в темній дірі,
Шарудять, затаївшись, чекісти?

Зірка світить ясна у червонім Кремлі.
Ні, то Сталін примружує око:
Чи немає де зради в радянській землі
І кого б покарати жорстоко.

Проти місяця грає-лігає кажан,
Тінь крилата упала на ліжко.
Деє про Сталіна пісню складає Бажан,
І про Сталіна пише Малишко.

Чорний Ворон далеко в завулках гурчить...
Де, кого і за віщо забрали?
Може, скоро й мене Чорний Ворон помчить
Будувати майбутні канали?

Я б хотів чимскоріш одягнути штани
Або навіть і зовсім без оних
Уткати, забувши свої ордени,
У самісіньких тільки кальсонах.

Та куди утечеш? Чи сховаєшся десь
В сподіванні рожевого ранку,
Коли всю нашу Землю і Всесвіт увесь
Чорний Ворон везе на Луб'янку...

2) Епіграма на рецензію Оксани Керч, яка занадто гостро за-суджувала повість О. Ізарського "Літо над озером":

Хапає корч
І ставить сторч
Шкереберть і правцем:
Пройшла, мов смерч,
Оксана Керч
Над тихим озерцем.
Оксано Керч,
Критичний борц,
Щоб їсти ми могли,
Не переперч,
Не переборщ
І не пересоли.

Мало хто відрізняє пародійний парафразис од звичайної пародії, але на прикладі поезії "Під кремлівськими зорями" читач може переконаватися, що це дві різні речі: літературна пародія звичайно бере на глази якісь недоліки твору, або просто формальні особливості, котрі не імпонують пародистові; пародійний парафразис натомість використовує форму чужого (здебільшого — загальнознаного) твору з певною утилітарною метою — від висміювання окремої людини до боротьби з політичною системою.

Політично забарвлені парафразиси полюбляв Іван Евентуальний, а Василь Онуфрієнко свого часу написав, скільки пригадую, два пародійні цикли: як радянські поети виконують завдання — прославити микитохрущовську кукурудзу та провести кампанію по збору щетини.

Не забула діаспора й жанру сатиричної поеми. Таких поем — за моїм підрахунком — було три: "Їсько Гава" Василя Чапленка, де

автор навіщось намагався відродити давно віджитий жанр "котляревщини", "Антін Біда — герой труда" Івана Багряного, досить недбало написана політична сатира, яка з усіх творів цього багатообдарованого письменника має чи не найменшу вартість, та, нарешті, "Сталін у пеклі" Василя Онуфрієнка, поема, яка не втратила, на мою думку, гостроти й актуальності і яку варто було б перевидати в Україні.

Свій огляд української еміграційної гумористики я почав із повоєнних років. У період між двома війнами наш гумор на Заході репрезентували насамперед Олександр Олесь, якому належить сатиричний цикл "Перезва" і який писав для паризького журналу "Тризуб" віршовані гуморески під псевдонімом "Валентин", та Степан Риндик — чи не єдиний гуморист з уенерівської еміграції, який продовжував свою літературну діяльність і після другої світової війни.

Він, до речі, висміював те прагнення спрямувати течію нашого письменства в русло загальноносітрової культури, що розпочали колись "хатяни", підхопили Зеров і Хвильовий, продовжували В. Державин і Михайло Орест.

Цитую в уривках (з пам'яті) сатиру Степана Риндика:

Ой покину я, друзі, покину
Солов'їв і червону калину,
І про ту чорнобривку Оксану
Гомоніти пісні перестану,
А свій хист і снагу молоду
У велике письменство вкладаю

.....

Хай живе Беатриче безброва —
Джерело ірреального слова
І моїх вогнекрилих стремлінь.
А Оксані сердешній — амінь...

Але ці формально досконалі рядки — щасливий виняток: решта віршів Риндика стоїть на рівні колгоспної самодіяльності:

Зашуміла ліщинонька,
Плаче-стогне дівчинонька,
Плаче вона та й ридас:
Свиноматка не рождає...

Це, очевидно, мала б бути та літературна продукція, котру ми

можемо протиставити “Божественній Комедії” і цілому Заходу...

В царині радіофейлетону (а це жанр, дещо відмінний від фейлетону газетного) працювало, скільки можу судити, троє авторів: під псевдонімом Яків Верес виступав російсько-український журналіст Юрій Якович Кандієв¹ (у російській літературі він знаний як Юрій Большухин); йому ж таки належить низка пародій, зокрема цикл “Страждання молодого Перевертера”); мені, під час праці на радіо, довелося втілювати в — до мене створеного — пасічника Панаса Карповича (начитаних від його імені фейлетонів вистачило б на невеличку книжку); найталановитіший з нас трьох був Іван Правовірний (не маючи дозволу від автора, лишаю цей псевдонім нерозкритим, прошу тільки не плутати Правовірного із Миколою Вірним...).

Якщо брати на вагу самі тільки розмір сатиричного чи гумористичного твору, то тут першість належить двом повістям. Це “Гнат Кіндратович” Зосима Дончука та “Гарбузова містерія” Олексія Запорожця-Девлада.

Спільність між обома авторами, Дончуком та Девладом, не тільки жанрова: обидва вони не мали закінченої освіти. Запорожець-Девлад, як колишній волосний писар, принаймні писав грамотно, а Дончукові потрібно було ще й мовно-стилістичного редактора (я бачив відредагований Сидором Кравцем машинопис повісті “Гнат Кіндратович”), проте він зумів — як мало хто в українській літературі — вивести тип ділка-пройдисвіта, дати живий людський характер, коли читач упізнає в персонажах твору нібито знааних йому особисто людей з їхніми конкретними рисами.

Щодо кількості написаних творів Зосим Дончук, здається, перегнав навіть самого Уласа Самчука, успіх “Гната Кіндратовича”, мабуть, підштовхнув його до написання ще двох сатиричних повістей із тим самим героєм: “Море по коліна” та “Ясновидець Геррі”,

однак, ці повісті значно поступаються “Гнатові”.

“Гарбузова містерія” Олексія Запорожця дає, я сказав би, не тільки яскраву, а навіть запашну картину колгоспного побуту 30-х років.

Обидві ці повісті, на мій розсуд, заслуговують на те, щоб ознайомити з ними сучасного читача в Україні — чи то у формі журнальних публікацій, чи окремих книжкових видань.

Коли мова зайшла про повісті, то варто згадати, що блискітки доброго гумору знаходимо в обох повістях із життя безпритульних: “Іх було трьох” (sic!) та “Пацани” Володимира Куліша.

Перша річ вийшла під псевдонімом Степан Євин, дрібні гуморески він підписував: Серафима Гусочка.

У літературному житті діаспори чимало було одноразових появ на полі сатири й гумору.

Так, у редагованій Росохою газеті з’явилася поезія з прославленням Карпатської Січі, але редактор не додивився, що це акровірша, перші літери якого давали речення: “Росоха йолоп і баран” (хто автор акровірша — я так і не довідався...)

А на Юрія Косача, який був послідовно членом КПЗУ, гестапівцем, гетьманцем, бандерівцем, російським федералістом, нарешті — редактором прорадянського журналу, сатиру написав С. Кропива (справжнє ім’я автора мені відоме). Наводжу в скороченні:

Був собі собачка,
Звався він Косачка.
Не тримався буди,
Швендяв поміж люди,
А як хто з кишені
Гостинця у жмені
Простягне до нього,
Лашциться до того:
На спину лягає,
Хвостиком виляє.
Та доля Косача,
Відомо, собача:
Зловить його гицель,
З м’яса зробить шніцель,
Шкуру геть облупить —
Хтось на бубон купить —
На контрабас — жили,
А смалець — на мило.
Не зворушать боса
Слізюньки барбоса...

¹ Принагідно зраджу секрет псевдоніма його пасербиці: вона відкинула першу літеру і додала типове для слов’янських прізвищ закінчення...

Одноразовим був виступ Юлія Тирси: під цим псевдонімом пародію на Юрія Тиса написали Марія Баландович і я. Гумор барокової літератури був найбрутальніший: пригадаймо, як у Сервантеса Дон Кіхот і Санчо блюють один одному в борода або як у Грімельсгаузена селяни знущаються з упійманих ландскнехтів... Я сказав би, що це гумор фізіологічний. Теоретично міркуючи, гумор класицизму, що виник як реакція на барокко, мусив би мати протилежні якості, проте так званий псевдокласицизм обмежився адаптацією барокового жанру — бурлескної поеми.

Щойно неокласицизм дав нам зразки аристократично-вишуканого інтелектуального гумору.

Насамперед слід назвати іронічні сонетоїди Зерова, його елегію “На умолчання мелниці фамільної” або “Неоклясичний марш”, далі Роксолянчу Черленівну та Порфирія Горотака, створених Юрієм Кленом. А ще далі — пародії та епіграми Михайла Ореста.

І тут я дозволю собі зробити невеличку дигресію. У мене склалося враження, що літературознавці в Україні ледве чи уявляють, якою мірою тенденційною, груповою, зумовленою партійними симпатіями була еміграційна наша критика. Ось переді мною — сфотокопійована з якоїсь статті чи розвідки (ні автор, ні назва, на жаль, не позначені — копіював “для себе”, як курйоз, але тепер хочу використати) характеристика українського перекладацтва на Заході: “... треба сказати, що велику й гідну пошани працю над перекладами з української і на українську мову провадили...” Далі названо вісімнадцять (в і с і м н а д ц я т ь) імен, серед них десять авторів, приналежних до нью-йоркської групи або близьких до неї. Немає Фішбейна — можливо, на час появи статті він ще був в Ізраїлі, і його просто не знали. Немає і Яра Славутича, Олекси Веретенченка, Василя Онуфрієнка, Леоніда Полтави. Немає також і Юрія Клена, Михайла Ореста, Ігоря Качуровського.

Тож я цілком певний, що творчість Михайла Ореста в ділянці гумору, т у т свідомо замовчана й зігнорована, т а м, в Україні просто нікому невідома.

Але вже на сторінках еміграційного “Комара” (був іще “Комар” довоєнний, галицький...) з’являлися дрібні Орестові гуморески, а згодом він став одним із постійних авторів розділу “Пародіаріум” у буенос-айреських “Порогах”.

Майже всі гуморески Михайла Ореста стосувалися літературних подій — виходу якоїсь книжки, журнальної полеміки чи просто кололітературної скандалістики. Більшість друквана під прозорими псевдонімами. Я тут обмежуся одним прикладом:

Зорехват Тріумфич

Ю.Шерехові

Веселий критику, поете чистих ліній...

(М.Рильський)

Сумбурний критику, кутастих жерче ліній,
Що пахощі цитрин та італійських ліній,
Як чужелюбства гріх, кленеш несито ти,
А рідним бур’янам сприяєш процвісти, —
Тобі мої слова не забринять ясою:
Нічого спільного не любим ми з тобою.
Я знаю: від щедрот нелічених Господь
Вложив окремиї смак в наземну кожну плоть,
І в межах власної, відрубної природи
Знаходить кожен тон своєї насолоди.
На непотрібну прю не трачу я зусиль:
Бо існувати всяк управнений є стиль
(А надто в любий вік, в наш вік демократичний,
І неіснуючий, і навіть органічний.
Та сумнів у душі ворухиться мій,
Наївний, може, він — проте його розвій.
Ти не гомункул, так, ти є титан стожильний
І шлунок маєш ти, я вірю, живосильний,
Але ці хрюпнути, слизькі ковти пик,
Бовть, бевкання, попер, учистив, балтавник —
Каміння це важке, важуче й ваговите,
О небо праведне, як можеш ти стравити?)

Між іншим: читаючи критичні статті Юрія Шереха, я раз у раз подумки, а іноді і вголос, повторюю Орестів рядок: “Нічого спільного не любим ми з тобою...” Знаний як поет і прозаїк Богдан Нижанківський після війни видав іще дві збірки поезії (остання значно слабша від попередніх), а потім переключився на гумористику, взявши за псевдонім ім’я борсука з Франкового “Ліса Микити” і виступаючи під цим іменем на сторінках однойменного журналу.

1959 р. в Буенос-Айресі, у видавництві Ю. Середяка, вийшла книжка: Бабай. “Вірші іронічні, сатиричні і комічні”. Самому текстові передуде вдумлива передмова Едварда Козака (якому належать також ілюстрації), в ній висловлено думки, що стосуються нашої гумористики взагалі, і тому я вважаю за доцільне навести невеличкий фрагмент: “Небагато в нас поетів-сатириків — та й усі вони розсівали свої твори по сторінках преси, здебільша сатиричної. Родилися ті твори з потреби дня і справи, тому теж зникали і забувалися із минаючим днем і справою. (...) Якби з поживлих і проминулих річників журналів і газет повибирати всі найкращі сатиричні вірші, які в нас появилися, і всі ті вірші видати книжкою, то мало в ній було б таких, які не вимагали б пояснень, з якої саме нагоди і для якої події вони були створені...”

Щоправда, Бабая-Нижанківського до сатириків я б не зараховував: гостра сатира — випадковий гість у його віршах. Власне, це той жанр, що його на початку розвідки я визначив як “віршовану гумореску та поетичний жарт”. Тому перше речення в Едвардо-Козаковій передмові: “Книжка сатиричної поезії — в українській літературі — книжка перша”, — викликає в мене подвійне заперечення: не сатирична й не перша. Автор передмови нібито забуває про існування Горотакових “Дияболічних парабол”, — твору і досконалішого і цікавішого від симпатично-дохід-

ливих, але надто локальних поетичних жартів Нижанківського.

Деякі гуморески Бабая нагадують Козьму Пруткова, хоча я певний, що український гуморист ніколи не читав вірші свого російського попередника.

Згодом вийшли ще дві книжки Бабаєвих віршів аних гуморесок: “Каруселя віршів” та “Марципани”.

Святослав Гординський відомий українському громадянству як поет, перекладач, маляр і мистецтвознавець, але не всі знають, що він — неабиякий гуморист; правда, його доробок у цій галузі не надто великий, проте, я сказав би, ваговитий, хоча й не призначений для широкої публіки, а для тонких цінувальників поетичного жарту... Гординському належить низка пародій та, як уже сказано, літературних жартів. Так само, як у Михайла Ореста, це — аристократичний прошарок українського гумору.

До цього варто додати, що з усіх діаспоральних видавництв найбільше уваги гумористиці приділяло видавництво Юліана Середяка в Буенос-Айресі: протягом багатьох років воно випускало гумористичний журнал під назвою “Мітла”, видавало календарі-альманахи цієї ж “Мітли”, випустило першу книжку гумористичних віршів Бабая, “Проти Шерсти” Івана Евентуального, “Вітаміни” М. Понеділка, “Сміхоліну” Бориса Крюкова (карикатури з підписами), дві книжки гуморесок Панька Незабудька та “Плямки на піднебінні” Гриця Мотики.

Мюнхен
(Німеччина)

Лев ГОЛЬДЕНБЕРГ

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА БІБЛІОГРАФІЯ: НОВІ УМОВИ, НОВІ ЗАВДАННЯ

Перед українцями, які вперше за останні кілька десятиліть одержали давно омріяну можливість працювати в умовах справжньої незалежності від ідеологічних догм, цензурних перешкод, позанаукового втручання різних “інстанцій”, постали нові завдання і нові проблеми. Відмова від “марксистсько-ленінських наукових засад” водночас вимагає критичного перегляду й об’єктивної переоцінки наукового доробку попередників, що змушені були діяти в межах кон’юнктурних політичних настанов.

Першочерговим стає дослідження тривалий час табуйованих фактів та процесів, вивчення раніше недоступних, замовчуваних і досі маловідомих архівних та літературних джерел і, зрештою, вироблення на цій основі нових підходів до висвітлення суспільно-історичних та історико-культурних явищ.

Усе це, природно, потребує звернення до проблем джерелознавства, до теорії й практики пошуку, виявлення, оцінки джерел та їх введення у науковий обіг. Повною мірою це стосується літературознавчого джерелознавства. Адже не секрет, що, наприклад, в українському літературознавстві така важлива допоміжна дисципліна науки про літературу, як джерелознавство, ще не користується достатньою увагою. На жаль, і досі практично немає науково обгрунтованого визначення поняття “джерелознавство”, його

місця й ролі в системі літературознавчих досліджень; проблеми джерелознавства не обговорюються на сторінках спеціальної преси; в учбових програмах філологічних факультетів не читається курс джерелознавства (не певен, що про джерелознавчі проблеми згадують і при викладанні інших літературознавчих дисциплін).

Дослідники не мають більш-менш вірогідних систематизованих відомостей про наявність матеріалів історико-літературного змісту в архівах України, Росії, інших країн колишнього Радянського Союзу (про архіви зарубіжних країн, де розгорталася діяльність української діаспори або виявлявся інтерес до української культури, годі й казати).

Останнім часом з’явилися публікації документів та історико-літературних розвідок, які поступово відкривають любителям українського красного письменства раніше проскрибовані, інколи невідомі навіть спеціалістам середнього та молодшого покоління явища. Але це лише перші несистематизовані спроби підійти до створення повного й незалежного від ідеологічних догм та географічних кордонів фактографічного фундаменту літературознавства, — системи джерел, які мають бути основним об’єктом історико-літературних досліджень.

До джерельної бази історико-літературних досліджень належать основні (первинні) джерела (рукописи, авторизовані прижиттєві та

наукові посмертні видання творчої спадщини письменника — тексти) та вторинні (загальноісторичні та історико-культурні матеріали, методологічна література, мемуари та листування, текстологічні, історико-літературні дослідження та літературно-критичні публікації, загальна і спеціальна періодична преса, бібліографічні посібники тощо¹ — тобто всі матеріали, що в той чи той спосіб містять відомості про літературний процес загалом, про творчість окремих письменників, про сприйняття творів літератури читацькою громадськістю тощо й можуть стати необхідним підґрунтям різних за тематикою та широтою хронологічного і регіонального охоплення літературознавчих досліджень.

Створення повноцінного корпусу літературознавчих джерел — справа складна, трудомістка й довготривала, потребує вирішення серйозних наукових, організаційних, фінансових, кадрових проблем. Звичайно, виходячи із загальних завдань україністики, її варто було б провадити в комплексі підготовки єдиної джерельної бази усіх галузей українознавства. Але, на жаль, цим питанням не приділив уваги навіть Перший Міжнародний конгрес україністів (серпень 1990 р.), на якому були визначені найважливіші напрями поглибленого вивчення окремих галузей українознавства. Питання бібліографії знайшли певне відображення лише у загальній резолюції конгресу — у вигляді неконкретних закликів до розгортання бібліографічної діяльності.

Якщо до цього додати, що сформована у складі Міжнародної асоціації українознавців бібліографічна комісія практично ще не діє, сподіватися на розгортання загальноукраїнознавчої бібліографічної діяльності у найближче десятиріччя навряд чи доводиться. Тому обмежимося проблемами

літературознавчого джерелознавства, передусім — літературної бібліографії.

Треба визнати, хочуть того чи не хочуть ті, хто навипередки поспішає закреслити все зроблене у попередні роки, що літературна бібліографія в Україні має відчутні досягнення: в умовах постійних цензурних “спецхранівських” обмежень та ідеологічних, кон’юнктурних постулатів вона прагла забезпечити фахівців та широкі кола читачів релевантною бібліографічною інформацією, і не вина українських бібліографів, що підготовлені ними посібники хибують псевдонауковістю та неповнотою.

Тепер, коли умови творчої діяльності докорінно змінилися, можна приступити до розробки і планового поступового створення науково обґрунтованої системи інформаційно-бібліографічного забезпечення літературознавчих досліджень, до складання довідково-бібліографічних посібників, різних за тематикою, хронологічним, географічним, мовним обсягом та іншими ознаками, розроблених на матеріалі вітчизняних та зарубіжних архівних і друкованих матеріалів.

У цій роботі починати доводиться, як то кажуть, *ab ova* — адже, як вже було сказано, науково-інформаційна вартість навіть найкращих за бібліографічною культурою опрацьованих й повнотою бібліографічних публікацій кількох останніх десятиріч, тобто за часи, коли дослідження історії української літератури було найбільш інтенсивним, з відомих причин (і не з вини їхніх упорядників) була істотно знеціненою. Вони не були й не могли бути науково об’єктивними і вичерпними: дотримуючись “священного” принципу партійності бібліографії, виконуючи кон’юнктурні “вказівки”, вчені змушені були уникати одіозних імен та матеріалів, які

¹ Ці вторинні джерела виступають як основні для історика науки про літературу.

не вкладалися у прокрустове ложе офіційної ідеологізованої науки. Нерідко бібліографічні посібники, де було виявлено якийсь ідеологічний “кримінал”, вилучалися з обігу або не допускалися до публікації з досить сумними наслідками для причетних до їхньої появи фахівців.

Не чіпаючи організаційних питань (визначення інституцій учасників — провідних наукових та інформаційно-бібліографічних центрів України та зарубіжжя, їхніх завдань, форм координації й співробітництва, планування роботи, забезпечення кваліфікованими кадрами та технічними засобами та ін.), спробуємо торкнутися деяких суто професійних проблем і перспектив дальшого розвитку української бібліографії.

Передусім необхідно виробити наукові й технологічні основи підготовки археографічних і бібліографічних посібників (формування корпусу джерел, що підлягають перегляду, вироблення принципів і критеріїв добору та відбору за об’єктивною науково-історичною вартістю й систематизації матеріалів для бібліографування, регіональних, хронологічних та ін. формальних і суттєвих обмежень, підготовка методичних розробок тощо, а також визначення можливостей використання технічних засобів та форм їхнього поєднання з традиційними засобами підготовки бібліографічних посібників).

Важливим попереднім етапом має бути повна “інвентаризація” та бібліографознавча порівняльна оцінка наявного корпусу бібліографічних матеріалів з літературознавства, тобто облік уже існуючих вітчизняних та зарубіжних довідково-бібліографічних видань із загальних і спеціальних питань українського літературознавства. Це дасть можливість, зокрема, наочно

побачити “білі плями” в інформаційно-бібліографічному забезпеченні дослідницьких проблем, сприятиме розробці перспективного загального плану інформаційно-бібліографічної діяльності в галузі літературознавства, чітко визначеного за тематикою, послідовністю підготовки показників виконавцями, потенціальними видавцями. Дещо в цьому напрямі вже зроблено. Маємо на увазі передусім унікальне для української бібліографічної літератури видання, підготовлене співробітниками Центральної наукової бібліотеки ім. В. Вернадського АН України до I Міжнародного конгресу українців², в якому зібрані відомості про майже 1400 бібліографічні матеріали, що в той чи той спосіб стосуються проблем україністики, зокрема літературознавства, а також наш путівник по джерелах української літературної бібліографії³. Найістотніший недолік цих видань — це відсутність бібліографічних посібників, опублікованих за межами колишнього СРСР.

Наступним етапом має бути планомірний фронтальний перегляд найавторитетніших бібліографічних посібників історико-літературного характеру, органів поточної та ретроспективної бібліографії різних країн, світової української та слов’янознавчої періодики, зокрема літературно-художніх та літературознавчих журналів, збірників, видань типу “Наукові записки” тощо та деяких інших джерел літературознавчої бібліографічної інформації (для цього, звичайно, необхідно скласти попередні списки джерел, що підлягають переглядові).

Виявлені й зібрані на основі такого широкого перегляду відомості про друковані матеріали з різноманітних питань

² Джерела українознавства. Вип. 1: Вітчизняні бібліографічні джерела/ Упоряд. Б.В.Грановський та ін.-К., 1990.

³ Гольденберг Л.І. Бібліографічні джерела українського літературознавства, 2-е вид., випр. і доп.-К., 1990.

історії української літератури⁴ дадуть можливість скласти повне й об'єктивне уявлення про всю суму фактів літературного процесу та вироблених на їхній основі історико-літературних концепцій, незалежно від їхніх наукових та ідеологічних суттєвих ознак ввести у науковий обіг раніше невідомі, маловідомі або замовчувані матеріали і, нарешті, забезпечити формування більш-менш вичерпного, науково систематизованого банку бібліографічних даних з українського літературознавства.

Створена таким чином із застосуванням новітніх технічних засобів база даних дасть можливість без додаткового перегляду первинних і вторинних джерел бібліографічної інформації добирати матеріали для підготовки найрізноманітніших бібліографічних посібників, серед яких у першу чергу, на наш погляд, необхідно підготувати:

1. Показчик основних наукових видань творів українських письменників з порівняльною характеристикою їхньої текстологічної підготовки, принципів добору, редагування, розміщення творів, складу і рівня наукового апарату тощо. Робота у цьому напрямі в Україні вже розпочиналася, але була припинена через неповноту відомостей про авторитетні видання оригіналів текстів у США, Канаді та інших зарубіжних країнах.

2. Бібліографічний словник українських письменників, принципи підготовки якого зараз розробляються київськими літературознавцями і бібліографами (Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН України, Республіканська бібліотека України та ін.).

3. Персональні бібліографічні показники, присвячені життю і творчості провідних українських письменників та літературознавців.

4. Перевидання довідника "Бібліографічні джерела українського

літературознавства" із включенням найважливіших матеріалів, опублікованих за межами України.

5. Показчик "Українські літературні альманахи і збірники" з повним розкриттям змісту (враховуючи, що подібний довідник по альманахах і збірниках, виданих в Україні до 1917 р., вже існує й потребує лише перевидання з незначними доповненнями й виправленнями).

6. Показники змісту окремих літературно-художніх та літературознавчих журналів України й діаспори за весь час їхнього існування.

7. Показчик типу "Українське літературознавство і критика" із включенням публікацій загальнолітературознавчого (звичайно, стосовно української літератури) змісту, — розвідки, статті оглядового характеру, присвячені певним етапам історії української літератури, жанрам, темам, міжлітературним зв'язкам, питанням літературних впливів та взаємодій, літературним мемуарам тощо.

Окреме і невідкладне завдання — створення надійного міжнародного періодичного (1—2 рази на рік) органу поточної бібліографічної інформації з продуманим відбором та зручною систематизацією матеріалів.

Тут можна використати досвід ЦНБ АН України, яка протягом багатьох років видавала щорічник "Філологічні науки на Україні".

Робота ця, повторимо, розрахована на тривалий час, потребує ретельної організаційної підготовки й діяльної підтримки з боку українознавчих інституцій, вдумливого добору досвідчених фахівців вищої кваліфікації, обізнаних не лише в таїнах бібліографічної роботи, а й у літературознавчій проблематиці, чіткого розподілу фронту робіт між бібліотеками, інформаційними центрами та іншими установами, які на різних етапах та у різних

⁴ Далі йтиме розмова про бібліографування лише опублікованих матеріалів. Опрацювання архівних, рукописних джерел — окремий напрям роботи. Тут передусім треба скласти хоча б перелік архівів світу, в яких зберігаються документальні матеріали відповідного змісту.

формах братимуть участь у цій роботі.

Очолити цю підготовчу роботу має, на наш погляд, Бібліографічна комісія МАУ. Під її наглядом, за участю спеціально утворених з літературознавців та бібліографів робочих груп та за фінансовою підтримкою міжнародних та республіканських українознавчих організацій викладені вище проекти можуть поступово втілюватися в життя, а не залишитися “прожекторами”, нездійсненою маниловщиною.

Викладений вище “глобальний”, фронтальний підхід до бібліографічного забезпечення потреб науковців та інших категорій читачів, як показує досвід, має переваги не лише у науковому, а й в еко-

номічному плані, оскільки одноразовий перегляд первинних інформаційно-бібліографічних джерел позбавляє необхідності щоразу звертатися до одних і тих же джерел у пошуках матеріалів для складання бібліографічного покажчика на чергову конкретну тему.

Якщо у наш важкий і невизначений час україністи світу об'єднаними зусиллями знайдуть можливість підтримати ініціативи бібліографів-літературознавців — українська літературна бібліографія як важлива джерелознавча галузь науки про літературу вийде на якісно новий рівень своєї діяльності, без якої піднесення і розвиток українського літературознавства практично неможливі.

ПРО АВТОРІВ

Бруно Шульц (1892—1942) — визначний польський прозаїк і графік, родом із Дрогобича. За життя опублікував дві книжки оповідань — “Санаторій “Під Клепсидрою” та “Цинамонові крамниці” (український переклад — Жовтень. — 1989. — №1), а також збірку експресіоністських малюнків “Книга бовванізму” Справжнє визнання здобув після смерті, багато хто називає його “галицьким Кафкою”

Малгожата Кітовська-Лисяк — польська дослідниця літератури й мистецтва, живе у Любліні.

Станіслав Баранчак — один із провідних поетів польської еміграції, автор численних есе та перекладів з англо-американської поезії. Живе у США. В Україні досі не публікувався.

Тарас Мельничук — поет із покоління “постшістдесятників”, автор книжок “Несімо любов планеті” (1967) та “Князь роси” (1990), відзначеної Державною премією України ім. Т.Г.Шевченка. Живе на Івано-Франківщині.

Григорій Штонь — прозаїк і літературознавець, кандидат філологічних наук, працює в Інституті літератури ім. Т.Г.Шевченка у Києві.

В'ячеслав Медвідь — автор трьох книжок прози та низки літературних есе в періодиці. Живе у Києві.

Микола Сулима — літературознавець і перекладач, кандидат філологічних наук, працює у Києві в Інституті літератури ім.Т.Г.Шевченка.

Арсен Зінченко — кандидат історичних наук, доцент, голова правління краєзнавчого товариства “Поділля”

Михайло Лаврівський — професор комерції Університету ім. Ля Троба (Мельбурн, Австралія).

Андрій Кравченко — кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка АН України.

Лев Гольденберг — бібліограф, автор праці “Бібліографічні джерела українського літературознавства”(1990).

Валерій Горовий — доктор філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН України.

Набрано на комп'ютерному комплексі “Сучасності”.
Надруковано на комбінаті друку “Преса України”.
252047, м.Київ, просп.Перемоги,50.
Друк офсетний. Зам. 0144210.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ В УКРАЇНІ

Передплатників просимо замовляти журнал у всіх відділеннях зв'язку, число індексу 74459; на рік: 120 куп., на півроку: 60 куп., на квартал: 30 куп.

Адміністрація в Україні: 254071, Київ-71, вул. Костянтинівська, 5.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ В США

Передплата журналу "Сучасність" в усіх західних країнах становить 85 ам. доларів на 1993 рік.

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на Sučasnist і висилати представникові даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в США і в американських долярах виготовляти поштові перекази чи чеки (з ам. банковими числами знизу) на: Sučasnist.

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

АВСТРАЛІЯ:

Sučasnist /
Dr. D. H. Pyrohiv
75 New Road
Oak Park, Vic. 3046
Melbourne

ІЗРАЇЛЬ:

Sučasnist
/ Mr. G. Shakhnovich
Harav Maymon St. 2, Apt. 31
Bat—Yam

АРГЕНТИНА:

Sučasnist /
Dr. M. Wasylyk
Nahuel Huapi 5381
1431 Buenos Aires

ШВАЙЦАРІЯ

Sučasnist / Dr. R. Prokop
Muristrasse 82
3006 Bern

ВЕЛИКОБРИТАНІЯ

Sučasnist / Mr. T. Kuzio
74 Nibthwaite Road
Harrow, Middx. HA1 1TG

Адміністрація в США:

SUCASNIST / Mr. Y. Smyk
744 Broad St., Suite 1116
Newark, NJ 07102—3892

(201) 622-0545 Fax.: (201) 622—1933

ВИЙШЛО ДРУКОМ:

ОЛЕГ ОЛЬЖИЧ. *Цитаделя духа.* — Словацьке педагогічне видавництво у Братіславі, відділ української літератури в Пряшеві. Фондація ім. Олега Ольжича у Лондоні. 1991.

Повне зібрання поетичних творів Олега Ольжича, його публіцистичні статті, уривки із спогадів та літературознавчих праць про нього, бібліографія й фотоматеріали. Впорядкування, передне слово й примітки Миколи Неврлого.

ЯКІВ ШУДРІХ. *Земля двигить.* — Поезії. — Львів. "Каменяр", 1991.

Твори поета-антифашиста Якова Шудріха (1906—1941), який жив, працював і загинув у Львові, подано мовою оригіналу (ідіш) та в перекладі українською Миколи Петренка.

О. С. ЗАБУЖКО. *Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період.* — Київ, "Наукова думка", 1992.

У монографії вперше виокремлено філософію національної ідеї як самостійний напрямок європейської філософської культури XIX ст., досліджено роль і місце національної свідомості в секулярному світогляді Новітнього часу. В цьому контексті розглядається й українська ідея в культурній спадщині покоління "Молодої України" (кінця XIX — початку XX ст.), насамперед у творчості І. Франка.

ТАРАС ЯСЬКЕВИЧ. *Проблеми Української Державності.* — Накладом автора. Мельборн — 1991 — Австралія.

Словами автора, "обсервуючи події й застановляючись над проблематикою нашої державності", він "прийшов до переконання, що в головному ще надалі залишилося багато цих самих недомагань, які були в нас давніше: неприготовленість провідної верстви, брак глибоко, далекойдуче й всесторонньо мудрого та дипломатичного, цебто софістикованого планування, а далі часто неприсутність такого роду поступування, що його звичайно застосовують державницькі народи з давньою традицією провадження успішної політики, яку в своїх творах пропонував Макіавелі, а котру в політиці стало застосовувати передовсім англійці й французи".

ІГОР ТРАЧ. *Стіна.* — Поезії. — Українське видавництво. Варшава—Цвікау—Львів. 1991.

Ігор Трач — український поет молодшої генерації, родом зі Львова. Художнє оформлення його нової збірки виконав Андрій Тирпич.

ЧИТАЙТЕ У НАСТУПНОМУ ЧИСЛІ:

ОЛЕГ ЛИШЕГА
Друже Лі Бо,
brate Ду Фу...
Містерія

**ЕЗРА ПАУНД,
Д.Г.ЛОУРЕНС**
Поезії

ЕГБЕРТ ЯН
Типологія форм
масового знищення
людей

**ГРИГОРІЙ
ГРАБОВИЧ**
Шевченко, якого
не знаємо

**АНДРІЙ
БІЛИНСЬКИЙ**
Деякі зауваження
до проекту Конституції
України

**АНТОНІНА
ЛАВРІНЕНКО**
Уроки академіка
Слабченка